

Юрій Михайлюк

**ПІВДЕННА КИЇВЩИНА
в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.:
державне управління
та громадське самоврядування**

Монографія

Черкаси
Вертикаль
2011

ББК 63.3 (4Укр)
УДК 94 (477) „1360/1560”
М 77

Рецензенти:

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки й техніки (м. Київ)
Віталій Масненко, доктор історичних наук, професор, дійсний член НТШ (м. Черкаси)

Михайлюк Ю.

М77 Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 348 с., іл.
ISBN 978-966-2256-29-1

Монографію присвячено дослідженню окремих сфер суспільного розвитку Південної Київщини в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. На основі ґрунтовного аналізу широкого кола джерел та наукової літератури здійснено комплексне дослідження військової, дипломатичної, судово-адміністративної та господарсько-фіскальної сфер діяльності черкаських і канівських урядовців. Також у роботі розкрито розвій сільського та міського громадського самоврядування в регіоні з урахуванням впливу на його еволюцію державної влади.

Книга зацікавить істориків, етнологів, краєзнавців та персичних читачів, які захоплюються історичною минувиною українського народу.

ББК 63.3 (4Укр)
УДК 94 (477) „1360/1560”

Друкується за ухвалою Вченої Ради Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 1 від 30 серпня 2010 року)

**Книга видана за фінансової підтримки П. П. Євича,
директора ТОВ «Агрорось»**

ISBN 978-966-2256-29-1

© Ю. Михайлюк, 2011
© “Вертикаль”, макет, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	9
1.1. Огляд історіографії	9
1.2. Джерельна база	32
РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ЕВОЛЮЦІЮ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І ГРОМАДСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДЕННІЙ КИЇВЩИНІ	43
2.1. Історичні передумови становлення та розвитку державного управління та самоврядної організації (40-і рр. XIII – 60-і рр. XIV)	44
2.2. Детермінанти еволюції державного управління та самоврядування в литовську добу	79
РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАЦІЯ ЧЕРКАСЬКОГО Й КАНІВСЬКОГО ПОВІТІВ (СТАРОСТВ)	111
3.1. Управлінський апарат	112
3.2. Військова та дипломатична сфери діяльності місцевих урядовців	152
3.3. Судово-адміністративні функції замкових урядів	196
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНІ	225
4.1. Еволюція форм територіальної громади. Сільське самоуправління	226
4.2. Самоврядування в Черкасах і Каневі	245
ВИСНОВКИ	283
ДОДАТКИ	289
БІБЛІОГРАФІЯ	297
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	325
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	326
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	334
ПЕРЕЛІК МАП	342
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	343
SUMMARY	345

ВСТУП

Національне піднесення та демократизація суспільства, сучасна динаміка суспільно-політичних перетворень в Україні порушують цілу низку питань, вирішення яких без урахування історичного досвіду є безперспективним. Відтак скрупульозне й ґрунтовне вивчення невідомих та малодосліджених сторінок минулого, істотне переосмислення широкого спектру подій, явищ і процесів вітчизняної історії є нагальною потребою. Відрадно, що такі підходи до наукового пошуку в середовищі сучасних істориків набувають темпів утілення та якості реалізації. На хвилі сучасного національно-культурного відродження суттєво зріс інтерес до історичної регіоналістики. З огляду на специфічне геополітичне становище, динаміку та характер суспільно-політичних, культурних, етнічних процесів з-поміж українських регіонів особливе місце в історії посідала Південна Київщина. У розрізі її історичної минувшини виняткову зацікавленість становить функціонування органів державного управління і місцевого самоврядування в литовську добу. В територіально-адміністративній структурі ВКЛ Південна Київщина була представлена Черкаським і Канівським повітами (староствами). Діяльність місцевої влади, репрезентованої повітовими (замковими) урядами на чолі з намісниками й старостами, у фінансово-господарській, судово-адміністративній, а понад усе у військовій та політичній сферах становила надзвичайно велику державну вагу. Також впадає в око своєрідність розвитку громадського (сільського й міського) самоврядування на теренах краю, котре сформувалося на підвалинах самоуправління доби татарської зверхності.

У сучасній українській історичній науці надто бракує комплексних і водночас якісних наукових студій, присвячених окресленню проблематиці. Мають місце лише поодинокі розвідки, але й ті потребують суттєвих коректив та поглибленого

дослідження. Натомість студіювання історії державного управління й громадського самоврядування на Південній Київщині в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст. дасть змогу не лише розширити наукові знання з цієї теми, а й відкрити нові матеріали, а вслід і перспективи для обґрунтування ряду загальних історичних проблем, процесів та явищ відповідної доби: виникнення та еволюції українського козацтва, соціально-економічного розвитку українського населення, взаємин ВКЛ із Кримським ханством та Московською державою тощо.

Специфіка історичної еволюції різних регіонів України суттєво вплинула на окреслення основних тенденцій розвитку місцевого населення. Унаслідок перебування українських земель у складі різних держав населення регіонів тривалий час перебувало в різних цивілізаційних системах, переживаючи насичені асиміляційні процеси, акумулюючи в собі особливі риси ментальності, духовної культури, соціальної структури, господарського розвитку, побуту тощо. Тому сучасний стан і перспективи розвитку України, необхідність максимально оптимізувати державну регіональну політику потребують ґрунтовного осмислення регіональної специфіки (зокрема її історичної ретроспективи). Набутий історичний досвід має стати відправною точкою сьогочасного процесу реформування адміністративно-територіального устрою нашої держави. Вивчення давніх традицій важливе також у контексті нагальної потреби удосконалення організації та діяльності сільських і міських самоврядних структур в Україні. Отож з огляду на сказане вище тема, обрана для дослідження, має важливе наукове та суспільно-політичне значення.

Головна увага в нашій книзі сфокусована на вивченні структури й характеру функціонування систем державного управління та самоврядування територіальних громад Південної Київщини впродовж 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.

Задля досягнення поставленої мети нами вирішено цілу низку дослідницьких завдань. Насамперед розкрито стан наукового опрацювання теми, а також кількісний та якісний рівень забезпечення її джерельною базою. Суттєва увага приділена

з'ясуванню історичних передумов та факторів, які вплинули на становлення й діяльність апарату державного управління та органів самоврядування Південної Київщини. Досліджено специфіку формування та структуру замкових (старостівських) урядів у Черкасах і Каневі, а також уточнено й обґрунтовано відомий на сьогодні персональний склад черкаських і канівських державців, намісників і старост та хронологічний порядок перебування їх на посаді. Особливу увагу зосереджено на характеристичі функцій і повноважень місцевих урядовців. Висвітлено комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням системи самоврядування: проаналізовано еволюцію форм територіальної громади; реконструйовано самоврядну організацію сільського та міського населення; доведено, що громадське самоврядування, зокрема міське, зазнало значних деформацій унаслідок втручання в його справи державної влади.

Хронологічні рамки наукового пошуку охоплюють 60-ті рр. XIV ст. – 60-ті рр. XVI ст. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений перебігом історичних подій в 60-х рр. XIV ст., що надали процесові введення Київщини до складу ВКЛ незворотного характеру. Верхня межа (60-ті рр. XVI ст.) передусім мотивована проведенням литовською владою в 1564 – 1566 рр. судово-адміністративних реформ, які суттєво вплинули на систему державного управління й самоврядування Південної Київщини. Також цей хронологічний рубіж обумовлений укладенням Люблінської унії 1569 р., що зумовила зміну державної належності регіону шляхом уведення до складу Речі Посполитої. Утім прискіпливий читач помітить, що більш докладний виклад перебігу історичних подій у монографії починається з останніх десятиліть XV ст. Така нерівномірна насиченість фактичним матеріалом об'єктивно зумовлена браком джерельної бази. Тому малозабезпечена документальним підґрунтям у межах певного часового проміжку проблематика покривається узагальненими поясненнями, використанням аналогій, зокрема й на прикладі інших регіонів, гіпотетичними судженнями тощо.

Представлені в книзі матеріали стосуються теренів Південної Київщини, репрезентованої, як відомо, Черкаським і Канівським повітами (староствами). Кордони названих територіально-адміністративних одиниць на той час характеризувалися динамічними змінами. З одного боку, це було пов'язано з колюванням Великого кордону внаслідок зіткнення двох колонізаційних потоків, представлених осілою християнською людністю та тюркомовним кочовим світом. З іншого боку, впливав внутрішній перерозподіл територій, викликаний ліквідацією деяких сусідніх повітів (Звенигородського, Переяславського). Тому чіткі, однозначні межі встановити надзвичайно важко. Загалом територія Черкаського й Канівського повітів (староств) в окреслений період охоплювала частину басейну р. Дніпро з притоками: р. Супій, Сула, Псел, Ворскла, Орель, Самара — на лівобережжі, Рось, Вільшанка, Тясмин — на правобережжі.

Примітною рисою монографії є насиченість цитатами. Переважна їх більшість наведена з опублікованих джерел мовою оригіналу. Щоправда, літери, які не відповідають орфографії, для зручності читання й розуміння замінені сучасними відповідниками. Виписки з джерел польською мовою подані в перекладі українською мовою. Використання в тексті чисельних цитат є цілком свідомим і, на наш погляд, виправданим задумом. Адже, окрім посилення аргументації авторських суджень, вони дають змогу поринути в атмосферу тієї епохи, проникнутися її духом. Тож маємо надію, що це не буде перешкодою для пересічного читача, а, навпаки, стане ефектним і ефективним засобом сприймання змісту праці. Принагідно зазначимо, що імена та географічні назви наведені в тексті у формі близькій до оригіналу з адаптацією до сучасної граматичної форми. Стосовно незрозумілих термінів подаються тлумачення у зносках.

* * *

Варто зауважити, що ця книга з'явилася не лише завдяки кропіткій роботі автора, а й зусиллям численної когорти наставників, колег, друзів та рідних. З огляду на це з великою шанобою і вдячністю звертаюся до тих, хто всіляко підтримував і допомагав підготувати та видати цю монографію. Насамперед, щиро дякую відомим українським історикам Я. Р. Дашкевичу (Львів), О. І. Гуржію, В. В. Ластовському, Б. В. Черкасу (Київ), В. В. Масненку (Черкаси). Їхні оцінні міркування, поради та критичні зауваження посприяли науково-методичній, структурній та змістовій оптимізації дослідження. Також висловлюю вдячність Г. А. Ярмоленко за коректування тексту.

Особлива подяка П. П. Євичу, директору ТОВ «Агрорось», меценату й патріоту України, захопленому вітчизняною історією, завдяки моральній та фінансовій підтримці якого ця книга знайшла свого читача.

Розділ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Огляд історіографії

За останні два століття українська минувшина литовської доби ставала предметом зацікавленості чисельної когорти дослідників. Однак у різні часи такий інтерес через усілякі причини й обставини не був однаково систематичним та глибинним. Насамперед це стосується аспекту регіональних досліджень. На їхньому тлі особливо показовою постає Південна Київщина, зокрема, у розрізі студіювання історії державного управління та громадського самоврядування.

До литuanістичних студій у напрямку окресленої проблеми в різний час і спосіб зверталися як українські, так й іноземні історики, що дає можливість розмежувати історіографію нашого дослідження на *вітчизняну* та *зарубіжну*. З огляду на широкую хронологічну, змістову та персональну парадигми, вітчизняну історіографію доцільно умовно поділити на *дореволюційну* (XIX ст. – початок XX ст.), *радянську* (20-ті – початок 90-х рр. XX ст.) та *сучасну* (початок 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Дореволюційна литuanістика представлена групою авторитетних українських та російських дослідників. Одним із перших, хто звертався до розгляду досліджуваної проблематики, був В. Антонович¹. У його працях черпаємо цінну узагальнену інформацію

¹ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Антонович В. Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 223–264; *его же*. Исследование о городах юго-западного края // Антонович В. Б. Монографии по истории... – С. 135–194; *его же*. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетии // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 42–46.

про суспільно-політичне життя населення Київщини у XVI ст. Автор спробував з'ясувати умови, характер, методи й засоби організації життя українських міст з огляду на діяльність у цьому напрямку органів державної влади, з одного боку, та місцевого самоврядування, з іншого. Зокрема, йому вдалося аргументувати факт значного обмеження великокнязівськими старостами права громад самостійно вирішувати питання внутрішнього життя їхніх міст. На жаль, міста Південної Київщини литовської доби – Черкаси і Канів – лише епізодично потрапляли у фокус суджень історика, що не сприяє достатньому розумінню їхнього реального стану в розрізі означеного питання². Водночас В. Антонович справедливо відгукувався про ці населені пункти як про важливі адміністративні, торгівельні та оборонні центри Київської землі³.

Не применшуючи значення наукового доробку вченого, слід указати на хибність його окремих суджень. Так, зауважуючи про участь у виступі М. Глинського (1508) О. Дашковича, він називав останнього старостою черкаським і канівським, який, будімо, приєднався до повстання «на чолі ополчення своїх повітів»⁴. Натомість достеменно відомо, що на той час О. Дашкович був на службі у московського князя, а старостою в Черкасах і Каневі став згодом.

До критики тверджень В. Антоновича неодноразово вдавався його сучасник – М. Максимович. Зауваження дослідника стосувалися насамперед подій, пов'язаних з історією Південної Київщини. Зокрема, М. Максимович заперечував тезу про причетність до виникнення козацтва представників «Гедимінового дому» та близьких до нього князів. Водночас у стилі притаманного науковцю «романтизованого максималізму» провідною роллю в становленні та еволюції козацтва він наділяв черкаських та канівських намісників і старост, передусім О. Дашковича⁵.

² Антонович В. Б. Исследование о городах юго-западного края. – С. 135–194.

³ Его же. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие. – С. 223–264.

⁴ Цит. за: Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие. – С. 243.

⁵ Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. Отдел исторический. – К., 1876. – С. 293, 310–311.

У своєму доробку М. Максимович неодноразово звертався до персоналій черкаських урядовців литовської доби. Когось згадував побіжно, подаючи мінімальну інформацію, як-от великокняжих намісників Свиридова, К. Александровича, С. Полозовича, старост В. Тишкевича, Я. Пенька, О. Горностая⁶. Про О. Дашковича і М. Вишневецького повідомляв більш докладно, ввівши в науковий обіг нові документально підтвержені матеріали. Приміром, учений переконливо розвінчав ряд «небилиць» В. Антоновича про початок кар'єри О. Дашковича. Критично поставився до спроб приписати черкаському старості початок формування запорозького козацтва⁷.

Утім, М. Максимович і сам не був позбавлений хиб у своїх судженнях і висновках. Наприклад, відверто необґрунтованою була його теза про О. Дашковича як «першого будівничого м. Чигирини». Більше того, тривалий час дослідник зараховував цього діяча до числа перших козацьких гетьманів, запорозьких вождів⁸. Щоправда, згодом історик змінив свою думку: «... насправді Дашкович був не гетьманом і не кошовим отаманом, а старостою Черкаським і Канівським, до того ж державцею Пропоїським і Чичерським, і в цих званнях заслужив собі ім'я — славного козака»⁹.

У контексті полеміки з В. Антоновичем М. Максимович звертався й до постаті іншого черкаського й канівського старости — М. Вишневецького. Аргументовано й професійно він спростував твердження колеги по історичному цехові про вірність черкаського урядовця московському цареві, участь на його боці у війні 1569 — 1570 рр. з повсталою проти царя Астраханню, про заволодіння з власної ініціативи М. Вишневецьким Черкасами і Каневом¹⁰.

Також дослідник цілком справедливо критикував відстоювану В. Антоновичем причетність іншого непересічного діяча тієї доби — Д. Вишневецького — до повстання черкаської та канівської

⁶ Там же. — С. 280, 286.

⁷ Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. — С. 292.

⁸ Его же. Известие о южнорусских летописях, изданныхъ Николаемъ Белозерскимъ въ Кіеве 1856 г. // Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — С. 241; его же. Исторические заметки // Там же. — С. 840.

⁹ Цит. за: Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. — С. 290.

¹⁰ Там же. — С. 287.

міських громад у 1536 р. Спираючись на джерельні матеріали, вказав на помилки свого візаві та в загальних рисах розкрив реальну суть конфлікту та його наслідки¹¹.

Принагідно відзначимо, що завдяки доробку М. Максимовича чимала частина науково обґрунтованої інформації про життя й діяльність названих вище очільників черкаської та канівської адміністрації кінця XV – XVI ст. дійшла до науковців і пересічних читачів уперше.

З огляду на значний обсяг фактичного матеріалу та цінні авторські судження заслуговують на увагу праці історика-правознавця М. Владимирського-Буданова. У доробку дослідника найважливішою в розрізі проблематики, що досліджується, є праця, присвячена історії українських земель від середини XV ст. до Люблінської унії¹². Автор через призму процесу колонізації українських земель висловлює власні погляди на адміністративну та господарську діяльність порубіжної адміністрації (зокрема черкаської та канівської), розкриває специфіку життя місцевого населення, зокрема, деякі елементи його самоврядної організації, взаємини органів самоуправління з державною владою, подає цікаві статистичні дані. Варто відмітити також його фундаментальну працю з історії німецького права в Польщі та Литві, яка посприяла поглибленню розуміння процесу еволюції міського самоврядування на українських землях¹³. Способи й напрямки формування різноманітних форм землеволодіння у ВКЛ та місце в цьому процесі різних рівнів державної влади знайшли своє відображення в низці нарисів дослідника з історії литовсько-руського права¹⁴.

Вагомий внесок у дослідження діяльності черкаських і канівських намісників і старост зробив історик А. Яковлєв. Спираючись виключно на документальні матеріали, він намагався

¹¹ Там же. – С. 286.

¹² *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) – К., 1891; див. що ж працю: Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–210.

¹³ *Его же.* Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868.

¹⁴ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. Часть 1. Поместья Литовского государства. – К., 1889; *его же.* Очерки из истории литовско-русского права. Часть 3. Крестьянское землевладение в России до половины XVI в. – К., 1893.

систематизувати інформацію про керівників черкаської адміністрації кінця XV – XVI ст.¹⁵. Хоча твердження дослідника в деяких випадках потребують додаткових уточнень та доповнень, однак його праця стала однією з перших наукових розвідок у вітчизняній історіографії, у якій безпосередньо досліджено хронологічний порядок та окремі факти діяльності урядовців Черкаського і Канівського повітів (староств). Цікавою також є інша робота, де, на відміну від поверхневих спроб окремих попередників, дослідник досить докладно розкрив один із інцидентів у житті українських міст – повстання в 1536 р. міщан Черкас і Канева проти свавілля і зловживань місцевого старости¹⁶.

До аналізу питань, пов'язаних із нашою темою, звертався М. Довнар-Запольський у монографії, присвяченій дослідженню історії територіально-адміністративних структур українських земель першої половини XVI ст.¹⁷. Зокрема, автор деталізував функції старост, вирізнивши, на його погляд, найважливішу з них – військову. У праці в контексті аналізу життя громад непривілейованих міст на особливу увагу заслуговує обґрунтування критеріїв, за якими слід визначати право належності мешканців міст до місцевих громад. Історик звертався до висвітлення прав, пільг та обов'язків членів міських громад, розглянув питання общинного самоуправління. Знаменно, що в багатьох випадках аргументація суджень науковця здійснювалася з опертям на матеріали Південної Київщини.

Фундаментальним дослідженням, підготовленим на основі широкої джерельної бази, з ґрунтовними судженнями й висновками є присвячена історії Київської землі монографія П. Клепатського¹⁸. Оперуючи маловідомим на час написання книги широкому загалові документальним матеріалом, учений скрупульозно дослідив

¹⁵ Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб. – С. 1–15.

¹⁶ Йоґо ж. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Січень. – С. 81–89.

¹⁷ Довнар-Запольський М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1–118.

¹⁸ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.; див. також: *его же*. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.

організацію державного управління на Київщині, приділивши при цьому значну увагу аналізу функцій і повноважень намісників і старост регіону. Відрадно, що окрему увагу сконцентровано на Черкаському повіті як територіально-адміністративній одиниці ВКЛ, що є надзвичайно цінним для дослідження теми. Уперше в історіографії автором досліджено природно-географічні параметри повіту, здійснено аналіз соціальної стратифікації місцевого населення, дано історичну характеристику населеним пунктам, що розташовувались на підпорядкованих Черкаському й Канівському замкам територіях. П. Клепатський уточнив проведену попередниками реконструкцію хронологічної послідовності перебування на посаді черкаських і канівських державців, намісників і старост, розкрив окремі аспекти громадського самоврядування в містах, намагався з'ясувати характер стосунків між місцевою адміністрацією та міськими громадами тощо.

Водночас деякі судження дослідника видаються дискусійними. Приміром, твердження про наявність у Південній Київщині до середини XVI ст. єдиного Черкаського повіту, котрий об'єднував Черкаський і Канівський обводи, до яких у середині того ж століття було приєднано ще й Білоцерківський, є надто суперечливим і потребує докладного перегляду й суттєвих уточнень.

Взаємини намісників і старост із громадами міст висвітлені в дослідженнях О. Грушевського. Намагаючись розкрити цю проблему в різних ракурсах (військовому, судово-адміністративному, фінансово-господарському), історик періодично вдавався до використання документальних матеріалів на прикладі Черкас і Канева¹⁹. На окрему увагу заслуговує розвідка про розвиток українських промислів у XVI ст. мешканцями південних повітів ВКЛ, головню Черкаського і Канівського²⁰. У контексті предметного аналізу промислового ухорощування дослідник апелював до проблеми зловживань місцевих урядовців у напрямку обмеження прав міських громад щодо традиційного господарського використання степових природних ресурсів.

¹⁹ *Грушевский А. С.* Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918.

²⁰ *Його ж.* Промисли в Україні XVI ст. // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 256–266.

Надзвичайну вагу для нашого дослідження становлять теоретико-практичні напрацювання М. Грушевського. Вони стосуються осмислення проблеми формування територіально-адміністративного устрою ВКЛ, аналізу різних сфер діяльності місцевої адміністрації, еволюції міського й сільського самоврядування²¹. Проте, як і в більшості попередніх праць, матеріали з історії Черкаського й Канівського повітів (староств) у розрізі нашої теми висвітлюються дослідником, як правило, побіжно. Виняток становлять окремі сюжети, пов'язані з діяльністю тамтешніх урядовців, особливо ті, що розкривають боротьбу із татарською агресією.

До окремих аспектів обраної нами для дослідження теми звертався Д. Яворницький²². Діяльність черкаських і канівських старост учений розглядав у контексті дослідження виникнення та формування українського козацтва. Особливу увагу приділяв організації місцевими посадовцями походів на кримські улуси, висвітлював окремі епізоди виконання ними адміністративних функцій. На жаль, автором допущені неточності в датуванні окремих подій, помилкові судження стосовно персоналій керівників черкаського й канівського замкових урядів. Зокрема, необґрунтовано приписувалося старостування в Черкасах і Каневі М. Вишневецькому в 1540 р., Д. Вишневецькому починаючи з 1550 р. тощо.

Примітно, що в різних дослідженнях, котрі так чи інакше стосувалися української історії литовської доби, Південна Київщина була представлена головно видатними персоналіями. Зазвичай, увагою користувалася постать черкаського й канівського старости О. Дашковича. Передусім його зображували як призвідника козацтва, ватажка боротьби з татарами, але оминали висвітлення його діяльності як урядовця. Саме такий підхід спостерігаємо в працях М. Маркевича²³, М. Костомарова²⁴, Л. Похилевича²⁵.

²¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. – К., 1995. – Т. 7; *його ж.* Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. – К., 1994. – Т. 5; *его же.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – Б. м. и г.; *его же.* Барское староство: исторические очерки // Архив ЮЗР. – К., 1894. – Ч. 8. – Т. 2. – С. 1–57.

²² *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: В 3-х т. – К., 1990. – Т. 2.

²³ *Маркевич Н.* История Малой России. Т. 1. – М., 1842.

²⁴ *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших єї діячів / Переложив Олександр Барвінський. – Львів, 1918.

²⁵ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква, 2009.

Суттєву допомогу в осмисленні проблематики, що досліджується, надали узагальнюючі праці, де ґрунтовно досліджено територіально-адміністративний устрій ВКЛ, проаналізовано діяльність інститутів державної влади з акцентом на специфіці діяльності державної адміністрації в регіонах. Передусім це стосується доробку М. Любавського²⁶, Ф. Леонтовича²⁷, М. Максимейка²⁸, І. Лаппо²⁹.

Неоднаковий рівень володіння джерельною базою, різні підходи до тлумачення історичних подій і явищ заохочували тогочасних істориків до полемічного характеру з'ясування істини. Приміром, одна з дискусій була пов'язана з проблемою єдності Київської землі після ліквідації у 1470 р. відповідного удільного князівства. Це, у свою чергу, порушило іншу, тісно пов'язану з нею проблему – визначення місця старостівського уряду в ієрархічній структурі державної влади.

Одним з перших стосовно цього висловився В. Антонович, заявивши, що запровадження воєводства на зміну Київському князівству зруйнувало адміністративну єдність Київської землі. Конкретизуючи, він наголосив на факті припинення зв'язку пригородів із центральним містом області, що зумовило перетворення кожного повіту на незалежну від Києва одиницю обласного управління. Причиною такого стану речей, на думку вченого, було особисте призначення великим князем литовським старост господарських замків, що ставило останніх у пряму залежність від нього³⁰.

²⁶ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910; *его же*. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки. – М., 1892; *его же*. Литовско-русский сейм. – М., 1900; *его же*. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996.

²⁷ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права // ЖМНП. – 1893. – Ч. XII. – С. 262–326; *его же*. Рада великих князей литовских // ЖМНП. – 1907. – Ч. IX – X. – С. 137–163.

²⁸ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. – Харьков, 1902.

²⁹ Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // ЖМНП. – 1908. – Ч. I–II. – С. 51–113; *его же*. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): В 2-х т. – СПб., 1901. – Т. 1.

³⁰ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 558.

Критично до такого судження поставився М. Любавський. На відміну від опонента, він вважав, що зі скасуванням Київського уділу до воєводи перейшло багато функцій колишнього удільного князя, йому корилися великокняжі намісники з пригородів та волостей Київської землі. Дослідник навів кілька конкретних прикладів, відстоюючи тезу, що призначення старост главою держави не означало їх незалежності від воєводи. Зрештою, ключовою думкою М. Любавського було ствердження факту збереження адміністративної єдності Київської землі³¹.

Опонентом М. Любавського виступив Ф. Леонтович³². Проте, на відміну від В. Антоновича, котрий частково допускав підзвітність київському воєводі повітів (щоправда, тільки двох — Мозирського та Чорнобильського і лише у військовій сфері), він категорично заявляв, що після ліквідації Київського князівства «земля подробилась на абсолютно відособлені волості і староства, котрі не мали між собою нічого спільного. Кожне староство зі своїми незалежними один від одного правителями отримали статус окремих земель-округів, котрі залежали безпосередньо від литовського господаря»³³. Таке твердження змусило М. Любавського продовжити дискусію і відстоювати свою позицію, на що була спрямована окрема відповідна брошура³⁴.

Із критикою тверджень М. Любавського до полеміки приєднався М. Довнар-Запольський, піддавши сумніву висловлені опонентом аргументи. Зокрема, відзначив брак достатніх підстав стверджувати неодноразову особисту присутність старост при воєводі для вирішення судово-адміністративних справ. Водночас дослідник зауважив, що територіально єдність Київської землі остаточно не була порушена³⁵.

До аналізу проблеми долучився і П. Клепатський. Дискутуючи з Ф. Леонтовичем, він доводив факт вищого авторитету воєводи над

³¹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление ... – С. 235–237.

³² Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины // ЖМНП. – 1895. – Ч. VI. – С. 397.

³³ Цит. за: Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 296. Переклад автора.

³⁴ Любавский М. К. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – СПб., 1894.

³⁵ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 20–24.

старостами³⁶, що є цілком справедливим. Проте погодитися з його категоричним твердженням, що воєвода в ієрархічному сенсі був вищою інстанцією над старостою, буде не зовсім правильним, принаймні, коли йдеться про дипломатичну сферу компетенції старост черкаських і канівських. Це питання потребує додаткового зваженого дослідження.

Проблематика, пов'язана з питаннями організації та функціонування державного управління та громадського самоврядування на теренах Черкаського і Канівського повітів (староств), знайшла своє відображення і в українській радянській історичній науці. Щоправда, тут спостерігається суттєве зменшення інтересу до окреслених питань.

У 20-х рр. XX ст. вийшло ряд наукових розвідок, автори котрих у контексті дослідження колонізації Подніпров'я певним чином удавалися до розгляду питань діяльності міських громад регіону та місцевої адміністрації. Аналізуючи заселення Звенигородщини в XV – XVI ст., В. Юркевич звертався до висвітлення конфліктів між землевласниками та міською громадою Черкас³⁷. Побіжно, в загальних рисах, а то й просто окремими тезами визначалася роль черкаської і канівської адміністрації в колонізації Київщини та Переяславщини О. Андріяшевим³⁸. Про підпорядкування Полтавщини Черкаському й Канівському замкам фрагментарно зазначав М. Лятошинський³⁹. У цей час вийшли друком кілька спеціальних праць з громадського судочинства за авторством Р. Лащенка⁴⁰ та І. Черкаського⁴¹. Науковці відстежували генезу, компетенцію та устрій копних (громадських) судів, що посприяло поглибленню нашого усвідомлення проблеми. Але їхні праці мали

³⁶ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 109–111.

³⁷ Юркевич В. Звенигородщина в XV – XVI вв. // Историко-географический сборник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 1–10.

³⁸ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 33 – 79; його ж. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1–29.

³⁹ Лятошинський М. В. Історичний нарис територіального складу Полтави // Историко-географический сборник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 203–208.

⁴⁰ Лащенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція й устрій // Збірник правничої комісії при історико-філософській секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1925. – С. 1–67.

⁴¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. – К., 1928.

узагальнювальний характер і не акцентували увагу на функціонуванні копного судочинства, зокрема, на території Південної Київщини. Більше того, робота І. Черкаського базувалася переважно на матеріалах, що стосувалися білоруських земель.

У 30-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. визначена нами для дослідження тема узагалі випала з поля зору дослідників. Прогресивний рух у цьому сенсі спостерігаємо від середини 50-х рр. ХХ ст. Проте, з огляду на загальну тенденцію розвитку радянської історичної науки, діяльність місцевої влади в Південній Київщині цікавила учених незначною мірою, головнo в контексті досліджень зародження та еволюції українського козацтва, його боротьби з татаро-турецькою агресією, висвітлення окремих проблем розвитку феодалного суспільства. Саме такий характер викладу матеріалу маємо в працях В. Голобуцького⁴², Д. Мишка⁴³, І. Крип'якевича⁴⁴, В. Замлинського⁴⁵, В. Панашенко⁴⁶. Суттєвий вплив на рівень об'єктивності дослідження природи діяльності черкаських і канівських урядовців справляла ідеологічна заангажованість наукових видань. Так, в «Истории Украинской ССР»⁴⁷ виконання місцевими старостами адміністративно-господарських функцій трактувалося виключно через призму відображення соціального гніту, репресій щодо населення, непримиренного антагонізму між тамтешніми урядовцями та черкаськими міщанами.

Із-поміж досліджень, які мають конкретніше тематичне спрямування до нашої теми, заслуговують на увагу розвідки І. Юхо⁴⁸ та Н. Яковенко⁴⁹. Їхні наукові доробки присвячені розгляду питань

⁴² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К., 1957.

⁴³ Мишко Д. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.

⁴⁴ Крип'якевич І. П. Історія України. – К., 1992.

⁴⁵ Замлинський В. Предслав Лянцкоронський і Євстафій Дашкевич // Дніпро. – 1989. – № 7. – С. 130–132.

⁴⁶ Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV–першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 114–132.

⁴⁷ Див.: История Украинской ССР: В 10-ти т. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII – первая половина XVII в.). – К., 1982. – Т. 2. – С. 177–181.

⁴⁸ Юхо И. А. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы респ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 41–49.

⁴⁹ Яковенко Н. Н. Эволюция органов власти и управления Великого княжества Литовского и ее отражение в Литовских Статутах (на примере Киевской земли) // Третий Литовский Статут 1588 года: Мат. респуб. конференции. – Вильнюс, 1989. – С. 127–134.

функціонування державної влади ВКЛ на основі аналізу змісту Литовських Статутів. Проте якщо перша праця розкриває загальні аспекти розвитку, зокрема, судової системи, то друга відзначається регіональним підходом – узагальнено характеризує еволюцію системи державної влади та управління на прикладі Київської землі.

Окремо слід відзначити фундаментальну працю П. Саса, присвячену історії українських міст кінця XV – 60-х рр. XVI ст.⁵⁰. Автор здійснив ґрунтовний аналіз різних сфер міського життя. Один із розділів монографії розкриває правовий статус і адміністративний устрій міст. Важливо те, що дослідник приділив увагу устрою міст на звичайному праві, до числа яких належали Черкаси й Канів. У студіюванні проблеми міського самоуправління аргументація суджень автора в окремих випадках висловлювалася на прикладі міст Південної Київщини. На жаль, інші аспекти функціонування міських громад залишилися поза увагою П. Саса.

Інтерес вітчизняних науковців до литуаністичних студій помітно зростає в пострадянську добу. Реанімація такої зацікавленості зумовлена низкою факторів. Першорядними у їхньому числі, на наш погляд, є здобуття Україною незалежності, що відкрило шлях до позбавлення ідеологічно-цензурного тиску на історичну науку; прогресуюче прагнення до відтворення неупередженої історії свого народу та державності; потреба й бажання дослідників фахово заповнити вакуум молодосліджених сторінок української минувшини; сучасний «литуаністичний бум» у Білорусі, Польщі, Литві й Росії⁵¹, що не міг не послужити своєрідним стимулом для вітчизняних істориків тощо.

Ці чинники суттєво позначилися й на активізації дослідження проблематики державного управління та самоврядування на

⁵⁰ Сас П. П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989.

⁵¹ За матеріалами Міжнародного Круглого столу у травні 2003 р. в Гродно (Білорусь), присвяченого проблемам історіографії ВКЛ 1991–2003 рр., підраховано, що лише за означений період у Польщі побачило світ 1416 праць з литуаністики, Литві – 712, Росії – 626, Білорусі – 464, Україні – 260 (див.: Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.: матэрыялы міжнар. круглага стала «Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.», Гродна (16–18 мая 2003 г.). – Мінск, 2006. – С. 37–99, 169–218, 252–329, 386–479, 524–536).

українських теренах XIV – XVI ст. Важливо відзначити появу ряду наукових досліджень, котрі за змістом хоч і не завжди стосуються власне досліджуваного нами регіону, проте відкривають шлях до розуміння умов і характеру діяльності державної влади та самоврядування на українських теренах загалом. Серед них назвемо монографію історико-географічного характеру М. Крикуна⁵². Особливо цікавими є судження автора в частині реконструкції південних кордонів Київського воєводства і, відповідно, Черкаського повіту до Люблінської унії. Аналізуючи погляди на це питання М. Любавського та П. Клепатського, М. Крикун наголошує на безпідставності приписувати до адміністративних меж означеного воєводства незаселених земель⁵³. Цінними є також розвідки дослідника, присвячені запровадженню на українських землях системи адміністративно-територіального устрою за польським зразком, вивченню організації земських урядів XV – XVIII ст., де, поміж іншим, аналізується уряд київського воєводи⁵⁴.

Заслуговує на увагу праця Б. Черкаса, присвячена історичним витокам, формуванню та структурі центральної та регіональної ланок державного апарату ВКЛ⁵⁵. Глибшому усвідомленню структури старостівських (замкових) урядів на українських землях у литовську добу, механізму вирішення судово-адміністративних проблем сприяють праці В. Поліщука⁵⁶. Правознавчий підхід до дослідження системи судоустрою та судочинства на українських землях у складі ВКЛ здійснили С. Ковальова, П. Музиченко,

⁵² Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993.

⁵³ Див.: там само. – С. 158–160.

⁵⁴ Його ж. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 24–41; його ж. Земські уряди на українських землях у XV – першій половині XVIII століття // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 65–122.

⁵⁵ Черкас Б. В. Державна служба Великого князівства Литовського // Нариси з історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 35–48.

⁵⁶ Поліщук В. В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. Альманах. Вип. 1. – К., 2000. – С. 123–163; його ж. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564 – 1566 рр. // УІЖ. – 2003. – № 2. – С. 3–14; його ж. Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564–1566 років (службове підпорядкування і правові послуги); Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003; його ж. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564 – 1566 рр. // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 108–125.

Н. Долматова⁵⁷. У контексті студіювання правового статусу етнорелігійних груп у ВКЛ М. Крумаленко у своїй монографії окремо зупинився на становищі татарського населення, чисельна когорта якого, як відомо, постійно чи подекуди тимчасово мешкала на території Черкаського і Канівського повітів (староств). Попри це автор побіжно згадав лише один випадок вирішення державною владою питання виділення татарам для проживання земель у регіоні, оминувши при цьому з'ясування їхнього правового статусу⁵⁸.

Неабиякий інтерес викликає праця Я. Дашкевича⁵⁹, у якій в епіцентрі дослідження постало питання Великого кордону як межі між європейською та неєвропейською цивілізаціями. Південна Київщина середньовічної України була складовою частиною цього рубежу, і тому для нас важливі судження і висновки автора про «припливи і відпливи кордону», етнічну (зокрема етноконфесійну та етнолінгвістичну) ситуацію, спосіб життя та етнографічні особливості населення в його межах.

Окремо слід сказати про доробок Д. Ващука⁶⁰, де в полі зору дослідника в численних статтях, дисертації та монографії фокусується значний обсяг матеріалу з історії Київської землі.

⁵⁷ Ковальова С., Музиченко П. Земський суд на українських землях Великого князівства Литовського // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 23–31; *іх же*. Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV–XVI століть на українських землях // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць Одеської державної юридичної академії. – Одеса, 1998. – С. 77–84; Долматова Н., Ковальова С., Музиченко П. та ін. Суд і судочинство на українських землях XIV – XVI століть // За ред. П. Музиченка. – Одеса, 2000; Ковальова С. Судові чиновники в українських судах XIV–XVI століть // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 110–117; *іх же*. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2001. – № 13. – С. 68–72; *іх же*. Інститут свідків в українських судах Великого князівства Литовського // Митна справа. – 2003. – № 6. – С. 84–87.

⁵⁸ Крумаленко М. В. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст. – Одеса, 2008. – С. 140.

⁵⁹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1996. – Т. 222. – С. 28–44.

⁶⁰ Ващук Д. П. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // УІЗ. Вип. 6. – К., 2004. – С. 70–84; *його ж.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // УІЖ. – 2004. – № 1. – С. 90–101; *його ж.* Судовий процес та його функціонування в Київській землі в другій половині XV – першій третині XVI ст. (Аналіз статей уставних земських грамот) // УІЗ. Вип. 7. – К., 2004. – С. 69–94; *його ж.* Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 149–160; *його ж.* Судова діяльність «старостів» на Волині та «восводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI століття // УЦСЄ. Вип. 5. – К., 2005. – С. 157–172; *його ж.* Обласні привілеї

Насамперед ідеться про ґрунтовний джерельний аналіз обласних привілеїв Київщини другої половини XV – першої третини XVI ст., проведення їх порівняльного розбору з відповідними грамотами інших земель та загальнодержавними актами. Саме через призму цих едиктів автор розглядає принципи організації та функціонування судово-адміністративної системи регіону, звертається до різних аспектів соціально-економічного життя місцевого населення. Окрім того, значну увагу акцентовано на дослідженні інституту «старини» й «новини» у ВКЛ. До висліду останнього долучився також і С. Блануца, який, окрім цього, студіює ще й проблематику великокнязівських земельних пожалувань⁶¹. Відмітимо також працю О. Мальченка⁶², присвячену ґрунтовному дослідженню українських фортифікаційних споруд XV – середини XVII ст., де з-поміж інших об'єктом дослідження стали оборонні замки Київського воєводства.

Київська земля також стала предметом зацікавлення авторитетної дослідниці О. Русиної⁶³. Вивчаючи історію Києва в різноманітних аспектах, авторка в одній зі своїх книг розглядає динаміку політичних відносин у регіоні, звертає погляд на проблеми історичної географії Київщини. Попри те, що аналіз здійснюється на основі зрізу досить великого періоду (XIII – XVIII ст.), достатня увага приділена й литовській добі. Так само викликають інтерес її публікація, присвячена персоналіям київських князів XIV – XV ст.,

Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005; *його ж.* «Старина» як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України.* Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанюка. – К., 2007. – С. 415–433; *його ж.* Дотримання та використання інституту «старини» і Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великому князівства Литовського.* – К., 2009. – Т. 1. – С. 34–42; *його ж.* Абыхмо дерьжали ихъ подльї права ихъ земли. (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

⁶¹ *Блануца А.В., Вацук Д.П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великому князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // *УІЖ.* – 2006. – №2. – С.11–23; *Блануца А.* Надання та підтвердження Олександра Ягелончика на українські землі Великому князівства Литовського // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України.* – С. 434–455; *його ж.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великому князівства Литовського // *УІЖ.* (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Випуск 8. – К., 2008. – С. 60–72.

⁶² *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

⁶³ *Русина О.В.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005.

а також узагальнюючі праці науково-популярного характеру⁶⁴. Їхній зміст допомагає сформуванню уявлення не лише про загальні тенденції розвитку українського суспільства в литовську добу, а й дає змогу простежити регіональну специфіку, ознайомитись із чисельними конкретними фактами вітчизняної історії, пов'язаними, зокрема, з діяльністю державної влади в Київській землі.

Поступово розширюється коло вітчизняних науковців, які до сфери власних наукових інтересів долучили дослідження теми громадського самоврядування на українських теренах XIV – XVI ст. Передусім упадає в око доробок А. Гурбика⁶⁵. Судження науковця мають суттєве значення для осмислення проблем розвитку власне сільського самоврядування: еволюції територіальних громад, інститутів самоврядування та судочинства. Важливо, що А. Гурбик для підтвердження власних суджень використовує окремі матеріали з історії Південної Київщини.

У справі дослідження системи міського самоврядування певний науковий інтерес становлять праці В. Марочкіна⁶⁶, Т. Гошко⁶⁷, Н. Білоус⁶⁸. Примітно, що головна увага в доробку поважних дослідників прикута переважно до студіювання проблематики магдебурзького права. Натомість міське самоврядування на руському праві, притаманне тогочасним Черкасам і Каневу та

⁶⁴ *І ж.* Історія Київського князівства XIV – XV ст. у світлі нових даних // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України Валерія Смоляка. – К., 2010. – С. 184–202; *І ж.* Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки: В 15-ти т. – Т. 6. – К., 1998; *І ж.* Україна: хронологія розвитку. – К., 2008. – Т. 3.

⁶⁵ *Гурбик А. О.* Копіні суди на українських землях у XIV – XVI ст. // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 110–116; *І ж.* Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 52–66; *І ж.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV – XVI ст. // Середньовічна Україна: 36 наук. праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 48–70; *І ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, двориче, село, сябринна спілка). – К., 1998; *І ж.* Типологія територіальної громади в Україні XIV – XVIII ст. // УІЖ. Студії з історії XI – XVIII століть. Вип. 1. – К., 2000. – С. 75–96; *І ж.* Сільське населення в добу політичної роздробленості // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. – К., 2006. – С. 73–132.

⁶⁶ *Марочкін В. П.* Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. – Toronto, 1999.

⁶⁷ *Гошко Т. Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – поч. XVII ст.). – Львів, 2002.

⁶⁸ *Білоус Н.* Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. // КС. – 2001. – № 3. – С. 73–86; *І ж.* Привілей на вийтиство київським міщанам Черевчєям // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 239–242; *І ж.* Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 23–39; *І ж.* Відносини київської міської влади з вєсєводами у 1559 – 1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 7. – К., 2003. – С. 67–82; *І ж.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.

вкрай важливе для нашого дослідження, наразі перебуває поза їхньою увагою.

У сучасній українській історіографії мають місце ряд праць, які більш предметно стосуються діяльності адміністрації Черкаського й Канівського повітів (староств). На особливу увагу заслуговує монографія Н. Яковенко, присвячена дослідженню соціальної структури, складу та статусу української еліти кінця XIV – середини XVII ст.⁶⁹ Той факт, що книга витримала вже друге видання, красномовно засвідчує її актуальність і значимість як для фахівців, так і для пересічного читача.⁷⁰ Вагомість названої праці для нашого дослідження позначена головно наявністю у ній матеріалів, що сприяють уточненню персонального переліку та хронологічної послідовності перебування на посадах керівників Черкаського й Канівського повітів (староств) у литовську добу, їхньої генеалогії та соціальної належності.

Частина вітчизняних дослідників у своїх працях звертаються до діяльності черкаських і канівських урядовців через призму їхньої участі в організації козацтва та боротьби з татаро-турецькою агресією. Такий стан речей абсолютно зрозумілий і закономірний, адже предметом їхніх наукових досліджень є власне генеза та розвій українського козацтва. Саме в такому ракурсі фіксуються порубіжні урядовці в монографіях В. Сергійчука⁷¹, В. Голобуцького⁷², В. Щербака⁷³, Т. Чухліба⁷⁴, публікаціях Г. Сергієнка⁷⁵, С. Леп'явка⁷⁶. Аналіз сучасної української історіографії додає певного оптимізму, позаяк історія Південної Київщини

⁶⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

⁷⁰ Й ж. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008.

⁷¹ Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991.

⁷² Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994.

⁷³ Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.) – К., 1995; його ж. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

⁷⁴ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. – К., 2010.

⁷⁵ Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорізької Січі // УІЖ. – 1992. – № 12. – С. 123–131.

⁷⁶ Леп'яво С. Князь Михайло Вишневецький, офіційний патрон козацтва часів Стефана Баторія // Історія України. – 2002. – № 28. – С. 1–2; його ж. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 57–62.

XIV – XVI ст., хай і повільно, з акцентом поки що на поодинокі аспекти, систематично й послідовно стає предметом зацікавленості дослідників. Це засвідчує поява праць В. Боєчка і А. Чабана⁷⁷, котрі зосередилися на вивченні геополітичного становища регіону, його ролі у процесі зародження українського козацтва, удалися до характеристики природно-географічних параметрів Черкаського староства, соціальної структури його населення.

У руслі подібних наукових новацій з'явилось ряд напрацювань з історії функціонування державної влади в означеному регіоні. Приміром, цінний фактичний матеріал та авторські судження про дипломатичну діяльність черкаських і канівських старост черпаємо з численних публікацій Б. Черкаса⁷⁸. Частина статей автора розкривають військовий аспект діяльності черкаських урядовців, де поєднувалися як організація боротьби з татарською агресією, так і ситуативні союзи з кримчаками для походів супроти Московської держави⁷⁹.

Особливо заслуговують на увагу кандидатська дисертація та монографія дослідника⁸⁰, де через призму з'ясування відносин ВКЛ з Кримським ханством у перші чотири десятиліття XVI ст. установлено факт важливої ролі Черкас у міждержавних стосунках

⁷⁷ Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 48–63; Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я: В 2-х кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 2; Боєчко В. Ф. Черкаське староство у XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань: У 2-х кн. – К., – Черкаси, 1997. – Кн. 2. – С. 119–123.

⁷⁸ Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20 – 30-х роках XVI ст. // УІССЕ. – К., 2001. – С. 97–118; *його ж.* Военна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // УІССЕ (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. – К., 2002. – С. 200–209; *його ж.* Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. // УІССЕ. Студії з історії XI – XVIII століть. Вип. 3. – К., 2003. – С. 117–128; *його ж.* Вільно, Краків, Кіркор у 1519–1520 рр. // УІЗ. – К., 2007. – №10. – С. 47–53.

⁷⁹ *Його ж.* Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20-30-ті рр. XVI ст.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 158–164; *його ж.* Українське козацтво наприкінці XV – першої половини XVI ст. // УІЗ. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 64–74; *його ж.* Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології. – К., 2007. – №1. – С.144–148; *його ж.* Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом на переломі XV – XVI ст.: причини, передумови, наслідки // Tetra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. – С. 404–414.

⁸⁰ *Його ж.* Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003; *його ж.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.

обох держав, зокрема і як місця проведення неодноразових переговорів. Значна увага приділяється аналізу безпосередньої участі місцевих намісників і старост як у політичних стосунках із сусідом, так і різноманітних військових акцій.

Уподобанням пера Б. Черкаса⁸¹, як й іншого сучасного дослідника – В. Ластовського⁸², стала постать найвидатнішого черкаського старости литовської доби – О. Дашковича. Зорієнтовані на дослідження діяльності цього урядовця розвідки авторів написані з використанням маловідомих та нововведених до наукового обігу джерел, що дало можливість ґрунтовно розкрити передусім військовий і політичний хист старости. Важко переоцінити й інші праці названих дослідників, у яких розкрито два окремих героїчних епізоди воєнної історії пристепового українського порубіжжя – переможної Ольшаницької битви 1527 р. (в районі між Черкасами і Каневом) з татарами⁸³ та успішної оборони м. Черкаси від приступу військ кримського хана 1532 р.⁸⁴ На сьогодні це чи не єдині в історіографії студії, котрі фахово й докладно висвітлюють передумови, хід та наслідки цих баталій, вагому роль О. Дашковича у їхньому тріумфальному результаті.

Зарубіжна історіографія, порівняно з науковою спадщиною вітчизняних учених, є менш представницькою. Її репрезентують переважно польські дослідники. Насамперед слід відзначити праці історика другої половини ХІХ ст. К. Пуласького, де автор звертався до аналізу геополітичного становища порубіжних зі степом земель, розкривав засоби й основні напрямки боротьби українського населення з татарами. У цьому контексті матеріал подавався в тісному зв'язку з діяльністю черкаських і канівських урядовців. Конкретизувалося здійснення ними цілого ряду заходів,

⁸¹ *Його ж.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста ХVІ ст. // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 53–67.

⁸² *Ластовський В.* Про стосунки Остафія Дашковича з українським козацтвом // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. Вип. 8. – К., 1999. – С. 134–136; *його ж.* Остафій Дашкович – військовий і політичний діяч // ПС. – 2001. – № 6. – С. 57–61; *його ж.* Остафій Дашкович (Дашкевич) – перший український прикордонник // Кордон. – 2005. – № 2. – С. 44–45.

⁸³ *Черкас Б.* Ольшаницька битва 1527 р. // УЦСЄ (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). Випуск 8. – К., 2008. – С. 53–59.

⁸⁴ *Ластовський В.* Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках ХVІ-го ст.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 14–27.

спрямованих на протистояння татарській агресії, зазначалася їхня участь у дипломатичних місіях до Кримського ханства. Варто наголосити, що К. Пулаский один із перших намагався встановити періодизацію обіймання посад державців, намісників і старост Черкаського й Канівського замків. Щоправда, йому вдалося назвати далеко не повний перелік персоналій, до того ж, він припустився ряду хронологічних неточностей⁸⁵. Окрему розвідку автор присвятив дослідженню життя й діяльності О. Дашковича на посаді старости черкаського й канівського⁸⁶.

Інтерес до постаті О. Дашковича, щоправда значно скромніший, виявив і С. Качала. Примітно, що оцінка ним ролі в тогочасних історичних подіях цього видатного діяча є достатньо сміливою. Адже, окрім характеристики його діяльності як черкаського й канівського урядовця, «*організатора козацького стану*», дослідник наголошував, що О. Дашкович доволі часто поводив себе як «*удільний князь*»⁸⁷.

Переважає більшість відомих нам черкаських намісників і старост потрапили в поле зору генеалогічних досліджень іншого польського науковця – А. Бонєцького⁸⁸. На жаль, інформація про них подана автором надто поверхнево, трапляються чимало неточностей або неповні дані в датуванні періодів їхнього урядування в Черкаському повіті (старостві).

Не оминув увагою Південну Київщину литовської доби й А. Яблоновський⁸⁹. Історія регіону в його працях розглядається головню через призму характеристики територіально-адміністративного поділу ВКЛ. Зокрема, дослідник, на відміну, скажімо, від П. Клепатського, чітко розмежував Черкаський і Канівський повіти (староства) як окремі територіально-адміністративні одиниці, додаючи до цього їхні короткі географічні обриси. Черкаси й Канів

⁸⁵ Pulaski K. Dzikie pola // Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Krakow, 1887. – S. 3 – 68.

⁸⁶ Його ж. Ostafi Daszkiewicz // Ibid. – S. 239 – 256.

⁸⁷ Качала С. Polityka polaków względem Rusi. – Lwow, 1879. – S. 56.

⁸⁸ Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewkiem w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887.

⁸⁹ Zmłda Dziejowe. Tom XX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). Opiane przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa, 1894; ibid. Tom XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). Opiane przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa, 1897.

означував як важливі оборонні твердині ВКЛ на Дніпрі. Важливо, що А. Яблоновський перший подав звістку про найдавнішого з відомих черкаських намісників – Рафала зі Слупова (Rphael de Sluprow), реальність існування якого, щоправда, окремі дослідники піддають сумніву.

У праці іншого дослідника – Ф. Конєчного⁹⁰ – розглядаються міждержавні політичні стосунки в трикутнику Велике князівство Литовське – Кримське ханство – Московська держава в період 1473 – 1504 рр. Поданий у роботі аналіз динаміки міждержавних взаємин є спробою не лише передати перебіг основних подій, а й зрозуміти причини напруження стосунків ВКЛ з обома сусідами та агресивної політики з боку Москви та Бахчисараю, що суттєво впливало на ситуацію в Київській землі. Найважливіше те, що розвідка дає змогу простежити (щоправда, поверхнево) деякі аспекти впливу геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі окресленого періоду на долю Південної Київщини, а також місце останньої в означених подіях. Йдеться, насамперед, про спустошення татарами Черкас і Канева з їхніми околицями в серпні 1493 р. Автор акцентує увагу також на прагненні московського князя на межі XV – XVI ст. домовитись із кримським ханом у випадку завоювання татарами Подніпров'я передати Київ і Черкаси під опіку першого. У контексті дипломатичних перипетій згадуються напади «черкасців» на московських послів (1494 р., 1497 р., 1500 р.) тощо. Загалом же інформація про Південну Київщину подається побіжно та виключно через призму дипломатичних взаємин Вільно чи то з Московією, чи то з Бахчисараєм.

До висвітлення окремих питань життя мешканців ВКЛ на порубіжжі зі степом, а разом із тим і деяких аспектів діяльності черкаських і канівських старост, зверталися ряд польських дослідників другої половини XX – початку XXI ст. Вони описували зв'язки місцевої адміністрації з козацтвом, їхню боротьбу з татарами. Утім подібні сюжети, зазвичай, розглядалися побіжно.

⁹⁰ *Koneczny F. Sprawy z Mengli-Girejem 1473 – 1504 // Ateneum Wilenskie. Rocznik IV. – 1927. – № 12. – S. 138 – 189; його ж. Sprawy z Mengli-Girejem 1473 – 1504 (Dokonczenie) // Ateneum Wilenskie. Rocznik IV. – 1927. – № 13. – S. 287 – 348.*

Саме такий підхід до викладу матеріалу простежуємо в працях І. Османського⁹¹, В. Сєрчика⁹², Л. Подгородецького⁹³, Й. Топольського⁹⁴, Г. Блашука⁹⁵.

На особливу увагу заслуговує монографія сучасного вченого М. Франца⁹⁶. Цікавість викликає насамперед перший розділ праці, присвячений проблемі генези та формування українського козацтва. На думку дослідника, це відбувалося з благословення та підтримки королів польських, і тому поява козацтва має завдячувати виключно «*ефекту імпульсу зовнішнього, імпульсу, який прийшов з польського боку*». Не вдаючись до критики таких суджень (це виходить за межі нашого дослідження), відзначимо досить слушну оцінку ролі місцевих урядовців у цьому процесі. На переконання М. Франца, утворення козацтва на українських землях було продуктом свідомої політики порубіжних старост, які мали на меті підтримати належну бойову готовність підпорядкованих їм території прикордоння з татарами. Автор досить докладно розкриває перебіг козацько-татарського протистояння. У ньому фігурують чимало українських порубіжних старост, але з черкаських і канівських увагою наділений головню О. Дашкович. У контексті розгляду різноманітних фактів про його боротьбу з татарами, походить у володіння Московської держави М. Франц помилково зазначає, що той спочатку обійняв посаду черкаського, а згодом канівського старости⁹⁷. Насправді, це відбувалося у зворотньому порядку, що засвідчено документально. Також дослідник приписує Д. Вишневецькому старостування у Каневі (близько 1546 р.) та в Черкасах (з 1550 р.)⁹⁸. Із цим категорично не можна погодитись, оскільки джерела переконливо доводять: на той час ці посади обіймали інші особи.

⁹¹ Ochmanski I. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI w. // SMHW. – 1960. – T. V. – S. 161–398.

⁹² Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Krakow, 1984.

⁹³ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1978.

⁹⁴ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501 – 1795). – Poznan, 1994.

⁹⁵ Blaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności (1492–1569). – Poznan, 2002.

⁹⁶ Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI – XVII wieku. – Torun, 2006.

⁹⁷ Ibid. – S. 71.

⁹⁸ Ibid. – S. 81–82.

Слід зауважити, що чимало польських істориків цікавилися проблематикою самоврядування українських земель. Однак їхні наукові уподобання зосереджувалися переважно навколо питання історії магдебурзького права⁹⁹. Відповідно, Південна Київщина, яка в литовський період не мала міст із такими привілеями, не потрапляла до їхнього поля зору.

Із-поміж представників зарубіжної історіографії також варто згадати французького вченого Ш. Лемерсьє-Келькеже, якому належить авторство розвідки про Д. Вишневецького¹⁰⁰. Використавши матеріали турецьких архівів, історик досить докладно розкрив віхи життя і боротьби легендарного князя проти татаро-турецьких завойовників. Проте помилково, на наш погляд, відзначав, що Д. Вишневецький був черкаським і канівським старостою.

Певним інтересом до литовської доби переймається й сучасна російська історіографія. Частина дослідників удається до аналізу соціально-політичного устрою ВКЛ та Московської держави в порівняльному аспекті, як це бачимо на прикладі праць А. Дворніченко¹⁰¹, М. Бичкової¹⁰². Інший історик – М. Кром – досліджує литовсько-російські стосунки, окремі аспекти правової бази ВКЛ¹⁰³. На жаль, Південна Київщина опинилася поза межами предметних наукових пошуків російських дослідників.

Отже, аналіз історіографії засвідчив, що донині порушена нами проблематика не була повноцінно й всебічно висвітлена в історич-

⁹⁹ Див.: Гошко Т. Джерела та історіографія Польщі щодо магдебурзького права України XIV – XVII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий (1995 – 1997 рр.). – Львів, 1999. – С. 79–89; її ж. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII – XVIII ст. в українській та польській історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.

¹⁰⁰ Лемерсьє-Келькеже Ш. Дмитро Вишневецький // Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991. – С. 7–24.

¹⁰¹ Дворніченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Основные черты социального и политического строя. – СПб., 1993.

¹⁰² Бичкова М. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. – М., 1996.

¹⁰³ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца 15 – первой половины 16 вв. – М., 1995; *его же*. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. – СПб., 2000. – С. 73–100; *его же*. Понятие «старинны» в политической и правовой практике Великого княжества Литовского XV–XVI вв. // Наш Радавод. Кн. 3: Матеріали міжнародної наукової конференції по регіональній історії Восточної Європи. – Гродно, 1991. – С. 540–544; *его же*. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 3. – К., 1994. – С. 68–85.

ній літературі. Навіть на сучасному етапі, попри певну активізацію литуаністичних студій, система державного управління та громадського самоврядування на теренах Черкаського й Канівського повітів (староств) далека від вичерпного дослідження й потребує додаткового скрупульозного й зваженого вивчення. Найменш дослідженими є передусім такі сегменти проблеми, як судово-адміністративна та фінансово-господарська сфери діяльності державної влади та громадське самоврядування загалом.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження історії державного управління та громадського самоврядування на Південній Київщині 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. є досить представницькою і, водночас, строкатою. Загалом вона ґрунтується на писемних матеріалах, які диференціюються на *неопубліковані (архівні) та опубліковані*.

Як один із видів первинних джерел інформації особливою цінністю відзначаються архівні матеріали. У процесі наукового студіювання теми автором опрацьовано документальні джерела, що зберігаються в архівосховищах ЦДІАУК, а також у фондах ІРНБУВ.

При здійсненні наукового дослідження були залучені історичні акти ЦДІАУК таких фондів: КМФ – 7 («Документы и материалы по истории Украины из фондов Центрального государственного Архива древних актов СССР»), КМФ – 9 («Документы и материалы по истории Украины из фондов и коллекций рукописного отдела Санкт-Петербургского отделения истории АН России»), КМФ – 15 («Документы археологических и рукописных отделов библиотеки Польской Народной Республики, отражающие историю Украины»), КМФ – 36 («Литовская Метрика»), ф. 59 («Киевская губернская канцелярия»), ф. 131 («Киевский Слупский Николаевский мужской монастырь»), ф. 220 («Колекція документів Київської археографічної комісії»), ф. 221 («Колекція документів «Новая серия»), ф. 223 («Серія Б»), ф. 2227 («Колекція документів Волинського музею»). В ІРНБУВ було здійснено відбір матеріалів із фондів: ф. 1 («Літературні матеріали»), ф. 2 («Істо-

ричні матеріали»), ф. 71 («Архів Кивлицького Е.А.»). Загалом під час студіювання теми автором використано документальні джерела з 13 фондів архівних матеріалів ЦДІАУК та ІРНБУВ. Частина історичних актів за темою дослідження вводиться до наукового обігу вперше.

За змістом опрацьовані історичні документи є актами, у яких у юридичній формі зафіксовано постановку чи вирішення питань договірно-правової сутності між певними юридичними сторонами й зазначено безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата. З огляду на змістову стратифікацію залучених історичних актів, вважаємо доцільним поділити їх на групи за типологічним критерієм співвідношення змісту тексту та предметної ситуації.

Отож першу групу становлять *договірні акти* – приватні угоди стосовно купівлі-продажу маєтностей. Вони важливі для нас інформацією, яка містить чи не найперші згадки посади «справці» Черкаського замку та іменування Черкаської округи староством, ілюстрацію аспектів приватного життя черкаського і канівського старости О. Дашковича тощо¹⁰⁴.

Другу групу джерел утворюють *договірні-розпорядчі документи*: привілеї великого князя литовського конкретним особам на управління Черкаським і Канівським замками, пожалування маєтків представникам місцевої влади та громадського самоврядування, королівські грамоти із заборонаю київському воєводі «вступатися» у монастирські володіння¹⁰⁵. Частина цих актів хоч і не мають прямого відношення до Південної Київщини, проте слугують матеріалом для проведення аналогій та аргументації певних історичних тенденцій. До цієї групи слід зарахувати також духовну грамоту приватної особи, що містить інформацію про одну із найдавніших згадок стосовно існування терміна «Черкаський повіт»¹⁰⁶, а також грамоти черкаських і канівських старост на

¹⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 663. – 2 арк. зв.; там само. – Ф. КМФ–7. – Оп. 2. – Спр. 88. – 1 арк.

¹⁰⁵ Там само. – Ф. КМФ–36. – Оп. 1. – Спр. 24. – 235 арк.; там само. – Ф. КМФ–36. – Оп. 1. – Спр. 9. – 233 арк.; там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 13. – 1 арк.; там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 639. – 2 арк.; там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 14. – 2 арк.; там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 16. – 2 арк.

¹⁰⁶ Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1 – 2.

підтвердження кордонів монастирських володінь на землях Південної Київщини¹⁰⁷. Останні мають особливо велике теоретичне та фактологічне значення, оскільки є власне продуктом діяльності представників місцевої адміністрації.

До третьої групи архівних документів належать *договірні-законодавчі акти*, у яких на рівні великокнязівської влади закріплюються права й привілеї певних суб'єктів відносин, зокрема, Черкаської та Канівської міських громад, а також Київського Пустинно-Микільського монастиря в межах його володінь на Південній Київщині¹⁰⁸.

Четверта група містить *документи договірно-протокольно-резолютивного характеру* – виписи із замкових книг та копії судових актів, пов'язаних із поземельними конфліктами та відмовою виконувати повинності. Тут фігурантами в різних ампулах є або ж представники адміністрації Черкаського й Канівського повітів (старостів), або міські громади Черкас і Канева¹⁰⁹.

П'яту групу архівних матеріалів становлять *акти реєстраційно-облікового змісту*, куди входять описи замків ВКЛ, у першу чергу черкаського і канівського¹¹⁰. Вони є надзвичайно цінним і насиченим джерелом інформації як у сфері діяльності державної адміністрації, так і громадського самоврядування.

Шосту групу становлять архівні документи *похідні від першоджерел*, такі, що мають творчий характер. Це чернетки наукових робіт дослідників, виписки з першоджерел, історичні праці¹¹¹.

Опубліковані джерела доцільно розмежувати за типологічним критерієм на дві групи: *документальні та оповідні (нарративні)*. Весь комплекс опублікованих документальних джерел зосереджений у збірниках історичних документів, котрі являють собою цикли збірників або окремі видання. Більшість із них були видані у XIX – на початку XX ст.

¹⁰⁷ Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 662. – 2 арк.; там само. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – 2 арк. зв.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – 9 арк.; там само. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 398. – 3 арк.; там само. – КМФ-9. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 1–2.

¹⁰⁹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51–56; там само. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 13. – 2 арк.; там само. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1–2.

¹¹⁰ Там само. – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Спр. 563. – 162 арк.; ІРНБУВ. – Ф. 2. – Спр. 1387. – Арк. 97–98 зв.; там само. – Ф. 2. – Спр. 1376. – Арк. 34–44 зв.

¹¹¹ ІРНБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8308. – 10 арк.; там само. – Ф. 71. – Спр. 129. – 1 арк.; там само. – Ф. 2. – Спр. 6011. – Арк. 17–21 зв.; ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 10. – 78 арк.

Найціннішим та найавторитетнішим зібранням історичних актів є «Архив Юго-Западной России», підготовлений Тимчасовою комісією з упорядкування давніх актів, що діяла при київському, подільському й волинському генерал-губернаторові. У різні часи керівництво роботою з відбору джерел та підготовки їх до публікації здійснювали М. Іванишев, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. Упродовж 1859 – 1914 рр. було опубліковано 8 частин матеріалів у 35 томах¹¹². У контексті теми, що досліджується, велику вагу мають документи з циклів «Акты об украинской администрации» (Ч. 8, Т. 5)¹¹³, «Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII в.» (Ч. 8, Т. 4, Т. 6)¹¹⁴, «Акты о заселении Юго-Западной России» (Ч. 7, Т. 1 – 3)¹¹⁵, «Акты о козаках» (Ч. 3, Т. 1)¹¹⁶.

На особливу увагу також заслуговує видання «Акты Южной и Западной России» в 15-ти томах. Над ним працювали члени археографічної комісії при Петербурзькій академії наук, а головним редактором більшості томів був М. Костомаров¹¹⁷. У цьому зібранні, насамперед у першому і другому томах, розміщені різнопланові матеріали про політику великокнязівського уряду та старостівської влади на Південній Київщині, становище місцевого населення¹¹⁸.

Не менш важливим є комплекс джерел, розміщених у «Актах Западной России», видавцем котрих, як і в попередньому випадку, була Петербурзька археографічна комісія. Тут, окрім документів внутрішньодержавного змісту, зосереджені й такі, що подають інформацію про Черкаський і Канівський повіти (староства) в

¹¹² Див.: Федорова Л. Д. Архив Юго-Западной России // *Енциклопедія історії України*: В 5 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 139–140.

¹¹³ Архив Юго-Западной России. Акты об украинской администрации. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5.

¹¹⁴ Там же. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII в. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4; там же. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – К., 1911. – Ч. 8. – Т. 6.

¹¹⁵ Там же. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1; там же. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2; там же. Акты о заселении Южной России XVI – XVIII вв. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 3.

¹¹⁶ Там же. Акты о козаках (1500 – 1648). – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1.

¹¹⁷ Див.: Федорова Л. Д. Акты Южной и Западной России // *Енциклопедія історії України*. – Т. 1. – С. 61–62.

¹¹⁸ Акты Южной и Западной России, изданные Археологической комиссией для разбора древних актов: В 15 т. – СПб., 1863. – Т. 1. – 478 с.; там же. – СПб., 1865. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому.

контексті міждержавних відносин ВКЛ та Кримського ханства. Значним обсягом змістовних матеріалів з теми особливо вирізняється другий том видання¹¹⁹.

Чимало цінних для нашого дослідження документів дипломатичного змісту представлено у збірці «Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского», виданій М. Оболенським та І. Даниловичем¹²⁰. Це переважно листування між Сигізмундом Августом та кримськими ханами впродовж 1545 – 1572 рр., де міститься інформація про діяльність черкаських і канівських старост у контексті взаємин з татарами. Такий же фактичний матеріал, а також московський вектор діяльності представників місцевої адміністрації та козацтва має місце в дипломатичних документах зібрання «Сборник Императорского Русского Исторического общества» (Т. 35, 41, 59, 95)¹²¹.

Слід відзначити також окремі видання, кожне з яких містить хоч і не чисельні, проте досить важливі документи, пов'язані переважно з діяльністю адміністрації Черкаського й Канівського замків. Серед них «Грамоты Великихъ князей Литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ», видані за редакцією В. Антоновича та В. Козловського¹²², два випуски видання Ф. Леонтовича «Акты Литовской Метрики»¹²³, «Акты Литовско-Русского государства», підготовлені й видані М. Довнар-Запольським¹²⁴, «Сборник князя Оболенского №1. Книга Посольская Великого Княжества Литовского 1506 г.»¹²⁵, «Акты из Метрики Литовской с 1374 – 1529 г.»¹²⁶, «Archiwum ksiąząt Sanguszków w Sławucie»¹²⁷ та інші.

¹¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. – СПб., 1848. – Т. 2.

¹²⁰ Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г. / Издана М. Оболенским и И. Даниловичем: В 2-х т. – М., 1843. – Т. 1.

¹²¹ Сборник Императорского Русского Исторического общества. – СПб., 1884. – Т. 41; там же. – СПб., 1887. – Т. 59; там же. – СПб., 1895. – Т. 95; там же. – СПб., 1848. – Т. 35.

¹²² Грамоты Великихъ князей Литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ. Собранныя и изданыя подъ редакцією Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

¹²³ Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т. 1. Вып. 1; там само. – Варшава, 1897 – Т. 1. Вып. 2.

¹²⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар- Запольским (1390 – 1529 г.). – М., 1899. – Т. 1.

¹²⁵ Сборник князя Оболенского № 1. Книга Посольская Великого Княжества Литовского 1506 г. – М., 1838.

¹²⁶ Акты из Метрики Литовской с 1374 – 1529 г. – СПб., 1895.

¹²⁷ Archiwum ksiąząt Sanguszkow w Sławucie. Tom I. 1366–1506. – Lwow, 1887; *ibid.* Tom IV. 1535–1547. – Lwow, 1890; *ibid.* Tom VI. 1549–1577. – Lwow, 1910.

Не можна оминати увагою і той факт, що в останні десятиліття суттєво позжавилася робота литовських та білоруських науковців у справі видання книг Литовської Метрики¹²⁸. Для нашого дослідження цінними насамперед стали матеріали книг №№ 4, 6, 8, 9, 15 литовської та книги № 28 білоруської публікації¹²⁹.

Специфіка документальних джерел полягає в тому, що вони є продуктом діяльності здебільшого різних державних установ. З огляду на це для більш предметного аналізу опублікованих актів вважаємо за потрібне виокремити такі різновиди груп документів:

1. *Законодавчі акти*, до яких належать уставні грамоти Київській землі 1507 р. та 1529 р.¹³⁰, Литовські Статути 1529 та 1566 рр.¹³¹. Вони регламентували життя населення Південної Київщини і водночас слугували базою для окреслення правового та функціонального поля діяльності як місцевої влади, так і громадського самоврядування. У контексті досліджуваної теми особливе значення мають ті положення документів, що стосуються судової системи, норм цивільного й кримінального права.

2. *Організуючо-розпорядча документація* (документи конкретного спрямування дії), призначена для представників державної адміністрації, приватних осіб, певних соціальних категорій населення та церковних установ. Найчастіше авторами таких документів є великі князі литовські та королі польські, значно рідше – київські воєводи, черкаські й канівські намісники та старости. Цикл королівських грамот надзвичайно різноманітний. Зокрема, він містить документи, що стосуються керівників місцевої влади: грамоти конкретним особам на право

¹²⁸ Див.: *Деринович О.* Деятельность по изучению и изданию Метрики Великого Княжества Литовского в Беларуси // *Новости Литовской Метрики.* 5 (2001). – Вильнюс, 2002. – С. 27–34; *Metricana.* Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінськ, 2001. – Т. 1; 2003. – Т. 2; 2004. – Т. 3.

¹²⁹ *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr 4 (1479 – 1491). *Užrašymų knyga 4.* – Vilnius, 2004; *ibid.* Knyga Nr 6 (1494 – 1506). *Užrašymų knyga 6.* – Vilnius, 2007; *ibid.* Knyga Nr 8 (1499 – 1514). *Užrašymų knyga 8.* – Vilnius, 1995; *ibid.* Knyga Nr 9 (1511 – 1518). *Užrašymų knyga 9.* – Vilnius, 2003; *ibid.* Knyga Nr 15 (1528 – 1538). *Užrašymų knyga 15.* – Vilnius, 2002; *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага.* Кніга 28 (1522–1552 гг.). Кніга запісаў 28 / *Падрыктоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат:* Валеры Мянжынскі, Уладзімір Свяжынскі. – Менск, 2000. Акты ЗР – Т. 2. – С. 33–36, 207–211.

¹³¹ Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – Т. 1; Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – Т. 2.

управління замковою адміністрацією¹³², розпорядження старостам у військовій, дипломатичній, судово-адміністративній та фінансово-господарській сферах (про налагодження стосунків з татарами¹³³, заборону перебільшувати власну юрисдикцію¹³⁴, утримувати козаків від нападів на татар та відшукувати винуватців уже здійснених нападів¹³⁵, залучати козаків на королівську службу¹³⁶, заборона на експлуатацію земельних угідь та угодів, що належать іншим власникам¹³⁷, звільнення населення від несанкціонованого введення податків та повинностей¹³⁸ тощо). Значна кількість актів за змістом – це розпорядження про різноманітні фінансові та матеріальні пожалування, зокрема маєтностей, земель та інших об'єктів нерухомості, або ж підтвердження права на володіння замковим слугам, боярам, міщанам та монастирям¹³⁹.

Також у джерелах йдеться про привілеї черкаським і канівським міщанам на пільгові умови торгівлі, звільнення від певних видів податків та повинностей¹⁴⁰. Окремі документи за авторством черкаських та канівських старост, адресовані одному з київських монастирів, являють собою «ввідні записи» на користування певними промисловими угіддями та грамоту з окресленням територіальних меж монастирських володінь¹⁴¹.

3. *Ділове офіційне листування*, зокрема й дипломатичного змісту. Ряд обставин, серед яких і стан комунікативних можливостей, у період середньовіччя вивели ділове листування на жваво практикований вид спілкування. У розрізі проблематики, яка

¹³² Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 142.

¹³³ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 190–191; КПМВКЛ. – С. 181–183.

¹³⁴ Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 152; ЛМ. Кнуга № 6... – Р. 114.

¹³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 30–33; Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI віку. Додатки. – К., 1907. – С. 6–13.

¹³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 156.

¹³⁷ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 219; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 165–166.

¹³⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–13.

¹³⁹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 143–144; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 140; там же. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 8; Грамоты ВКЛ. – С. 44, 67; Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 1. – С. 70; Акты ЛРГ... – Т. 1. – С. 121–122; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 71–72; ЛМ. Кнуга № 9... – Р. 267; *ibid.* Кнуга № 8... – Р. 168–169; *ibid.* Кнуга № 15... – Р. 206–208; *ibid.* Кнуга № 6... – Р. 106, 114, 164.

¹⁴⁰ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 149–150; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 179; ЛМ. Кнуга № 8... – Р. 190.

¹⁴¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 219; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 11.

досліджується, такий різновид документів є доволі інформативним. За походженням ці джерела є вітчизняними, іноземними та міждержавного характеру.

Вітчизняні представлені листуванням між литовським князем та Панами-Радою, вищими посадовими особами держави (канцлером, підскарбієм тощо), київським воєводою, де згадується стан справ у Черкаському й Канівському старостах; між великим князем литовським і місцевими старостами та між останніми й кримським ханом. Предметом спілкування були як різноманітні внутрішні питання, так і зовнішньополітичні проблеми, найчастіше в сфері відносин із Кримським ханством¹⁴².

Серед матеріалів іноземного ділового листування відзначимо грамоти російських послів із Криму до московських князів, листування між останніми та кримськими ханами. Такі документи містять інформацію про політичні плани й дипломатичні заходи черкаських старост у взаєминах із ханами та деякими кримськими царевичами, їхні спільні військові акції проти Московської держави, походи на чолі козацьких загонів на Крим, про наміри татар та їхні набіги на Подніпров'я з описом спустошливих наслідків¹⁴³.

Важливими джерелами вважаємо листи, що циркулювали між великими князями литовськими та московськими князями й кримськими ханами. У них уміщено скарги на старост Черкаського й Канівського замків за їхні напади на татарські улуси, причетність до розбійних грабежів кримських, турецьких та російських торгових караванів і посольств¹⁴⁴. Також у листах зафіксовано факти участі місцевих урядовців у дипломатичних заходах, врегулюванні конфліктних ситуацій із Кримом, викликаних козацькими походами тощо¹⁴⁵.

¹⁴² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 49–55, 63–66, 74–75, 77–81; LM. Knyga Nr 8... – P. 97; *ibid.* Knyga Nr 15... – P. 173–184, 242–243; *ibid.* (1540 – 1543). 12-oji Teismu bylų knyga. XVI a. rabaigos kopija. – Vilnius, 2007. – P. 89.

¹⁴³ Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 195–198, 218, 467–469, 542; там же. – Т. 59. – С. 202; там же. – Т. 95. – С. 105, 147, 243, 291.

¹⁴⁴ КПМВКЛ. – С. 20–23, 63–64, 74–78, 134–135, 153–155; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 20–21; LM. Knyga Nr 6... – P. 92–96; *ibid.* Knyga Nr 25 (1387 – 1546). Uzrasymų knyga 25. – Vilnius, 1998. – P. 141.

¹⁴⁵ КПМВКЛ. – С. 49, 66; Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 330; там же. – СПб., 1848. – Т. 35. – С. 650; Сборник князя Оболенского... – С. 49–50; LM. Knyga Nr 15... – P. 184–206.

4. *Судово-слідчі документи*, які допомагають зрозуміти специфіку судової сфери діяльності органів державної влади, а також збагачують фактологічну базу наукових пошуків. На жаль, серед опрацьованих документів нам не вдалося знайти таких, котрі безпосередньо й докладають ілюструють судову практику місцевої адміністрації, її суть і прояви. Хоча існує достатньо документів, які вказують на неї як факт. Водночас виявлено джерела, що презентують ведення судових справ на теренах Південної Київщини королем та київським воєводою¹⁴⁶.

5. *Документи описово-статистичного характеру*, до яких належать результати ревізій замків («описи замків»), різні реєстри та люстрації («Список міст далеких і близьких», Список міст Свидригайла, Люстрація Київської землі (1471 р.), Описи Черкаського і Канівського замків (1552 р.), Опис кордонів Київського воєводства (1566 р.), Люстрація староств Київського воєводства (1570 р.)¹⁴⁷. Із них почерпуємо цінну інформацію про Південну Київщину, зокрема про територіально-адміністративну належність та устрій регіону, населені пункти, їхніх мешканців, функції та повноваження місцевої адміністрації, самоврядну організацію міських громад.

6. *Документи дотичного змісту*. Вони хоч безпосередньо й не стосуються теми дослідження, проте містять певну інформацію щодо студійованої проблематики, хай часто невелику за обсягом, але вкрай важливу за змістом (уточнюючі деталі, окремі події, факти, імена тощо). Примітно, що це досить чисельний різновид документів.

Окрім документальних, у структурі опублікованих матеріалів вирізняються *оповідні (нарративні) джерела*: хроніки, мемуари, щоденники, записки тощо. Серед них цінним є твір С. Герберштейна «Записки про Московію»¹⁴⁸, створений на основі баченого під час подорожей автора – посла австрійського імператора до Москви у 1516–1518 і 1526–1527 рр. – та виданий 1549 р. Поряд з іншими тут знаходимо відомості й про українські землі. Особли-

¹⁴⁶ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 38–40; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 371–376; LM (1540 – 1543). 12-oji Teismu byly knyga... – Р. 89–91.

¹⁴⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 76–105; там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–9, 364–367; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 240–241; Skarbiec diplomatow. Zebrał i wtresci opisał Ignacy Danilowicz. – Wilno, 1860. – Т. 1. – S. 330–331; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 10–15.

¹⁴⁸ Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988.

вий інтерес становлять свідчення про О. Дашковича. Розповідаючи про українських козаків, яких називав «черкасами», автор зазначав, що *«над ними начальник Остафій Дашкович»*. Характеризував його як дуже досвідченого у військовій справі й людину виняткової хитрості. С. Герберштейн підтверджував це кількома епізодами, фактологічно для нас дуже важливими. Зокрема, автор описував два походи О. Дашковича в союзі з кримським ханом: на Сіверщину (без чіткого датування) та на Казань і Москву (1521 р.)¹⁴⁹. Стосовно ж самого козацького ватажка зауважував: *«Хоч він неодноразово вступав у зносини з татарами, але ще частіше бив їх; мало того, не раз він являв неабияку небезпеку і для самого московіта, в якого колись побував у полоні»*¹⁵⁰.

Значною інформативністю відзначається праця польського хроніста М. Бельського «Хроніка польська»¹⁵¹. У ній міститься чимало матеріалу про природні багатства Подніпров'я, розвій козаччини, татарські напади на українські землі та протистояння їм місцевого населення тощо. Цікаво, що, як і попередній автор, М. Бельський приділяв неабияку увагу особі О. Дашковича. Досить цінними є його свідчення про боротьбу черкаського й канівського старости з агресією кримчаків¹⁵². М. Бельський розкриває цікаві подробиці облоги кримським ханом Саадет-Гіреєм Черкаського замку 1532 р., під час якої О. Дашковичу вдалося відстояти місто перед переважаючим противником¹⁵³. Польський хроніст досить докладно переповів промову переможця на Піотрковському сеймі, де той наголошував на необхідності зосередити на одному з дніпровських островів козацький загін з метою запобігання татарським набігам¹⁵⁴. Цікаво, що означені вище історичні факти з хроніки М. Бельського мають цілком тотожний зміст у «Хроніці європейської Сарматії» О. Гваньїні¹⁵⁵.

Відмітимо також працю іншого польського хроніста М. Стрийковського — «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі».

¹⁴⁹ Там же. — С. 175, 185.

¹⁵⁰ Цит. за: там же. — С. 185. Переклад автора.

¹⁵¹ Kronika Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 2. — Кs. IV, V. — S. 700 — 1222.

¹⁵² Ibid. — С. 1004, 1040, 1043.

¹⁵³ Ibid. — С. 1055–1056.

¹⁵⁴ Ibid. — С. 1059.

¹⁵⁵ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. — К., 2009.

У ній знаходимо інформацію про приєднання Південної Київщини до складу ВКЛ, епізоди боротьби місцевого люду з татарами¹⁵⁶.

Інший представник тієї епохи – М. Литвин – подавав відомості про унікальні сприятливі для господарювання природні умови краю, про міжнародний торгівельний шлях із Криму через Черкаси на Московщину і північніші країни та специфіку руху по ньому купецьких валок¹⁵⁷. Його також хвилювала проблема татарських нападів. Тому, аналізуючи особливості природних умов придніпровської смуги нижче Черкас, М. Литвин зауважив, що коли в районі переправ через Дніпро «розташувати хоча б невеликі флотилії, то вони могли би перешикодити переправі найчисельніших татарських військ»¹⁵⁸.

Заслуговує на увагу твір ще одного сучасника – Й. Деція, представлений широкому загалу читачів Д. Вирським¹⁵⁹. Йдеться про опис хроністом битви литовського війська з татарами 27 січня 1527 р. під Ольшаницею. Попри те, що це рідкісний опис зимової військової баталії, його цінність полягає насамперед у тому, що битва відбулася на землях Південної Київщини, а її учасником поряд з іншими був і черкаський староста О. Дашкович. До того ж подія передана автором достатньо деталізовано, що є рідкістю стосовно означеного регіону.

Також певну вагу для дослідження становлять подорожні записки А. Кантаріні¹⁶⁰ – посла Венеції, котрий, прямуючи до Персії, побував 1474 р. у Подніпров'ї. У його нотатках знаходимо свідчення, що і в XV ст. Черкаси виконували роль важливого дипломатичного й прикордонного пункту.

Отже, аналіз джерельної бази засвідчив, що вона є достатньо представницькою, хоча в кількісно-якісному відношенні має певні особливості. Менш репрезентованими з нашої теми, порівняно з опублікованими джерелами, є архівні документи та оповідні матеріали. За тематичним критерієм мало представлені історичні акти, що розкривають специфіку сільського самоврядування. Натомість найбільше матеріалів стосується діяльності державної влади, насамперед у XVI ст.

¹⁵⁶ *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 6–7, 394–396.

¹⁵⁷ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и московитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып. 1. – С. 48–49, 50–53.

¹⁵⁸ Цит. за: там же. – С. 50. Переклад автора.

¹⁵⁹ *Деция И.* Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало // Вирський Д. Околиця Ренесансу: річесполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – С. 172–178.

¹⁶⁰ *Амброджо Кантаріни.* Путешествие в Персию // Барбаро и Кантаріни о России. – Л., 1971. – С. 211–212.

Розділ II

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ЕВОЛЮЦІЮ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І ГРОМАДСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДЕННІЙ КИЇВЩИНІ

Дослідження проблем, пов'язаних із функціонуванням місцевої влади, самоврядних органів та стосунків між ними на землях Південної Київщини 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст., є неможливим без з'ясування чинників, що детермінували й стимулювали ці процеси. Саме під їх впливом формувалися як загальні, так і специфічні особливості суспільно-політичної системи краю. Такі чинники доцільно розмежувати на основі хронологічного підходу на дві групи, що водночас репрезентує різну державну належність регіону в відповідні періоди.

Перша група відображає історичні передумови студійованих процесів і явищ, які сформувалися в контексті розвитку життя населення в часи монгольської зверхності. Тому необхідно встановити державно-політичний статус земель Південної Київщини, дослідити функціонування тут князівської влади та особливості її характер розвитку місцевих общин. Це надзвичайно важливо з огляду на те, що саме тоді було започатковано ряд традицій, котрі набули втілення і розвитку на теренах краю в литовські часи.

Друга група зосереджує комплекс чинників, котрі сформувалися або ж максимально дієво проявилися у власне литовську добу. До них належать заходи державної політики, геополітичні устремління сусідніх держав, особливості соціально-економічного розвитку. У цьому ракурсі видається важливим з'ясування сутності перелічених факторів та змісту їхнього впливу на процес формування та діяльність місцевої адміністрації, а також на специфіку життя самоврядних громад регіону.

2.1. Історичні передумови становлення та розвитку державного управління та самоврядної організації (40-і рр. XIII – 60-і рр. XIV)

Державна належність краю після Батиєвого нашествя

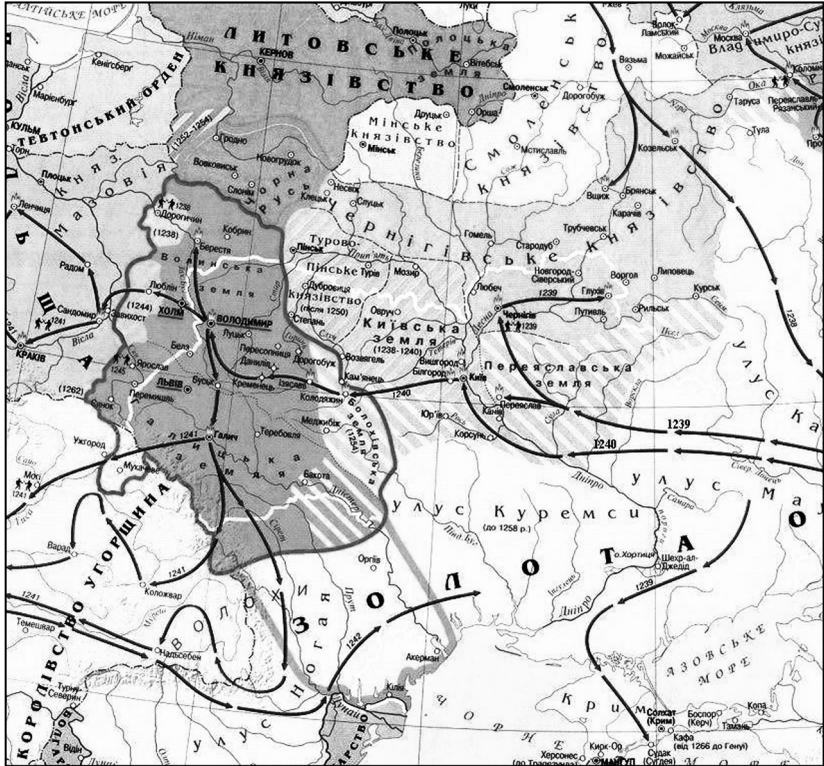
Будучи геополітично специфічним регіоном у складі Русі, Південна Київщина розвивала традиції та успадковувала нові

*Монгольський лучник.
Китайський малюнок XIII ст.*

віяння в системі державного управління та громадського самоврядування. Значні зміни в суспільно-політичному житті на її теренах відбулися унаслідок монгольської навали. Незважаючи на те, що завоювання регіону було для загарбників хоча й важливим, але все ж таки проміжним етапом у реалізації планів опанування Східної Європи¹⁶¹, воно мало трагічні наслідки для регіону. В результаті походів монгольських орд 1239 та 1240 рр. ці землі зазнали масштабних руйнувань, чисельними були й людські жертви. Порубіжна система укріплень, котра упродовж кількох століть стримувала агресію степовиків, була практично повністю знищена¹⁶².

¹⁶¹ Рашид-ад-Дин, Сборник летописей: В 2-х т., 3-х кн. – М.-Л., 1952. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 48.
¹⁶² Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. – К., 1989. – С. 394; Густинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 338–339; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 208–210; Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М., 1967. – С. 119–120; Мезенцева Г. Г. Древньюрское место Родень. Княжа гора. – К., 1968. – С. 142; Блажевич Н. В. Древнерусское городище у с. Сахновки. // Открытия молодых археологов Украины. – К., 1976. – Ч. 2. – С. 18–19.

Мапа 1. Монгольська навала на українські землі

Закономірно була порушена система державного устрою краю. Через повну або часткову руйнацію припинила функціонування значна кількість адміністративних осередків, центрів князівських уділів-волостей і навіть великих князівств. Показовим у цьому контексті є м. Переяслав. Жодні писемні джерела того часу не згадують про наявність у ньому після монгольського завоювання ні місцевих руських князів, ні їхніх намісників¹⁶³. Така сама ситуація була характерною і для Південної Київщини, позаяк переважна більшість князів, їхніх намісників та інших

¹⁶³ Коринний Н. Н. Переяславская земля: X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 67.

представників княжої адміністрації або ж загинули, або врятувалися втечею. Адже загальновідомо, що монголи активно вели політику, спрямовану на знищення державної еліти та знаті, за винятком духовенства¹⁶⁴.

Незважаючи на завдані численні руйнації та людські жертви, монгольська навала не мала фатального значення для земель Середнього Подніпров'я. Результати історичних та археологічних досліджень засвідчують, що чимала частина його мешканців зуміла врятуватися й пережити вороже нашествя¹⁶⁵. Цьому посприяли як великі обшири, так і придатні для захисту та схоронення природно-географічні умови краю. То й не дивно, адже переважну більшість території регіону становив лісо-степовий масив, найбільш заселений у давньоруські часи¹⁶⁶. Безперечно, певну роль зіграло й те, що монголи досить часто, як засвідчують іноземні джерела, не завдавали великої шкоди населенню, котре не чинило опору¹⁶⁷.

Ці та ряд інших факторів посприяли тому, що ряд поселень території середньої течії Дніпра південніше Києва суттєво не постраждали від погрому кочівників. Згідно з археологічними дослідженнями, такими, зокрема, були селище біля с. Комарівки, городище і селище біля с. Григорівки Переяслав-Хмельницького р-ну, селище між с. Григорівкою і с. Бучак Канівського р-ну тощо¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Щоправда, у світлі толерантного ставлення завойовників до інших релігій дещо незрозумілим вбачається факт убивства ними під час здобуття Переяслава місцевого єпископа Симеона (див.: Літопис Руський... – С. 394). В. В. Мавродін висловив думку, що єпископ нібито був княжим намісником, що й спричинило його смерть (див.: *Мавродін В. В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – С. 299–300). Це є досить вірогідним, проте переконливі аргументи на підтвердження цієї тези відсутні. Можна лише погодитися зі словами М. Б. Ждана, що таке судження варто розглядати як одну з можливих гіпотез (див.: *Ждан М. Б.* Україна під пануванням Золотої Орди // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1970. – № 4/5. – С. 90).

¹⁶⁵ *Довженко В. О.* Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 79; *Чабан А. Ю.* Середнє Подніпров'я. – Кн. 1. – С. 130–132; *Беляєва С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (По материалам археологических исследований). – К., 1982. – С. 29–30.

¹⁶⁶ Археологія Української РСР: В 3-х т. – К, 1975. – Т. 3. – С. 296.

¹⁶⁷ *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей... – С. 204, 207; *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – Т. 1. – С. 29; История монголов по армянским источникам. – СПб., 1873. – С. 6–8; История Татарии в материалах и документах. – М., 1937. – С. 48.

¹⁶⁸ *Довженко В. О.* Среднее Поднепровье... – С. 80.

Інші населені пункти хоч і були зруйновані, але їхні жителі врятувались (Воїнь, Сліпород, Кснятин, Лубни на р. Сула; Дверен, Корсунь, поселення біля хутора Половецького, біля с. Медвин у Пороссі; Канів, Чучин, Іван на Дніпрі тощо)¹⁶⁹. Після зникнення небезпеки місцеве населення повернулося й заснувало нові поселення на місці старих або ж неподалік від них. Невдовзі намітилася тенденція до виникнення нових населених пунктів, як, скажімо, Звенигород та Черкаси¹⁷⁰.

Такі судження підтверджуються лінгвістичними дослідженнями. Приміром, мовознавчий аналіз топонімів та гідронімів Поросся дає підстави стверджувати, що значна їхня частина у післямонгольський час не змінилася, як це переконливо ілюструє наступність назв¹⁷¹. На цій підставі Л. Томілович цілком справедливо наголосила на факті спадкоємності частини корінного населення в цьому регіоні. Також слушним є її зауваження про безпідставність твердження, що, мовляв, у ординський період на Пороссі збільшився тюркський елемент, потіснивши слов'янський. Відповідно, ці землі після монгольської навали не збезлюдніли абсолютно, не відбулося тут і зміни населення¹⁷².

Наведені вище аргументи дають підстави припускати, що невдовзі після Батієвого походу відбулася відносна стабілізація ситуації в основних сферах життєдіяльності місцевого населення, що стимулювало розгортання передусім досить своєрідних суспільно-політичних процесів. На цьому зупинимось більш докладно.

Наслідки монгольської навали для земель Південної Київщини у суспільно-політичній сфері були далеко неоднозначними й характеризувалися її суттєвими змінами порівняно з попереднім періодом. Історіографія в цьому контексті містить різні, часто

¹⁶⁹ Летопись по Воскресенскому списку ... – С. 240; Довженко В. О. Среднее Поднепровье... – С. 80; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К., 1967. – С. 604–605; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К., 1971. – С. 170, Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 14.

¹⁷⁰ Летопись по Воскресенскому списку ... – С. 240; Наукова записка про час виникнення м. Черкаси // Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. – К., 1993. – С. 53.

¹⁷¹ Див.: Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-наддніпрянського Правобережжя. – К., 1987. – С. 152–153.

¹⁷² Томілович Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – С. 38–39.

протилежні за своєю суттю інтерпретації. Зокрема, одна з важливих дискусійних проблем стосується визначення державної належності краю після нападу монгольських орд. Окремі дослідники гадають, що ця територія ввійшла до складу Золотої Орди. Так, С. Томашівський та Ю. Терещенко вважають Київщину і Переяславщину татарськими провінціями з ханськими баскаками на чолі¹⁷³. А. Насонов твердив про приєднання Батием «значної частини руської рівнини» з Південною Руссю включно до власного уділу¹⁷⁴.

Утім більшість науковців переконана, що завойовані монголами руські землі не ввійшли безпосередньо до улусу Джучидів, а перебували у васальній залежності від хана. До такої думки схиляються М. Грушевський¹⁷⁵, Б. Греков і А. Якубовський¹⁷⁶, а також сучасні дослідники Н. Яковенко¹⁷⁷, Т. Вовк, В. Отрощенко¹⁷⁸, В. Бодрухін¹⁷⁹ тощо.

Найгрунтовнішими і чітко конкретизованими щодо цього є судження В. Єгорова. У ряді своїх праць автор цілком аргу-

Бату-хан.
Малюнок з китайського
манускрипта XIII ст.

¹⁷³ Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – Ч. 1. – С. 99; Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С. 173.

¹⁷⁴ Насонов А. Н. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – М.-Л., 1940. – С. 9–10.

¹⁷⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 3. – С. 163.

¹⁷⁶ Греков Б. Татарское нашествие // Исторический журнал. – 1937. – № 6. – С. 57; Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. – Л., 1937. – С. 44; их же. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950. – С. 220.

¹⁷⁷ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 67.

¹⁷⁸ Вовк Т., Отрощенко В. До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 92.

¹⁷⁹ Бодрухін В. М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.). – Луганськ, 2002. – С. 217.

ментовано, посилаючись на джерела, доводить, що в Подніпрров'ї північні кордони Золотої Орди на правобережжі сягали південних околиць сучасної Черкаської області, а на лівобережжі пролягали в межиріччі Псла та Ворскли¹⁸⁰. Далі на північ, за переконанням ученого, золотоординська територія не поширювалась, а зазначена прикордонна лінія в основному зберігалася в такому вигляді в другій половині XIII – першій половині XIV ст.¹⁸¹. Із цього виходить, що землі середньої течії Дніпра у цей відрізок часу перебували за межами Золотої Орди.

За таких умов закономірно постає питання визначення політичного устрою регіону після Батиєвої навали і насамперед наявності в ньому князівської влади. З'ясування цієї проблеми потребує територіального розширення об'єкта дослідження до меж Київського князівства в цілому, оскільки напередодні монгольського поневолення більшість земель Південної Київщини були його складовою частиною.

Першочергово слід з'ясувати, чи функціонувала влада князя у Києві. Погляди дослідників стосовно цього питання можна умовно поділити на дві групи з огляду на позитивне чи негативне його вирішення. Серед прихильників думки про наявність інституту князівської влади у Києві існують розбіжності стосовно належності княжого столу чи то північно-східним князям, чи південно-західним.

Думку про перебування Києва під владою північно-східних князів з різною часткою категоричності стверджують А. Насонов, В. Пашуто, М. Котляр, О. Толочко, Р. Бабенко¹⁸². Найбільш настійливо відстоює тезу про належність Києва владимиро-суздальським князям О. Толочко, виводячи її початок від 1243 р. В одній зі своїх праць він заявляє: *«Як не дивно може здатися, монгольське завоювання не тільки не знищило «київське*

¹⁸⁰ Егоров В. Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках // ВИ. – 1985. – № 1. – С. 18–21; *его же*. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – С. 36–39; *его же*. Золотая Орда: мифы и реальность. – М., 1990. – С. 9.

¹⁸¹ Егоров В. Л. Граница Руси ... – С. 25.

¹⁸² Насонов А. Н. Монголы и Русь... – С. 32–33; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 283; История Украинской ССР: В 10-ти т. – К., 1982. – Т. 2. – С. 17; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 190–191; Бабенко Р. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – С. 14.

старійшинство», але із новою силою, хоч і ненадовго, відновило його. Татари на деякий час, по суті, відновили «велике київське княжіння» як загальноруську форму організації влади, як владу центральну»¹⁸³. Тривалість існування київського старійшинства дослідник обмежує 70-ми роками XIII ст. В іншій праці, зважаючи на «стійку літописну традицію», він стверджує, що після смерті Олександра Невського «Київ і надалі знаходився в руках північних князів»¹⁸⁴.

Такі міркування викликали гостру дискусію. Одним із опонентів виступив Б. Тимошенко. Ретельно проаналізувавши позицію О. Толочка, дослідник критично оцінив гіпотезу щодо існування єдиної держави з єдиною центральною владою київського князя до кінця XIII ст., справедливо, на наш погляд, зауваживши, що автор, окрім звучної термінології, не наводить ніяких аргументів на користь такої думки. Не пояснюється навіть, про яку саме центральну владу київського князя йдеться й у чому вона проявила себе¹⁸⁵. Зважаючи на те, що «метою татар було внесення розбрату серед князів», дослідник заперечує їхню причетність до уявного О. Толочком відновлення великого Київського княжіння. Далі Б. Тимошенко зазначив, що якби татари хотіли поновити саме Київське князівство, то обрали б і київського князя. Окрім того, факти про участь Києва в політичному житті інших руських князівств чи європейських держав абсолютно відсутні, тому про центральну владу київського князя не може бути й мови. У такому контексті цілком слушним є висновок Б. Тимошенка, що володіння північними князями столицею Русі через своїх посадників «має формальний характер, що насправді ніякої загальноруської влади немає, бо немає головного «у князя на відстані» ні самого Києва, ні того механізму, щоб здійснити старійшинство»¹⁸⁶.

Думку про наявність князівської влади в Києві після Батієвої навали скептично оцінила й О. Русина. Головну причину зламу традиційних механізмів, що забезпечували її функціонування,

¹⁸³ Цит. за: Толочко А. П. Князь в Древней Руси... – С. 190–191. Переклад автора.

¹⁸⁴ Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь” // КС. – 1992. – № 6. – С. 15.

¹⁸⁵ Тимошенко Б. Похід на Русь // ПС. – 1997. – № 6. – С. 23.

¹⁸⁶ Там само. – С. 24.

дослідниця вбачає в «*партикуляризації політичних амбіцій руських князів*». Виразного прояву це набуло в 40 – 50 рр. XIII ст., коли князі володіли київським столом, управляючи за допомогою своїх намісників¹⁸⁷. Дослідниця також вважає непереконливою «*спробу пролонгувати термін існування інституту київського князіння, а відтак і Київської Русі як реального політичного організму, посиленням на «стійку літописну традицію, згідно з якою Київ і надалі знаходився в руках північних князів*». Вона обумовлює це сумнівною деяких даних Густинського літопису, на котрих ґрунтував свої судження О. Толочко¹⁸⁸.

Чимало істориків зауважує, що київський престол після монгольської навали перебував під владою південно-західних князів. Проте в їхніх поглядах є певні розбіжності. Частина науковців (М. Стрийковський, М. Молчановський, Д. Зубрицький, М. Владимирський-Буданов) відстоювала точку зору, що Київщина належала галицько-волинським князям. Але такі судження справедливо отримали критичну оцінку М. Дашкевича та М. Грушевського¹⁸⁹.

Інша частина дослідників стверджує, що Київська земля перебувала в руках путивльської династії. Про це свого часу висловлювалися М. Квашин-Самарін, М. Дашкевич, Д. Дорошенко, а також деякі сучасні вчені О. Русина, Л. Войтович та О. Задорожній¹⁹⁰. Аргументацією для такого судження стали відомості з утраченого на сьогоднішній день синодика новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де поряд з ім'ям князя Іоанна Путивльського записані його син Іоанн-Володимир Іоан-

¹⁸⁷ Русина О. Про князівську традицію на Київщині у XIII – XV ст. // КС. – 1997. – № 3/4. – С. 83.

¹⁸⁸ Там само; *ї ж.* Україна під татарами і Литвою. – С. 29.

¹⁸⁹ Більш докладно див.: *Грушевський М. С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – Т. 1. – С. 446–447; *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – С. 28–29.

¹⁹⁰ *Квашин-Самарин Н. Д.* По поводу Любецкого синодика // ЧИОИДР. – 1873. – Кн. 4. – С. 222–223; *Дашкевич Н.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из жизни Южной Руси в XIII и XIV столетиях. – К., 1876. – С. 37; *Дорошенко Д.* Нарис історії України: В 2-х т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 99; *Русина О.* До питання про київських князів татарської доби // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 198–199; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів в XII – XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Львів, 1994. – С. 138; *Задорожній О.* Нашадки Ігоря Святославича // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 47–49.

нович Київський, Андрій Овруцький та його син Василь, убитий у Путивлі.

М. Грушевський свого часу виступив проти такого твердження. Не заперечуючи достовірності запису в новгород-сіверському синодику, учений відкидав можливість опанування Київщиною путивальською династією і передачу князівської влади тут із покоління в покоління протягом тривалого часу. Таке міркування він обґрунтовував тим, що *«путивльські князі занадто були слабі, аби могли б держати Київ і Київщину в своїй династії...»*. На думку М. Грушевського, якби це було насправді, то в синодиках мало б бути значно більше звісток про київських князів. Іоанна-Володимира Київського та Андрія Овруцького він вважав правдоподібними князями, котрі якимось чином здобули собі ярлики на Київ та його пригород¹⁹¹.

Проте дослідження О. Русиної аргументовано й послідовно, на наш погляд, довели належність Іоанна-Володимира Івановича Київського до путивальської династії. Науковець цілком слушно зауважує, що його вокняження в Києві могло відбутися тільки на зламі XIII – XIV ст.¹⁹². До таких самих висновків прийшов ще один сучасний дослідник Л. Войтович. Він додав, що після Володимира в Києві княжив Станіслав-Терентій Іванович¹⁹³.

Як бачимо, відомості про відновлення князівської влади в Києві сягають межі XIII – XIV ст. З огляду на це значна група дослідників зійшлася на думці, що Київська земля в другій половині XIII ст. не тільки не належала ні північним, ні галицько-волинським князям, а й взагалі не мала князів.

Одним із перших висунув і обґрунтував цю гіпотезу М. Грушевський. Він наголошував, що *«... від татарського погрому Київщина довго – до початків XIV в., а може й довше – не була князівством в давнішій значінню, а стояла під безпосередньою зверхністю татар»*¹⁹⁴. Учений пояснював це тим, що внаслідок

¹⁹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 3. – С. 169, 172.

¹⁹² Русина О. Про князівську традицію на Київщині у XIII – XV ст. – С. 84; її ж. До питання про київських князів татарської доби. – С. 198–199.

¹⁹³ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 138; його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn29.htm>.

¹⁹⁴ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі... – С. 447.

монгольської навали місцеві князі або загинули, або ж урятувалися втечею і Київщина втратила власну князівську династію. Натомість на цих землях установився автономний лад дрібних громад, що безпосередньо залежали від кочівників¹⁹⁵.

Така характеристика політичного устрою Наддніпрянщини монгольських часів стала концептуальною основою наукових досліджень значної кількості сучасників і наступників М. Грушевського. Так, О. Єфименко, аналізуючи цей період, зазначала: «люди татарські» і «міста, що сиділи за татарами» з їх автономним устроєм і виборними отаманами, відтіснили княжу державну Русь не тільки від Придністров'я, але і від Подніпров'я¹⁹⁶. Думку про збєкняжіння Південної Русі в другій половині XIII ст. поділяли чимало інших дослідників минулого, а також підтримують ряд сучасних науковців¹⁹⁷.

Справді, відомості про князів на Подніпров'ї (у Києві, Переяславі) після Батієвого погрому з'являються, починаючи з межі XIII – XIV ст. Окрім згадуваних Іоанна-Володимира та Станіслава-Терентія Київських, літописні джерела повідомляють про Олега Переяславського (два останніх згадуються в контексті походу Гедиміна на Київщину на початку XIV ст.)¹⁹⁸, київського князя Федора (згадки про нього в літописах датуються 1331 та 1361 рр.)¹⁹⁹.

Однак категоричне судження про абсолютне збєкняжіння земель середньої течії Дніпра від часу монгольської навали до кінця XIII ст., на наш погляд, не зовсім відповідає дійсності. Так, у датованому 1289 р. записі Іпатіївського літопису в оточенні галицько-волинських князів згадується Юрій Пороський, котрий

¹⁹⁵ Там само. – С. 450; *його ж.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 181.

¹⁹⁶ *Єфименко А. Я.* Історія українського народу. – К., 1990. – С. 85.

¹⁹⁷ *Каманич І. М.* К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 58; *Багалій Д. І.* Нарис історії України: доба натурального господарства. – К., 1994. – С. 259; *Андрияшев О.* Нарис історії України: доба натурального господарства // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 60; *його ж.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 20; *Ляскоронский В.* История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – К., 1897. – С. 448; *Вернадский Г. В.* Монголы и Русь. – Тверь, 1997. – С. 221; *Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 63; *Феттел Дж.* Кризис средневековой Руси. – М., 1989. – С. 128; *Коришть Н. Н.* Переяславская земля... – С. 67; *Чабан А. Ю.* Середнє Подніпров'я. – Кн. 1. – С. 130–131.

¹⁹⁸ *Летопись Археологического общества // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 96; Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 50.*

¹⁹⁹ *Густинская летопись... – С. 350; Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Спб., 1910. – Т. 23. – С. 104.*

«служаше Мстиславу, а первое служилъ Володимеру»²⁰⁰. Науковці по-різному тлумачили тогочасний статус указаної особи. Зокрема, М. Дашкевич та М. Грушевський вважали Юрія служилим князем без власного уділу²⁰¹. Натомість М. Владимирський-Буданов, а за ним А. Баранович висловили думку про існування Поросся як уділу галицько-волинських князів, який у 70 – 80-х рр. XIII ст. належав згаданому князеві²⁰².

Існування Пороського князівства в другій половині XIII ст., на наш погляд, є цілком реальним фактом. Це, зокрема, посвідчено титулуванням Юрія пороським князем: «По семъ же Мъстиславъ вборзе посла гонце по Юрьи князи Пороскомъ...»²⁰³. Проте в його особі не слід вбачати князя домонгольського періоду, котрий із приходом завойовників перейшов на службу до волинських князів. Якби це було так, то в 1289 р. йому мало б бути близько сімдесяти років. З огляду на це здається неправдоподібним, що Мстислав дя врегулювання міжкнязівської суперечки, про що йдеться в літописному записі, послав за допомогою до татар людину такого похилого віку. Окрім того, як справедливо відзначила Л. Томілович, титул «пороський» в домонгольські часи не вживався²⁰⁴.

Остаточо нез'ясованим залишається питання про родовід «пороського князя», стосовно чого маємо щонайменше дві версії. Так, А. Войтович і Л. Томілович вважають Юрія нащадком Мстислава Удатного, який свого часу був Торчеським князем у Пороссі. Як відомо, останнім із знаних володарів Торчеська був Данило Галицький, котрий у 30-х рр. XIII ст. пожалував місто синам Мстислава Удатного. Юрій Пороський, на думку дослідників, цілком імовірно міг бути одним із них або їхніх нащадків. Тому цілком закономірно наприкінці 80-х рр. XIII ст. він опиняється під протекцією волинських князів. На Волині

²⁰⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 224.

²⁰¹ Дашкевич Н. Болоховская земля... – С. 39; Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі... – С. 449; його ж. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 174.

²⁰² Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 32; Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – 1950. – Т. 32. – С. 230.

²⁰³ Ипатьевская летопись... – С. 224.

²⁰⁴ Томілович Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XVI ст. – С. 82.

могли залишатися і його спадкові уділи²⁰⁵. Л. Войтович, уточнюючи родовід князя Юрія, припускає, що він був сином Ростислава Володимировича Смоленського²⁰⁶. За іншою гіпотезою, запропонованою Л. Томілович, пороський князь міг походити із роду Ольговичів. Із літописів відомий торунський князь Юрій – син Михайла Всеволодовича, котрий у 30-х рр. XIII ст. кілька разів займав київський престол і від нього, зі слів дослідниці, нащадок міг отримати уділи в Пороссі²⁰⁷. Проте більш вірогідною, на нашу думку, є перша версія.

Що ж до визначення конкретного часу утворення й функціонування Пороського князівства, то можна погодитися з міркуванням, що це сталося в 40 – 50-х рр. XIII ст. до появи в 1259 р. на Правобережжі монгольських орд Бурундая, який мав на меті повернути до покори Галицько-Волинське князівство²⁰⁸.

Отже, князь Юрій у 40 – 50-х рр. XIII ст., здобувши ханський ярлик, став княжити в Пороссі. Про те, як він опинився на Волині, можемо лише здогадуватися. Ймовірно, перед загрозою походу Бурундая на Галицько-Волинську землю він, як союзник Данила Романовича, змушений був залишити свої володіння й податися до нього, а згодом потрапив на службу до волинського князя Володимира Васильковича. При цьому трактування Пороського князівства уділом галицько-волинських князів є безпідставним, оскільки, як зазначалося вище, Київщина того часу не належала їм.

Гадаємо, що відродження таких князівств, як Пороське, у другій половині XIII – першій половині XIV ст. на Середньому Подніпрров'ї було непоодиноким. Відсутність відомостей або уривчаті дані про них у літописах можна пояснити тим, що такі територіально невеликі князівства існували недовго й перебували поза гучними політичними подіями того часу. Відповідно, будучи малопомітними, вони не особливо цікавили літописців. Якщо ж князі таких земель брали участь у якихось значних подіях, то

²⁰⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів в XII – XVI ст. – С. 142; *Томілович Л. В.* Пороські землі середини XIII – середини XVI ст. – С. 83.

²⁰⁶ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn38.htm>.

²⁰⁷ *Томілович Л. В.* Пороські землі середини XIII – середини XVI ст. – С. 84.

²⁰⁸ Там само. – С. 83.

автори літописів на них не акцентували своєї уваги. Показовим щодо цього є літописний запис 1287 р., коли хан Телебуга вирушив у похід на польські землі, а «з ним [йшли] руські князі, — Лев, і Мстислав, і Володимир, і Юрій Львович і інші князі многи, бо тоді були всі князі руські у волі татарській...»²⁰⁹. Гіпотетично серед «інших князів» могли бути й представники Київщини.

Отже, Південна Київщина після Батієвої навали певний час (насамперед, упродовж другої половини XIII ст.) перебувала поза систематичним та пильним контролем влади руських князів, а місцеві самоврядні громади потрапили в пряму залежність від татар.

Громадське самоврядування

Досить складною є проблема з'ясування характеру та особливостей самоврядної організації населення середньої течії Дніпра після монгольського завоювання. З огляду на це маємо суттєві розходження в поглядах дослідників. Важливо відзначити, що фактично всі ті, хто підтримав тезу про збездіяльність Київщини після Батієвої навали, твердять про утворення там своєрідного устрою автономних громад.

Водночас частина науковців по-іншому трактують цю проблему. Так, М. Костомаров свого часу писав: «Русь, паралізована нашестям і поневоленням, зі своїм удільним устроєм продовжувала близько століття рух на попередній лад, не маючи ні сил змінити цей лад, ні звільнитися від цього кошмару»²¹⁰.

Погляди М. Грушевського, який відстоював ідею про устрій автономних громад, критично оцінив Б. Греков, безпідставно, до речі, приписавши йому тезу про входження Київщини до складу Золотої Орди. Учений заявив, що, ведучи мову про автономні громади, «М. Грушевський не тільки допустив тут серйозне насилля над джерелами, але й у своїх припущеннях розійшовся з добре відомими нам фактами: татари ніде не змінюють суспільного ладу завойованих земель, та і ледве чи в силах були це

²⁰⁹ Літопис Руський... – С. 437.

²¹⁰ Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. – Спб., 1861. – Ч. 1. – С. 16.

здійснити»²¹¹. Скептичне ставлення до існування автономних громад також виявили П. Толочко та О. Толочко²¹².

Як не дивно, але хибність позиції опонентів можна довести їхніми ж аргументами. Сучасні дослідження підтвердили, що завоювання справді в незмінному вигляді залишали на Русі релігію, право, місцеве самоврядування, гарантували захист її території від зазіхання ворогів, вимагаючи васальної підлеглості²¹³. Але це аж ніяк не заперечує можливості еволюції громадського устрою.

Зі словами опонентів можна погодитись навіть у тому сенсі, що громадський устрій дійсно не був чимось абсолютно новим, принесеним ззовні. Адже такі самі вікові громади відомі в східнослов'янському середовищі ще з переддержавних часів. Виникнення ж держави та утворення інституту князівської влади на Русі привело до обмеження ролі та сфери повноважень громад у суспільному житті. Монгольське завоювання, у свою чергу, стало поштовхом до піднесення рівня самоврядної організації, розширення діапазону її функцій та повноважень.

Отже, зміни в громадському устрої здійснили не татари, а вони, по суті, були викликані самим життям. Політика завойовників, спрямована на знищення еліти, призвела до втрати чималої кількості місцевої знаті – князів та феодалів. Певна частина їх загинула, інші ж мігрували в безпечніші землі. Безумовно, дехто залишився і знайшов спільну мову з кочівниками, як згадуваний вище князь Юрій Пороський. Але місцеві можновладці не мали змоги повністю сконцентрувати в своїх руках владу над населенням як через слабкі потенційні можливості, так і через короткий термін перебування при владі. Відсутність же традиційної влади князя для місцевого люду не стала катастрофою. Йшов звичний для ситуації, яка склалася, процес пристосування до нових умов, що вимагали створення іншої форми регуляції

²¹¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – С. 230; *их же*. Золотая Орда. – С. 178.

²¹² Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 177; *його ж*. Київська Русь. – К., 1996. – С. 151; Толочко О. Коли перестала існувати «Київська Русь». – С. 14.

²¹³ Чукаєва В. О. Давньоруські князівства і Золота Орда в XIII – першій половині XIV століття: проблеми політичних взаємовідносин: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 70.

життя тогочасного суспільства. У суспільно-політичній сфері це виявилось в розширенні прав, повноважень і можливостей у самоврядуванні міських і сільських громад, а обмеження, що оформилися в процесі попередньої феодалізації давньоруського суспільства, зникли самі собою. У таких умовах на Південній Київщині сформувався своєрідний устрій автономних громад, які через тогочасні геополітичні обставини потрапили в залежність від Орди.

Необхідно зазначити, що навала кочівників відчутно позначилася на власне громадах як суспільно-територіальних одиницях. Частина з них через повне зруйнування населених пунктів та загибель чи розпорошення їхніх мешканців взагалі припинила своє існування. Інша цілком природно зазнала структурних змін, адже знищення та запустіння окремих селищ призвели до скорочення як кількості членів, так і компонентів гнізда поселень громади. Цілком ймовірно є тенденція об'єднання залишків донедавна сусідніх громад в одну. Досить поширеним і економічним вважаємо поповнення їхніх членів переселенцями й утікачами з більш постраждалих країв. Загалом це означало своєрідну реструктуризацію як сільських, так і міських громад. Зрештою, монгольське завоювання привело до встановлення над автономними по своїй суті громадами ординської зверхності.

Про формування такої системи політичного устрою на Південній Київщині свідчать джерельні дані. Надзвичайно цінними є повідомлення францисканського монаха Плато Карпіні, відрядженого папою Інокентієм VI з дипломатичною та місіонерською метою до монгольського імператора. Його шлях до Каракорума й назад пролягав саме через указаний регіон. На початку лютого 1246 р. папський легат вирушив із Києва на південь²¹⁴. У своїй «Історії монголів» він повідомляє: *«Ми прибули до селища, іменованого Канов [Канів. – Ю.М.], котре перебувало під безпосередньою владою татар. Начальник селища дав нам коней і супровід до іншого селища, начальником котрого був алан Міхей»*²¹⁵.

²¹⁴ Стависький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плато Карпіні // УІЖ. – 1988. – № 6. – С. 33; Боряк Г. Після Батієвого погрому // Київ. – 1985. – № 9. – С. 138 – 140.

²¹⁵ Плато Карпіні Дж. Дель. История монголов. Г. де Рубрук. Путешествия в Восточные страны. Книга Марко Поло. – М., 1997. – С. 70. Переклад автора.

Безперечно, що це наступне вниз по течії Дніпра поселення, як і Канів, перебувало у прямій залежності від ординців, але про їхню присутність дипломат нічого не згадує. Перша татарська застава трапилася Карпіні лише на п'ятий день подорожі після останнього відвіданого ним селища²¹⁶. Зворотній же шлях від прикордонної застави військ воєводи Куремси до Києва тривав 6 днів²¹⁷, що теж підтверджує факт перебування Південної Київщини поза межами кордонів Золотої Орди.

Спираючись на свідчення францисканця, В. Єгоров прийшов до цікавого висновку, що між Києвом і монгольськими кочовищами, з яких починалась територія Золотої Орди, існувала особлива смуга, що перебувала під безпосередньою владою татар, однак не входила до кордонів їхньої держави. На думку дослідника, це була буферна зона, що тяглася уздовж кордону між руськими й золотоординськими володіннями. Руська князівська адміністрація тут була замінена ординськими баскаками або відкупщиками збору данини. Протяжність такої зони вздовж Дніпра сягала більше 200 км: на півночі вона починалась вище Канева, а на півдні її межа проходила нижче сучасного м. Чигирини²¹⁸, тобто за Тясмином.

У такому самому становищі перебували не лише правобережні землі середнього Дніпра, а й деякий час лівобережна територія — Переяславщина. Підставою для такого твердження слугує запис Іпатіївського літопису про поїздки Данила Романовича Галицького у 1245 р.²¹⁹ до ставки монгольського хана Батия. Наступним після Києва на його шляху був Переяслав, де князя зустріли татари: «*И прииде Переяславлю, и стретоша Татарове*»²²⁰. В. Єгоров припускає, що Данило зустрівся тут із якимось постійним контингентом монгольської адміністрації, що перебував у місті. Далі він додає, що перебування Переяслава в русько-золотоординській буферній

²¹⁶ Там же.

²¹⁷ Там же. — С. 83.

²¹⁸ *Егоров В. Л.* Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках. — С. 19–20; *его же.* Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. — С. 37–38.

²¹⁹ У літописі ця подія датована 1250 р. Натомість, за свідченням Плато Карпіні, поїздка Данила Галицького до Орди відбулась у 1245 р. (див.: *Плато Карпини Дж. Дель.* История монголов. — С. 83).

²²⁰ Ипатьевская летопись. — С. 184.

зоні підтверджується розташуванням улусу Куремси на певній відстані від міста²²¹.

Фахівці достатньо аргументовано довели, що улусна система Золотої Орди розповсюджувалася лише на кочові степи²²². Натомість землі з осілим населенням були виведені з-під влади конкретних ординських удільних феодалів, а доходи від них розглядалися як власність всього роду Чингизидів²²³. Утім це стосується головно правобережної території, про яку дійсно можна говорити, що вона не входила до складу Золотої Орди. Стосовно Лівобережя середньої течії Дніпра є цікаві відомості про утворення тут у 1269 р. об'єднаної сарайсько-перейславської єпархії на чолі з єпископом Феогностом, призначеним київським митрополитом Кирилом. Згідно із золотоординською адміністративною системою, перейславське Лівобережжя в подальшому входило до Сарайської тьми, що згадується в ярлику кримського хана Менглі-Гірея²²⁴.

Підтвердженням думки про перебування порубіжних зі степом земель Південної Київщини в прямій залежності від татар свідчить намір Данила Романовича після походу на «люди татарския» по річках Південний Буг та Тетерів близько 1247 р. вирушити походом на Київ²²⁵. Свого часу М. Грушевський досить слушно зауважив, що якби тоді Київщина належала комусь із руських князів, то такий крок можна було б пояснити лише божевіллям Данила. Адже він, починаючи війну з татарами, налаштував би проти себе інших князів²²⁶. Очевидно, Київ, як і південні від нього землі, знаходився під безпосередньою зверхністю татар.

Перехід земель Київщини під пряму зверхність ординців зумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. По-перше, це втрата місцевих князівських династій та політика завойовників, спрямована на знищення знаті підкорюваних

²²¹ Егоров В. Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках. – С. 20; *его же*. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – С. 38.

²²² Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С. 43.

²²³ Тимлювич Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XVI ст. – С. 81; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – С. 32.

²²⁴ Коринний Н. Н. Переяславская земля... – С. 68.

²²⁵ Ипатьевская летопись. – С. 194–195.

²²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 170; *його же*. Нарис історії Київської землі... – С. 446.

територій, що призвело до «збездіяння» цього регіону (за винятком тих моментів, коли у межах регіону подекуди відновлювалася князівська влада). Це вимагало пошуку нових форм політичного устрою, впровадження іншого механізму регуляції життя місцевого населення.

По-друге, значну роль відіграв сам факт монгольського погрому, наслідком якого було знищення великої кількості матеріальних і культурних цінностей, а також загибель у війнах та пожежах багатьох жителів краю. Місцеве населення, котре пережило цю жахливу лавину завоювання й добре її пам'ятало, усвідомлюючи ситуацію та розуміючи неможливість і безрезультатність опору, вирішило підкоритися.

По-третє, місцеві мешканці більше ніж півтори сотні років співіснували поряд із кочовими поселенцями – чорними клобуками, не кажучи вже про тривале сусідство з половцями. Знаючи практично всі сторони життя кочівників, місцеве населення без надзвичайних зусиль могло знайти спільну мову з монголами й пристосуватися до їхньої зверхності.

По-четверте, не останню роль у переході Середнього Подніпров'я під пряму залежність від ординців зіграв факт сусідства з болохівською землею, що межувала з південно-західними околицями Київського князівства²²⁷. Болохівське населення, що проживало у верхів'ях Случі, Тетерева та Південного Бугу, підкорилося татарам під час їхнього походу на захід у 1241 р.²²⁸ Цілком вірогідно, що його приклад наслідували мешканці Південної Київщини. Проте для неї, на відміну від Болохівської землі, яка практично не зазнала руйнації і мешканці якої добровільно перейшли під татарську зверхність, це був вимушений крок після невдалого опору.

Загалом перелічені чинники зумовили відновлення самоуправних громад під ординською зверхністю. Кому належала ідея підпорядкування ординцям – важко встановити. Але, зважаючи

²²⁷ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 169.

²²⁸ Літописець про них говорить: «Оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницю и проса...». Далі по тексту називає їх «люди татарския», «сидящия за Татари» (див.: Ипатьевская летопись. – С. 180, 194).

на те, що монголи часто перед наступом пропонували своїм опонентам підкоритися їм, після чого вони не чинили розправ над населенням та не здійснювали руйнувань²²⁹, можна припустити, що саме монголи могли бути ініціаторами підпорядкування. У будь-якому випадку такий стан речей, схоже, влаштував у цій ситуації обидві сторони.

Орієнтовно можна з'ясувати час переходу місцевих громад у пряму залежність від завойовників. Літописна згадка 1241 р. про болохівців як людей «*сидящих за татари*» засвідчує вірогідність переходу цих земель під зверхність Орди в період спустошливого походу кочівників на західний регіон. Опір населення Середнього Подніпров'я, а також масштабні руйнації в краї вказують на те, що його мешканці не відразу потрапили у пряму залежність від кочівників. Це трапилось, напевно, наприкінці 1242 – початку 1243 р., коли, як свідчить літопис, Бату «*воротился есть из Оугорь*» [Угорщини. – Ю.М.]²³⁰.

Значно складніше через брак достовірних даних з'ясувати часові межі припинення перебування автономних громад під прямою зверхністю ординців. Цілком логічно було б пов'язати цей момент із утвердженням у Подніпров'ї князівської влади. М. Грушевський щодо цього зауважував, що «*раз общины получили почетковое свое значение, для них было не важно, чи сидів у місті в якості татарського підручника чи намісника простий смертний чи князь, лише б він не вміщувався в їх життя*»²³¹.

На наш погляд, поява князів у Києві чи навколишніх землях позначалася більшим чи меншим обмеженням прав автономних общин. Не випадково літописець називає князя Станіслава Київського «*господарем*» не лише Києва, а й пригородів: Вишгорода, Черкас, Канева, Путивля, Сліпороду²³². Князі природньо прагнули тримати під контролем щонайбільші території й отримувати доходи, задля чого вони змушені були втручатися у внутрішнє життя громад.

²²⁹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 29; История монголов по армянским источникам. – С. 6–8; История Татарии в материалах и документах. – С. 48.

²³⁰ Ипатьевская летопись. – С. 181.

²³¹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі... – С. 470.

²³² Летопись Археологического общества. – С. 96; Хроника Быховца. – С. 50.

Однак безперервне перебування князів у Києві, починаючи з межі XIII – XIV ст., не підтверджується джерелами однозначно. Крім того, було неможливим постійне й рівномірне поширення влади київських князів на всі землі Середнього Подніпров'я. Влада ж місцевих князів, котрі подекуди з'являлись у регіоні, мала періодичний характер і не охоплювала своїм впливом одночасно всю територію. Отже, устрій автономних громад у краї продовжував функціонувати. Слід гадати, що така ситуація зберігалася до часу входження Південної Київщини до складу ВКЛ.

Важливо також схарактеризувати власне систему громадського самоврядування на Південній Київщині. Через бідність джерельної бази зробити це у повному обсязі досить важко. Тож спробуємо хоча б узагальнено розглянути це проблемне питання.

До складу громад Південної Київщини монгольських часів, як і в давньоруський період, входило одне або кілька поселень. Зв'язки між окремими громадами на початковому етапі переважно були слабкими, що зумовлено віддаленістю їх одна від одної внаслідок значного спустошення краю під час монгольської навали.

Самоуправління громад базувалося на давніх традиціях і охоплювало практично всі сфери життя. Влада концентрувалась в руках віча із місцевих «ліпших мужів». Із-поміж них обиралися отамани, котрі очолювали громаду. Про них читаємо у літописній «Повісті про Поділля», де йдеться про трьох татарських князів – «отичей и дедичей Подольское земли» й згадується, що «от них заведывали атаманы»²³³.

Ординці визнавали отаманів як уповноважених представників громади й вирішували з ними різноманітні питання. Певно, не всі вони були руського походження. Так, П. Карпіні зауважував, що начальником одного з населених пунктів у межиріччі Росі та Тясмину був алан на ім'я Міхей²³⁴ – виходець із Північного Кавказу. Вірогідно, він був призначений на цю посаду татарами з числа їхніх підопічних. Тож не дивно, що Міхей взяв на себе сміливість від імені Куремси вимагати від Карпіні та його

²³³ Летопись Археологического общества. – С. 74. П. Карпіні називав отаманів Південної Київщини префектами («praefecti»). – див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 174).

²³⁴ *Плано Карпини Дж. Дель. История монголов...* – С.70.

супутників, щоб ті «вважалися послами і щоб з'явилися до нього» з подарунками²³⁵. Принагідно зауважимо, що в татарській практиці ведення політики на завойованих землях відомі приклади призначати намісниками як представників із місцевої старшини²³⁶, так і сторонніх із власного оточення²³⁷.

Перебуваючи в прямій залежності від татар, громади були зобов'язані коритися їхній волі, сплачувати данину та виконувати інші повинності. Для централізованого збирання податків за традиційною практикою²³⁸ на Середньому Подніпров'ї вже в середині 40-х рр. XIII ст. було здійснено перепис населення. Про це свідчить запис у Софійському першому літописі про смерть князя Михайла Чернігівського. У ньому зазначається, що після грізної навали все населення Південної Русі, котре вижило, монголи «сочташа вь число, и начаша на нихъ дань имати»²³⁹. Схоже, саме про цей перепис згадував і П. Карпіні, адже його подорож пролягла через Подніпров'я. Свідчення католицького місіонера є цікавими й надзвичайно важливими з огляду на детальність опису. Він повідомляє, що «при нашому перебуванні на Русі туди був присланий один сарацин, як говорили, із партії Куйюк-хана і Бату». Перед проведенням перепису цей «намісник», як його називає Карпіні, провів відбір частини населення, котра, слід гадати, мала бути відправлена в Орду. До цієї категорії потрапили один із трьох синів, якщо сім'я мала таких, неодружені чоловіки та незаміжні жінки, а також жебраки, котрі не мали засобів до існування. Решта населення була облікована із наказом «щоб кожний, як малий, так і дорослий, навіть однокоронний новонароджений, чи бідний, чи багатий, платив данину...». Даниною, як обумовлювалося, мали бути хутра ведмедя, бобра, соболя та лисиці. У випадку несплати винуватець потрапляв у рабство до татар²⁴⁰.

²³⁵ Там же.

²³⁶ Лизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 20.

²³⁷ Там же. – С. 29; Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 200.

²³⁸ Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувейти. История покорителя Вселенной // Родина. – 1997. – № 3/4. – С. 47–48.

²³⁹ Софийская первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 183.

²⁴⁰ Плано Карпини Дж. Дель. История монголов... – С. 58–59.

Жителі середньої течії Дніпра, як і болохівці, вірогідно, мали сплачувати татарам податок пшеницею та просом. Це пояснюється тим, що внаслідок завойовницьких походів на землеробські народи та тривале контактування з ними кочівники запозичували в них традицію вживати деякі продукти харчування та поступово при звичаювалися культивувати землеробство²⁴¹. Також збирання данини зерновими культурами зумовлювалося потребою забезпечувати їжею велику кількість рабів – вихідців із осілого населення, котрі «бувають ситі, лише якщо їдять хліб»²⁴². Натуральна данина у вигляді хутра тварин та сільськогосподарської продукції, вочевидь, була «десятиною», яка згадується Карпіні²⁴³ і котру татари вимагали як обов'язкову.

Безсумнівно, місцеві громади сплачували монголам і грошову данину. Описуючи побачене під час подорожі 1253 – 1255 рр. монгольськими володіннями, Гильом Д. Рубрук зауважував: «Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла [виділення наше. – Ю.М.], татари забирають їх і їх малюків...»²⁴⁴.

Золотоординські монети кінця XIII – середини XIV ст. (1 – Токту-хан. Срібло. 1290– 1313 рр.; 2 – Джанібек-хан. Срібло. 1341– 1357 рр.; 3 – Бердибек-хан. Срібло. 1357– 1360 рр.; 4 – Хизр-хан. Срібло. 1359-1361 рр.)

²⁴¹ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 74–76.

²⁴² Мэн-да бей-лу («Полное описание монголо-татар»). – М., 1975. – С. 69.

²⁴³ Плано Карпини Дж. Дель. История монголов... – С. 56.

²⁴⁴ Там же. – С. 106.

У цей час в обігу серед населення середньої течії Дніпра були золотоординські гроші. Це засвідчується знахідками скарбів джучидських монет на Подніпров'ї: в Корсунь-Шевченківському, Ольшаниці та інших місцях²⁴⁵. У 1921 р. в районі с. Василиця²⁴⁶ Черкаської області виявлено скарб, де серед інших коштовностей знаходилося 59 срібних джучидських монет 1290 – 1312 рр.²⁴⁷. Ординські гроші побутували на Подніпров'ї протягом усього часу монгольської зверхності й могли використовуватись місцевим населенням і для сплати данини. Насамперед це стосується оплати поземельного податку, що брався «з рала»²⁴⁸.

Окрім того, общини обкладалися цілим рядом повинностей, зокрема, повинні були постачати всім необхідним монгольську адміністрацію або згідно з її наказом різноманітних іноземних послів чи місіонерів. П. Карпіні повідомляв, що всі руські люди, через землі котрих він проїжджав, згідно з розпорядженням Батухана були зобов'язані забезпечити подорожніх свіжими кінями та продовольством. Францисканець наголошував, що «якби вони цього не зробили, то були б ним [ханом. – Ю. М.] страчені»²⁴⁹.

Цілковито вірогідним є факт поділу татарами Подніпров'я на податкові округи, що мало посприяти організації збору данини. На думку М. Молчановського, поділ населення Поділля в процесі перепису на «тьми» означав формування на їхній основі окремих податкових округів з центральними містами²⁵⁰. Ймовірно, що й на Південній Київщині відбувався такий самий процес. На чолі таких округів стояли отамани, до яких, як свідчив М. Стрийковський, приїжджали баскаки за даниною²⁵¹. Отже, збір податків покладався на верхівку органів самоврядування.

Монгольська влада практикувала також набір руських рекрутів до свого війська, як це вона робила і в інших

²⁴⁵ Браїчевський М. Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 10. – С. 71.

²⁴⁶ Нині територія колишнього села знаходиться в межах м. Черкаси.

²⁴⁷ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – С. 85.

²⁴⁸ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – С. 227; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – С. 34.

²⁴⁹ Плано Карпини Дж. Дель. История монголов... – С. 84.

²⁵⁰ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 156–158.

²⁵¹ Strzykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – S. 6.

землях²⁵². Очевидно, подібну повинність мало й населення Середнього Подніпров'я, що засвідчує запис П. Карпіні про відбір чоловіків монгольським баскаком під час перепису населення²⁵³.

Контроль над громадами покладався на баскаків, котрі наглядали за діями місцевих отаманів і тримали в покорі населення²⁵⁴. Окрім того, вони були і відкупниками податків²⁵⁵. Стосовно баскаків на Південній Київщині маємо відомості, уміщені в праці В. Татищева, де вказується, що 1282 р. в Каневі сидів баскак²⁵⁶. Достовірність цієї інформації важко встановити, оскільки в інших джерелах вона відсутня. Проте присутність баскаків як на Київщині, так і в сусідніх землях не викликає сумніву. Це підтверджується на прикладі м. Бакоти на південно-східному порубіжжі Галицько-Волинського князівства, котре перебувало у прямій залежності від татар. Літописна звітка 1255 р. засвідчує, що в ньому поряд із місцевим отаманом Мілеєм перебував татарський баскак²⁵⁷. Також у «Повісті про Поділля» зазначається, що «баскаки, приежджаючи, отъ тыхъ атамановъ имовали с Подольской земли дань». Коли ж литовські князі Коріатовичі, як повідомляє літопис, заволоділи Поділлям, то почали обороняти ці землі від татар і «баскакомъ выхода не почали давати»²⁵⁸. В іншому літописному записі повідомляється про перебування у 1331 р. ханського баскака поруч із київським князем Федором²⁵⁹.

Імовірно, що у внутрішні справи автономних громад татари не втручалися. В усякому випадку писемні джерела не дають підстав це стверджувати. Винятком може бути хіба що ініціатива з боку самих громад запросити татар для вирішення тих чи інших проблем. Про це можемо робити висновок із непрямих доказів, які ілюструють таку можливість. Наприклад, Мстислав Данилович

²⁵² Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 231; его же. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений: В 2-х т. – М.-Л., 1941. – Т. 2. – С. 72.

²⁵³ Плато Карпини Дж. Дель. История монголов... – С. 58.

²⁵⁴ Там же. – С. 59; Насонов А. Н. Монголы и Русь... – С. 21.

²⁵⁵ Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – С. 30.

²⁵⁶ Татищев В. Н. Избранные произведения. – Л., 1979. – С. 284. Майже дослівно цей факт повторений у дослідженні І. Болтіна (див.: Болтин И. Н. Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка. – СПб., 1788. – Т. 1. – С. 344).

²⁵⁷ Ипатьевская летопись. – С. 91.

²⁵⁸ Летопись Археологического общества. – С. 74.

²⁵⁹ Ермолинская летопись. – С. 104.

Баскаки. Худ. С. Іванов

для врегулювання суперечки зі своїм племінником Юрієм Львовичем стосовно князівських володінь на Волині виявляв намір запросити на допомогу татар²⁶⁰. П. Карпіні, змальовуючи факт боротьби за спадщину між синами грузинського царя, зауважував, що на прохання суперників конфлікт було залагоджено безпосередньо ханом²⁶¹. Слід гадати, що до такого способу вирішення деяких важливих питань внутрішнього життя громад, стосунків між окремими громадами, зовнішнього впливу періодично вдавалося й населення Південної Київщини.

Отже, унаслідок послаблення (а в окремі періоди на деяких територіях регіону – тимчасової відсутності) державної влади активізувалася діяльність самоврядних громад. Хоча вони й залежали від татар, однак це не завадило їм бути самодостатніми суб'єктами суспільних відносин. Загалом же продовження існуючих традицій та введення новацій у громадське самоврядування на Південній Київщині стало основою для його подальшої еволюції.

²⁶⁰ Ипатьевская летопись. – С. 224.

²⁶¹ *Плану Карпінні Дж. Дель. История монголов...* – С. 59–60.

Утвердження литовської зверхності над Південною Київщиною

Процес входження Київщини до складу ВКЛ представлений у джерелах неоднозначно й доволі суперечливо. Насамперед це стосується проблеми походу литовського князя Гедиміна на Київщину, вирішення якої сформувало в дослідників дві полярні позиції: визнання й заперечення реальності (історичності) цієї події. На нашу думку, немає сенсу детально аналізувати докази опонентів, оскільки це питання неодноразово висвітлювалося в історіографії²⁶².

Більш цікавим є твердження про оволодіння Гедиміном землями середньої течії Дніпра, висловлене жителями Канева під час ревізії місцевого замку 1552 р. Вони повідомляли, що «...князь великий Литовській Гедиминъ, завоевавши надъ морем Кафу и весь Перекопъ и Черкасы Пятигорское, и приведши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепороде, а иншихъ на Днепре, где теперь Черкасы сидятъ, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидячи Снепородце на Днепре у Каневе, предъ отъчизни свои по речкамъ инымъ Севирскимъ уходити не перестали»²⁶³.

Цитована теза за своєю суттю абсолютно не узгоджується з дійсністю і містить суттєві викривлення у тлумаченні подій. Приміром, не витримує критики позиціонування Гедиміна фактично як засновника Канева й Черкас. Адже відомості про існування Канева маємо в джерелах ще з давньоруського періоду та монгольських часів. Що стосується Черкас, то згідно з археологічними матеріалами, писемними джерелами та науковими дослідженнями часом заснування міста вважається кінець XIII ст.²⁶⁴. Уже ці аргументи засвідчують легендарний характер повідом-

²⁶² Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі... – С. 476–490; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 49–55; її ж. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. – 1996. – Т. 231. – С. 182–183; її ж. До джерел історичного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 32–34.

²⁶³ Цит. за: Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.

²⁶⁴ Наукова записка про час виникнення м. Черкаси // Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. – С. 53.

лення, що свого часу констатували М. Грушевський та О. Андріяшев. У цьому контексті цілком прийнятним є трактування означеного уривка ревізії Канева як *«промислової легенди місцевого походження»*, яка мала довести належність місцевих уходів канівцям від часу заснування Черкас і Канева. Тобто, за словами О. Русиної, *«у такий спосіб вони [місцеві мешканці. – Ю.М.] чинили опір наступові замкової адміністрації на свої «отчизні» права, апелюючи до часів Гедиміна – фактичного фундатора Литовської держави»*²⁶⁵.

Великий князь литовський Гедимін.
Гравюра початку XVII ст.

Загалом же вважаємо, що вірогідність походу Гедиміна на Київщину є досить сумнівною. Утім, якщо навіть і припустити протилежне, цей факт не міг істотно вплинути на становище мешканців регіону. Такий висновок можна зробити на основі

²⁶⁵ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 49–55; її ж. До джерел історичного міфа. – С. 41–42.

суджень тих же прихильників Гедимінового завоювання. Відразу зауважимо, що останні мали дві точки зору на подальшу долю надніпрянських земель, зокрема Києва. Перша зводиться до того, що опанування литовським князем Києвом не позбавило залежності від татар, а мало наслідком подвійний контроль – литовців та ординців – над містом. Згідно з другою точкою зору, Київ був завойований Гедиміном, але татари зуміли відновити над містом своє панування²⁶⁶. Як бачимо, в обох випадках татарська присутність у місті після відстоюваного окремими дослідниками Гедимінового походу ними ж і визнається. Якщо ж припустити, що йдеться не лише про Київ, а й про його південні околиці, зокрема землі досліджуваного нами регіону, то це суттєво не змінює ситуації. Якщо тут і панували литовці, то їхня присутність мала тимчасовий, епізодичний характер і не могла внести змін у політичний устрій та систему самоврядування, оскільки завойовники не мали на це ні часу, ні можливостей²⁶⁷.

Реальні кроки до оволодіння литовцями територією Південної Київщини були здійснені в процесі їхньої експансії на українські землі в добу князювання Ольгерда Гедиміновича. Сприятливим підґрунтям для походу литовців на Подніпров'я була тогочасна внутрішньополітична боротьба в Орді²⁶⁸, що посприяла утвердженню нової влади на великих обширах українських земель.

Процес опанування литовцями Подніпров'я дуже скупо висвітлений в літописних пам'ятках. Найбільш повно він описаний в Густинському літописі XVII ст. близько 1362 р.: *«В сіе лето Ольгердъ победи трехъ царковъ Татарскихъ и зъ ордами ихъ, си есть, Котлубаха, Качезя, Дмитра; и оттоли отъ Подоля изгна*

²⁶⁶ Див.: *Гришевський М. С.* Нарис історії Київської землі... – С. 485–486; *його ж.* Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 73; *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 38–40; *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 60–61; *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 30.

²⁶⁷ У цьому контексті цілком прийнятною виглядає думка Шабульдо Ф. М., згідно з якою Південна Київщина з містами Корсунь, Канів і Черкаси залишалася підпорядкованою ординській адміністрації до 90-х рр. XIV ст. (Див.: *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 30).

²⁶⁸ Див.: *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 62–63; *його ж.* Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель // УІЖ. – 1980. – № 9. – С. 74; *Егоров В. Н.* Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде // ВИ. – 1974. – № 8. – С. 37–41; *его же.* Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва: Сборник статей. – М., 1980. – С. 193–196.

власть Татарскую. Сей Олгердъ и инья Рускія державы во власть свою пріять, и Кіев подъ Феодоромъ княземъ взять, и посади въ немъ Володимира сына своего; и нача надъ сими владети, имъ же отцы его дань даяху»²⁶⁹. Такий факт підкріплюється лаконічними повідомленнями інших літописців – никонівського та рогозького²⁷⁰.

Великий князь литовський Ольгерд.
Гравюра початку XVII ст.

²⁶⁹ Цит. за: Густинская летопись. – С. 350.

²⁷⁰ У Никонівському літописі під 1363 р. значиться: «Въ лето 6871... Того же лета Литва взяша Коршеву. Того же лета князь великий Литовский Олгердъ Гедыменовичъ Синюю Воду и Белобережье повоева» (Цит. за: Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 11. – С. 2). Аналогічну звістку подає Рогозький літописець: «Въ лето 6871... Того же лета Литва взяли Коршевь и створишася мятежи и тягота людемъ по всеи земли. Тое же осени Олгердъ Синюю воду и Белобережје повоевалъ» (Цит. за: Тверская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 15. – Вып. 1. – Стб. 75). Сині Води ототожнюються більшістю дослідників із лівою притокою Південного Бугу – р. Синюхою. Місце битви локалізується в районі с. Торговиці Ново-Архангельського району Кіровоградської області (див.: Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 16–20). Білобережжям називалися землі узбережжя Дніпра південніше Києва аж до його гирла (див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 82).

Більш конкретну географічну прив'язку цієї події до Південної Київщини знаходимо у праці польського історика XVI ст. М. Стрийковського. Він чітко зазначав, що шлях литовських військ до місця битви на Синіх Водах пролягав через міста Черкаси і Канів²⁷¹. Тому цілком імовірно, що ця баталія відбувалася за участю вихідців із указанного регіону. Далі М. Стрийковський повідомляв, що литовські війська визволили з-під ординського панування «...*Торговицю, залишки мурів якої ще й сьогодні стоять у гирлі ріки Богу, Білу Церкву, Звенигород і всі поля аж за Очаків, від Києва і Путивля аж до гирла Дону та виплошили їх аж до Волги, а інших до Кафи й Азова і Криму, в середину Таврії або Перекопу, загнали*»²⁷².

i prętkiego rozstapienia. Litwa zaś do nich z Russakami skoczyła, wnet włóczniami i szablami wręcz się potykając, czoło im przerwali i tańce pomieścili, drudzy zaś z kusz beltami, zwłaszcza Nowogrodzianie z Koriastowicy walili ich z koni nacierając z boków, iż lecieli nieinaczey jako sнопie od gwałtownego wiatru rozburzone; nie mogli dłużej wytrzymać Litwy na czele, zaczęli się mieścić, i pierzechliwie uciekać po szerokich polach, na pobojszczu trzej ich carzykowice, Kutlubach, Kacibej (od którego i dziś jest nazwane jezioro słone w dzikich polach ku Oczakowi idąc Kacibejskie) i Dimeitr soltan zabici zostali, a przy nich murzów i ułanów bardzo wiele. Trupów też tatarskich pełne pola i rzeki różno pobitych leżały; stad końskich kilkudziesiąt i wielbłądów, i kociska albo obozyska ich, w których wszystkie majątność z sobą zwykli Tatarowie z paszej na paszą wozic, Litwa z Russakami po tym zwycięstwie zabrali. Tarhowicę, której jeszcze i dziś w polach znak murów na uściu rzeki Bohu stoi, Białęcerkiew, Swinigród, i wszystkie pola aż za Oczaków od Kijowa i od Putiwla aż do uścia Donu, od Tatarów wolne uczynili, i wypłoszyli ich aż do Wolgi, a drugich ku Kaffie i ku Azofowi, i Krimowi w środek Tauryki albo Przekopu zagnali. Potym używając zwycięstwa do Podola na zad ciągnęli, gdzie też Tatarowie, tak jako dziś w Prekopie, w ten czas mieszkali, zholdowawszy i zniewoliwszy Russaków; tych iż wodzów ani carza niemieli, snadnie Olgerd potlumil, wybil, i wypłoszył z Podolskich krajin, tak iż ich ledwo część przez Dniestr ubiegła nad Czarne morze i do Prekopu. A ci potym w Dobruckich polach osiedli, za Dunajem na

Nowogrodzka slachta z koriatowicami.

Kacibejskie jezioro, z którego sol bierzą.

Tatarowie porażeni od Litwy i rzezy carzowie zabici.

Tatarowie zpol miedzy Dniemrem i Donem leżący wygnani.

Tatarowie z Podola wygnani od Litwy.

Tatarowie Dobruzcz.

Уривок сторінки з хроніки М. Стрийковського (1846 р.) з описом події навколо Синьоводської битви

²⁷¹ Strijkowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – S. 6.

²⁷² Ibid. – S. 7; переклад Ф. Шабульдо (див.: Свідчення писемних джерел // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – С. 160).

Важливо зазначити, що ліквідація ординської залежності не була одномоментним актом. Натомість Синьоводська битва стала етапною подією у встановленні литовського владарювання над українськими землями. Передусім це стосувалося Південної Київщини. Хоча входження цього краю до ВКЛ стало незаперечним фактом і набуло незворотного характеру, є підстави твердити про наявність своєрідного перехідного періоду, що характеризувався подвійною (татаро-литовською) зверхністю над землями Південної Київщини. Витоки цього явища сягають укладеної в 1362 (1363) р. угоди між ханом Мамаєм та литовським князем Ольгердом про взаємодію та сфери впливу²⁷³. Вона передбачала фактичне володіння литовськими князями українськими землями, з одного боку, та визнання формальної зверхності татар над останніми, з іншого. Така зверхність виявлялася у наявності деяких ознак.

По-перше, сплата литовцями данини Орді. Це, зокрема, засвідчується ярликами хана Тохтамыша Ягайлові, датованими 1393 р.: «...межи твоєє землє суть княжния волости давали виходѣ Белой Орде, то намѣ наше дайте, а што будетъ вашей державы под нами, а мы за то не стоимѣ вамѣ, ищите своего, а мы вамѣ дамо»²⁷⁴.

По-друге, ознакою зверхності татар над Подніпров'ям була наявність на карбованих київським князем Володимиром Ольгердовичем монетах зображення татарської «плетінки» – тамги²⁷⁵. Цей факт пояснюється дослідниками як визнання залежності одного суб'єкта відносин від іншого²⁷⁶. Отже, татарська тамга на київських монетах є виявом визнання князем Володимиром зверхності над собою ординського хана.

²⁷³ Шабунько Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 62; його ж. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С. 31–77.

²⁷⁴ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польському королю Ягайлу 1392–1393 года. Издан князем М. А. Оболенским. – Казань, 1850. – С. 51; Розов В. Українські грамоти. Том 1. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – С. 49; Грамоти XIV ст. – К., 1974. – С. 114. В уйгурській редакції ярлика Тохтамыша читаємо: «З підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що ідуть, для передачі до нашого скарбу» (див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 60).

²⁷⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 84; Козубовський Г. Монетне карбування в Україні // Вісник національного банку України. – 1996. – № 1. – С. 78; Бойко А. Київське монетне карбування // Наука і суспільство. – 1990. – № 4. – С. 77.

²⁷⁶ Див.: Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі... – С. 495; його ж. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 85; Котляр М. Ф. Шукачі й дослідники скарбу. – К., 1971. – С. 83.

По-третє, факт залежності Середнього Подніпров'я від татар підкріплюється ярликом ординського хана Тохтамиша, згідно з яким останній поступався українськими землями великому князю литовському Вітовту. Хоча текст цієї грамоти не зберігся, про її існування дізнаємося із листа кримського хана Менглі-Гірея: «*Наши батьки цари, предок наш цар Тохтамиш з великим князем Вітовтом записяжені брати й приятелі були. Великий цар Тохтамиш дав великому князю Вітовту Київ і Смоленськ і інші городи. І предок наш цар Тохтамиш на все те дав ярлики свої...*»²⁷⁷. Видано цей ярлик було не раніше 1393 р., оскільки саме цим роком датується згадувана вище грамота хана з вимогою сплатити данину. Можливо, це сталося ближче до кінця 1390-х рр., але до битви на р. Ворскла (1399 р.). Зауважимо, що такі самі ярлики надавали пізніше кримські хани Хаджі-Гірей, Нур-Девлет, Менглі-Гірей та інші. Про їхній зміст можемо судити з грамоти Менглі-Гірея 1507 р., в основі якої, як вважають учені, лежав ярлик Хаджі-Гірея, а можливо, і Тохтамиша²⁷⁸. У цій грамоті серед інших міст і земель, що передавалися ВКЛ, називаються «*Звенигородь*²⁷⁹, *з виходы и з данми, и з землями и водами; Черкасы, з виходы и данми, и з землями и водами...*»²⁸⁰.

Четверта ознака, котра опосередковано вказує на підвладність населення Середнього Подніпров'я ординцям, виявляється у економічних зв'язках між ними. Про це свідчать численні знахідки скарбів джучидських монет. Таким є скарб з монетами часів Тохтамиша, віднайдений біля с. Полствин Канівського р-ну Черкаської обл.²⁸¹. Крім нього, на Черкащині відомі чималі знахідки джучидських монет із литовською контрамаркою в районі сіл Стара Буда Звенигородського та Ключники Канівського р-ів²⁸². Біля м. Борщів Барішівського р-ну Київської обл. віднайдено 98 джучидських дирхемів, щоправда без точного датування²⁸³. Зважаючи на те, що решта монет із зазначеного

²⁷⁷ ЛМ. Кнуга № 8... – Р. 59. Переклад автора.

²⁷⁸ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 85; *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 88.

²⁷⁹ Сучасне м. Звенигородка Черкаської області.

²⁸⁰ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 4–5; ЛМ. Кнуга № 8... – Р. 83.

²⁸¹ *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 88.

²⁸² Там само. – С. 89–90.

²⁸³ Там само. – С. 87.

скарбу датуються переважно останньою третиною XV ст., гіпотетично до цього періоду можемо зарахувати й татарські дирхеми. У скарбі з с. Гвоздів Васильківського р-ну Київської обл. серед інших знахідок є джучидська монета 1364 р.²⁸⁴. Поблизу с. Комарівка на Переяславщині археологами віднайдено татарський дирхем 1363 – 1365 рр.²⁸⁵.

Наведемо кілька цікавих фактів, що стосуються обігу татарських монет. Аналіз географії знахідок свідчить про активність використання цих грошових одиниць на Південній Київщині з Переяславщиною, на південних околицях Чернігово-Сіверщини та на Поділлі – тобто землях, що межували зі степом²⁸⁶. Водночас північніше Києва скарби з джучидськими монетами не трапляються. Також відзначимо, що кількість віднайдених на Південній Київщині скарбів долитовського (до початку 60-х рр. XIVст.) та литовського часу (до початку XV ст.) є приблизно рівною²⁸⁷. Це засвідчує стабільність зв'язків місцевого населення з татарами. Загалом обіг татарських монет у краї доводить існування тісних економічних і, можливо, політичних зв'язків цього регіону з тогочасним кочовим світом, чого не можемо стверджувати стосовно земель, розташованих північніше.

Нарешті, значну роль у підвладності Південної Київщини ординцям відіграло близьке сусідство з ними. Ще в середині XIII ст. Плано Карпіні констатував, що в літні місяці татари піднімалися вверх по течії Дніпра, Дону та інших рік, а восени відкочовували на південь, до моря²⁸⁸. До того ж територія краю близька до традиційних місць кочовищ ханської ставки – в урочищах по берегах рік Синюхи і Південного Бугу²⁸⁹. Саме в цьому регіоні розташовувався один із адміністративних центрів Золотої Орди XIV ст., залишки якого виявлено археологами біля с. Торговиці Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Примітно, що це

²⁸⁴ Там само. – С. 86.

²⁸⁵ *Беляєва С. О., Кубишев А. І.* Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. (За матеріалами поблизу сіл Комарівка та Озаричі) – К., 1995. – С. 45.

²⁸⁶ *Котляр М. Ф.* Прошовий обіг на території України доби феодалізму. – С. 75.

²⁸⁷ Там само. – С. 86–91.

²⁸⁸ *Плано Карпіни Дж. Дель.* История монголов... – С. 72.

²⁸⁹ КІПМВКЛ. – С. 41; *Шабуньдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 30–31; *його ж.* Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ. – 1984. – № 6. – С. 46–47.

місто кваліфікується фахівцями як найбільш віддалений на північ золотоординський населений пункт і осередок адміністрації²⁹⁰. Таке «сусідство» створювало сприятливі умови для контролю над суміжними руськими територіями, зокрема й Південною Київщиною.

Відтепер необхідно конкретизувати, коли саме і в який спосіб населення регіону позбавилося татарської зверхності. Це питання слід розглядати у двох площинах – формальній і фактичній. Юридичне оформлення входження Південної Київщини, як і південно-руських земель загалом, до складу ВКЛ слід пов'язувати із зовнішньополітичною діяльністю Вітовта. Активна підтримка ним Тохтамиша в боротьбі за ординський престол дала бажані результати: Вітовт використав скрутне становище свого союзника і в обмін на військову допомогу зажадав від нього ярлик про зречення прав на руські землі, котрі на той момент перебували вже у фактичній владі ВКЛ. На думку дослідників, такий ярлик був отриманий Вітовтом наприкінці XIV ст., ймовірно, в межах 1397 – 1399 рр.²⁹¹.

Натомість реальне позбавлення Київщиною ординської залежності, на наш погляд, відбулося дещо раніше – у 80-х – середині 90-х рр. XIV ст. Про це свідчить відсутність із початку 1380-х рр. татарської тамги на монетах Володимира Ольгердовича, на відміну від їх початкового типу²⁹². Напевно, у цей час Південна Київщина вже остаточно утвердилася як територія уділу київського князя, позаяк маємо одну звітку (грамоту) про його земельні пожалування Юрію Івановичу Рожиновському по берегах річок Остра, Удая, Сули з усіма поселеннями й доходами, а також про підтвердження князівського права власності на маєтки по річках Тетереву, Росі, Роставиці й Камениці²⁹³. Отже, татари на цей час вже не були впливовими на зазначених територіях.

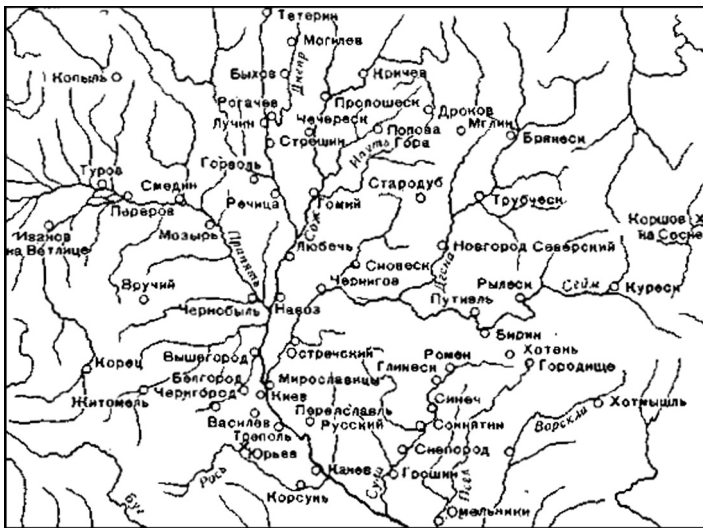
²⁹⁰ Див.: *Бокій Н., Козир І.* Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41–83; *Бокій Н., Козир І., Позивай Т.* 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV – XV ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 4–18.

²⁹¹ *Флоря Б. Н.* Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сборник статей. – М., 1980. – С. 146; *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 88.

²⁹² *Козубовський Г.* Монетне карбування в Україні. – С. 78; *Бойко А.* Київське монетне карбування. – С. 77.

²⁹³ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 160; *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – С. 30–31.

Іншим аргументом на підтвердження нашої думки є матеріали «Списку руських міст далеких і близьких». У дослідників є певні розбіжності стосовно датування цієї писемної пам'ятки – в межах 1375–1396 рр.²⁹⁴, що суттєво не впливає на наші розрахунки. Якщо зважити на означений час та погодитись з М. Тихомировим стосовно трактування цього реєстру як переліку укріплень ВКЛ²⁹⁵, то можна бути певними, що на момент його укладення землі Південної Київщини вже були під безпосередньою орудою київського князя. Адже тут серед міст Київської землі називаються Дверен, Корсунь, Канів, Переяслав, Снепород, Сокнятин, Горошин та ряд інших, котрі або належать до нашого регіону, або межують із ним. Водночас у документі немає ні найменшого натяку про татарську зверхність над Київщиною²⁹⁶.

Мапа 2. «Київські гради» зі «Списку руських міст далеких і близьких»
за М. Тихомировим

²⁹⁴ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и близких // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 217–218; Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV – начала XVI в. – М., 1974. – С. 13–14; Шабурдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 83; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва в XIII – середині XVI ст. – К., 1996. – С. 12.

²⁹⁵ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и близких. – С. 219.

²⁹⁶ Див.: там же. – С. 223; Летопись по Воскресенскому списку... – С. 240.

Нарешті, досить вагомим аргументом є літописне повідомлення про те, що Скиргайло, котрий після усунення Володимира Ольгердовича став київським князем²⁹⁷, здійснив похід на Черкаси та Звенигород²⁹⁸. У хроніці М. Стрийковського поряд з означеними містами об'єктом цієї кампанії називається ще й Канів²⁹⁹. Цілком імовірно, що така військова виправа мала за мету повністю звільнити регіон з-під влади дрібніших ординських ханів. За словами Ф. Шабульдо, саме вона знаменувала остаточне визволення Південної Київщини від татарської залежності³⁰⁰.

Отже, утвердження литовської влади в регіоні було складним і суперечливим процесом та розтягнулося на кілька десятиліть. Щодо політичного становища, то Південна Київщина опинилася у специфічній ситуації – до 90-х рр. XIV ст. її територія перебувала під подвійною (татаро-литовською) владою, що було результатом оформлення на той час литовсько-ординських стосунків у формі кондомініуму.

2. 2. Детермінанти еволюції державного управління та самоврядування в литовську добу

Південна Київщина в контексті державних суспільно-політичних процесів

На початковому етапі верховна влада ВКЛ не проводила активної політики, спрямованої на зміну існуючого суспільно-політичного устрою, дотримуючись принципу: *«Мы никому новины не велим уводити, а старины рухати»*³⁰¹. Хоча цілком

²⁹⁷ Ф. Шабульдо датує утвердження Скиргайла на київському престолі навесні 1395 р. (див.: *Шабульдо Ф. М.* *Земли Юго-Западной Руси...* – С. 140). Утім К. Ясинський довів, що це сталося дещо раніше, оскільки помер Скиргайло наприкінці 1394 р. (див.: *Русина О.* *Історія Київського князівства XIV – XV ст. у світлі нових даних.* – С. 196).

²⁹⁸ *Летопись Археологического общества.* – С. 101; *Супрасльський список // ПСРЛ.* – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 80; *Уваровський список // Там же.* – С. 95; *Список графа Красинського // Там же.* – С. 168; *Еврейновський список // Там же.* – С. 388; *Хроника Быховца.* – С. 72; *Сафонович Ф.* *Хроніка з літописців стародавніх.* – К., 1992. – С. 181.

²⁹⁹ *Strzykowski M.* *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi.* – S. 103.

³⁰⁰ *Шабульдо Ф.* *Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності.* – 1994. – № 1/2. – С. 6.

³⁰¹ *Акты ЗР.* – Т. 1. – С. 110, 151; *РИБ.* – СПб., 1910. – Т. 27. – Стб. 123, 549, 595, 596.

можливо, що вже на цьому етапі мали місце спроби введення поодиноких змін і новацій, зокрема для підлаштування чинної адміністративної системи до нових умов і потреб.

Із встановленням нової влади на українських землях місцеві удільні князівства отримали новий імпульс до розвитку. Насамперед це стосується Київського князівства. Із 60-х рр. XIV ст. воно починає формуватися як значною мірою незалежний державний організм. Незважаючи на те, що київські князі зобов'язані були дотримуватися клятви вірності та допомоги, а також на знак підданства сплачувати данину на користь великого князя литовського³⁰², у своїй діяльності вони були достатньо самостійними.

Київські князі у своєму уділі мали фактично необмежену владу. Про це, до речі, свідчать приклади їхнього титулування. Приміром, Омелько Володимирович величався «з Божіей ласки князь и дедичь кіевский»³⁰³. Його нащадок іменував себе «Мы князь Семень Александрович Великого Князства Своего Киевского»³⁰⁴.

Важливою ознакою політичної ролі Київського князівства стало карбування Володимиром Ольгердовичем власних монет, що зробило його фактично фінансово незалежним від ВКА.

Монета Володимира Ольгердовича

³⁰² Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 70; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 37; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 69.

³⁰³ Українські грамоти XV ст. / Підг. тексту, вст. стаття і комент. В. М. Русанівського. – К., 1965. – С. 26.

³⁰⁴ Розов В. Українські грамоти. – С. 171.

Київські князі, наслідуючи приклад великих литовських, створювали свої ради, куди входили як посадові особи, так і представники світської аристократії та духовенства. Вони розгорнули широку діяльність у різних сферах внутрішнього життя: здійснювали судочинство, встановлювали мита, забезпечували правами й доходами церкву³⁰⁵; мали своїх васалів із числа князів і бояр, а для розширення військово-службової верстви проводили нобілітацію; на власний розсуд розпоряджалися доходами й землями.³⁰⁶

Земельні пожалування слугам і боярам діставалися за службу (насамперед військову) й базувалися як на помісному, так і вотчинному праві. Про такі дарування з рук київських князів маємо досить певні відомості: Володимир Ольгердович надав право предкам овруцьких зем'ян Бехів на володіння землею по берегах р. Уші (Бехівщиною), звільнивши їх від повинностей, за винятком земської служби³⁰⁷; Олелько Володимирович наділив якомусь бояринові села Таганча і Товарів³⁰⁸, Олехну Сохновичу – городища Бусурменське, Ярославське і Сальково за Дніпром, предкам боярина Осташковича – селище Єремковичі на Путивльщині³⁰⁹; Семен Олелькович пожалував землі Сенку Скипору (с. Тулине, 1457 р.), Ієремії Шашку (землі по берегах приток Дністра, 1459 р.)³¹⁰, Юрію Борисовичу (с. Сераків, 1465 р.)³¹¹, Єршу (с. Мошни)³¹², Демиду (с. Чаплище і землю Терн біля Путивля)³¹³. Маєтності отримували й представники князівської верстви. Приміром, Володимир Ольгердович надав князю Юрію Івановичу Половцю-Рожиновському землі й підтвердив його право на володіння давнішніми маєтками по берегах річок Тетереву, Росі, Роставиці й Камениці, а також між Десною, Удаєм і Остром³¹⁴; князь Федір Глинський від князів Олелька та Семена

³⁰⁵ Українські грамоти XV ст. – С. 26.

³⁰⁶ *Клепатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 75; *Борисенко В.* Тернистий шлях державотворення (історичний досвід XIV ст.) // КС. – 1994. – № 1. – С. 6.

³⁰⁷ Архив ЮЗР. Акты о происхождении шляхетских родовъ в Юго-Западной Россіи. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 22.

³⁰⁸ Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 1. – С. 42.

³⁰⁹ *Шабильдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 83.

³¹⁰ *Розов В.* Українські грамоти. – С. 165–166, 171–172; Грамоты ВКЛ... – С. 19–20.

³¹¹ Українські грамоти XV ст. – С. 29.

³¹² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 113.

³¹³ Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 1. – С. 19.

³¹⁴ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 160.

отримав села Боброве і Голубів у Київському повіті та Радивонову в Черкаському повіті³¹⁵. Окрім того, П. Клепатський, ґрунтуючись на даних синодиків, зробив припущення про наявність в окремих волостях Київської землі володінь родичів київського князя, котрі щодо нього перебували на правах васалів³¹⁶.

Для управління волостями й повітами київські князі призначали своїх намісників. Із-поміж таких, наприклад, у Черкасах за князювання Семена Омельковича був відомий дехто Свиридов³¹⁷.

Незважаючи на відсутність юридичного права удільних князів вести зовнішні стосунки, київські династи прагнули до цього. Показовими в цьому контексті є кілька фактів. Зокрема, як стверджує Ф. Шабульдо, Володимир Ольгердович разом з кількома іншими князями у 1379 р. вступив до союзу з великим князем московським Дмитром Івановичем (Донським) супроти ВКЛ та Орди. Щоправда, підтвердженням цьому слугують лише непрямі докази, а про участь київського війська у битві на Куликовому полі (8 вересня 1380 р.) у джерелах загалі не сповіщається³¹⁸.

Інший факт стосується релігійних справ. Між московським князем Дмитром Івановичем та Володимиром Ольгердовичем виникли суперечності через усунення з московської митрополічної кафедри Кипріяна, котрий мав прихильність київського князя. Останній ув'язнив щойно висвяченого константинопольським патріархом на митрополічий престол Діонісія, який повертався до Москви через Київ. Цікаво, що ново освяченому митрополиту було інкриміновано, що він «*пошел на митрополью в Царьград без нашего [Володимира Ольгердовича. – Ю.М.] повеления*»³¹⁹.

Певні кроки самостійного налагодження зовнішньополітичних контактів спостерігаємо й у діяльності Омелька Володимировича та Семена Омельковича. Так, за часів першого на Середньому Подніпров'ї знайшли прихисток прихильники

³¹⁵ Акты ЗР. – Т. 1. – С. 151.

³¹⁶ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 75.

³¹⁷ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362.

³¹⁸ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 117–118; його ж. Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності. – С. 6.

³¹⁹ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 293; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 211.

позбавленого московського трону князя Василя II Темного³²⁰. Семен Омелькович надав притулок і покровительство численній свиті, залишкам армії й особисто татарському ханові Сад-Ахмату, котрий був розгромлений у 1455 р. суперником Хаджі-Гіреєм. Дізнавшись про таке, литовський уряд через свого чиновника почав вимагати видачі Сад-Ахмата. Київський князь відмовив, а великокняжий чиновник через свою настирність поплатився навіть життям. Зрештою, Сад-Ахмат був схоплений і переправлений до столиці ВКЛ, а Семену Омельковичу довелося пояснювати свій вчинок³²¹. Як видно, влада намагалася обмежувати ініціативу київських князів до самостійного ведення справ, зокрема зовнішньополітичних.

Така дієва і цілеспрямована політика київських князів у внутрішніх справах та в зовнішньополітичній сфері значно залежала від роботи управлінського апарату на місцях. Злагоджене й результативне виконання намісниками та їхнім адміністративним штатом покладених на них функцій значно сприяло налагодженню продуктивної роботи державного механізму. Тому київські правителі докладали чимало зусиль для організації продуктивної системи місцевого державного управління. Власне, політика князів суттєво впливала на формування свідомості й державного мислення місцевих намісників, здобуття умінь і навичок керівної діяльності, переймання її методів і прийомів. Це, зі свого боку, поєднувалося з місцевими традиціями організації та управління, які визнавалися великокнязівською владою й були зафіксовані у відповідних уставних грамотах (привілеях)³²².

Важливим напрямком державної політики на той час була колонізація українських земель. Вона мала два основних вектори спрямування: освоєння недостатньо заселеної лісостепової зони (головно в межах Київщини й Переяславщини) та залучення величезних степових просторів до сфери впливу великокнязівської влади.

³²⁰ Шабуйдо Ф. М. Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності. – С. 7.

³²¹ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 71–72.

³²² Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889. – С. 68–69.

Витоки енергійного й продуктивного здійснення колонізаційного процесу сягають часів князювання Вітовта. Завдяки дипломатичному хисту, а також у результаті вдалих військових акцій литовському князеві вдалося заволодіти басейном нижньої течії річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра, розширивши свої кордони до Чорного моря. Саме тоді територія ВКЛ на півдні була окреслена цілим рядом фортець. Уздовж Дніпра розташувалися Кременчук, Гербердіїв, Мишурич Ріг, Тавань, Бужин, Бургун, Тягинка; на узбережжі Чорного моря, біля гаваней, знаходилися Очаківський і Качибейський замки; на берегах Дністра були збудовані такі фортеці, як Каравул, Упек, Тягинь (*див. ману 5*)³²³. Система замків стояла й на лівобережній переяславській окраїні держави³²⁴.

Продовжуючи справу Вітовта, значні зусилля для розбудови й зміцнення своїх володінь докладали й київські князі Олелько Володимирович (1440 – 1455) та його син Семен Олелькович (1455 – 1471). За словами О. Андріяшева, «усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але трохи не на три чверті безлюдного князівства»³²⁵. Це було доволі складно, оскільки стояло питання упорядкувати, окрім Київщини, ще й величезні південні й південно-східні степові масиви, що потрапили до юрисдикції київських князів³²⁶. Чималу увагу вони приділяли справі заселення малолюдних територій, надаючи відповідні грамоти представникам військовослужбової верстви³²⁷.

Проте найчастіше діяльність вищих владних кіл зводилася до стратегічного планування, координації дій виконавців та загального контролюючого нагляду. Натомість практичне втілення заходів колонізаційної політики значною мірою покладалося на регіональну адміністрацію.

³²³ Лобавский М. К. Обзор истории русской колонизации... – С. 177; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 314–316.

³²⁴ Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // КС. – 1896. – Т. 53. – № 4. – С. 90; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 22–23.

³²⁵ Там само. – С. 23.

³²⁶ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362.

³²⁷ Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. – К., 1900. – С. 74–80; Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 22; Розов В. Українські грамоти. – С. 165–166, 171–172.

У справі освоєння степових просторів надзвичайно велика роль відводилася м. Черкаси як адміністративному осередку. Як слушно зауважував А. Яковлев, «роль форпоста колонізації місто Черкаси грає в протязі всього часу існування київського уділу, а також і в перші роки після скасування його, коли ще політичні умови життя в Україні сприяли колонізаційному рухові на південь, у степи»³²⁸.

Основний тягар виконання заходів, передбачених політикою колонізації, покладался на місцевих намісників. Вони мали забезпечувати охорону від татарських набігів території, котра освоювалася, здійснювати правове регулювання відносин в середовищі колоністів, виконувати адміністративні функції. Це було доволі складно, оскільки юрисдикція черкаських урядовців поширювалася на велику округу, до якої входили значні степові масиви.

Слід відмітити, що джерела не дають достатніх підстав твердити про існування в степовій зоні, принаймні в басейні нижньої течії Дніпра, адміністративних центрів литовської держави. Наявні тут фортеці виконували притаманну їм військово-оборонну функцію. А отже, ці землі з великою долею ймовірності тяжіли до Черкас як найближчого адміністративного осередку в регіоні (див. *мапу 5*). Це доводить і той факт, що київський князь Семен Омелькович доручив провести акт розмежування кордонів Литовської держави з Перекопською ордою і Волоською землею саме черкаському наміснику Свиридову³²⁹.

В останній чверті XV ст. колонізаційний рух на південь був зупинений і фактично зведений нанівець зустрічною за напрямком агресивною політикою Кримського ханства. Південні кордони ВКЛ відкотилися до порубіжжя лісостепової смуги. Із цього часу колонізація степових просторів з огляду на геополітичні, фінансові та соціально-економічні причини виходить із сфери пріоритетів як держави в цілому, так і місцевої влади зокрема.

³²⁸ Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 2.

³²⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362.

Ще одним напрямком державної політики, наслідки якої суттєво вплинули на організацію діяльності органів державного управління на місцях, стала реорганізація територіально-адміністративного устрою. Наприкінці XIV ст. у ВКЛ набирає сили тенденція до державної централізації, що передовсім мала на меті ліквідацію українських удільних князівств. Проте цей процес не був одноразовим актом. Паралельно з новими адміністративно-територіальними утвореннями зберігалися деякі дрібні удільні князівства на Чернігово-Сіверщині. Новий поштовх до суспільно-політичного життя отримали Волинь і Київщина, на чіїх теренах відродилися великі князівства.

Однак перехід від давньоруської схеми державних структур князівств і земель України до польської набув незворотного характеру. Першими цей процес закономірно пройшли Галичина та Західне Поділля. На рубежі першої й другої третини XV ст. ці землі отримали статус воєводств, що завершило процес інкорпорації їх Королівством Польським із створенням характерних для останнього територіально-адміністративних структур³³⁰.

У межах ВКЛ першою статус воєводства отримала Київська земля. Після смерті київського князя Семена Олельковича в 1471 р. великий князь литовський відмовився призначати в Київ нового князя і «отселе на Кіеве князи пересташа быти, а вместо князей воеводи насташа»³³¹. Значно пізніше в результаті проведення адміністративно-територіальної реформи середини 60-х рр. XVI ст. виникли Волинське і Брацлавське воєводства³³².

Такі зміни мали суттєвий вплив на організацію управління в повітах, що функціонували в рамках воєводств. Так, намісники й старости Черкаського й Канівського повітів визначалися прямим призначенням великого князя литовського. Їхні функції розширилися. Зокрема, черкаські старости набули дипломатичних повноважень, що, до речі, значною мірою було зумовлено геополітичними факторами, про які йтиметься далі.

³³⁰ Крикун Н. Г. Адміністративно-територіальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. (воеводства и поветы): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1992. – С. 14–15.

³³¹ Густинская летопись. – С. 358.

³³² Див.: Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях. – С. 24–41.

Процес реформування територіально-адміністративної системи продовжився. Із 1566 р. Черкаське й Канівське староства разом з іншими перетворилися на типові польські повіти, що являли собою шляхетські судові округи³³³. Це, зі свого боку, суттєво змінило зміст управлінських функцій місцевих замкових урядів. Відбулися й територіальні зміни. Унаслідок побудови у 1552 р. Білоцерківського замку³³⁴ частина Поросся, що до цього часу належала до юрисдикції черкаських і канівських старост, ввійшла до складу новоутвореного Білоцерківського староства³³⁵.

Отже, владна державна політика та суспільно-політичні процеси у межах ВКЛ (насамперед на Київщині) відіграли істотну роль у визначенні кола обов'язків і повноважень місцевої адміністрації, передусім у сфері внутрішнього управління, а також справили певний вплив на еволюцію громадського самоврядування.

Південна Київщина в геополітичних устремліннях сусідніх держав

Через своє географічне розташування та перебіг політичних подій Черкаський і Канівський повіти (староства) посідали порубіжний статус у ВКЛ. Ряд факторів зумовили позиціонування їх як об'єкта інтересів з боку Золотої Орди (згодом Великої Орди та Кримського ханства), Московської держави і власне ВКЛ. Суть і наслідки політики перелічених держав значною мірою вплинули на формування кола обов'язків і повноважень місцевої адміністрації та її конкретну діяльність, а також позначилися на організації самоврядування в краї.

Південна Київщина у сфері інтересів Орди та Кримського ханства

Із моменту входження українських земель до складу ВКЛ відносини з татарами носили суперечливий характер і, зазвичай, позначалися збройною агресією кочівників передовсім на терени

³³³ Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины... – С. 23–31.

³³⁴ Чернецький Є. Старожитні часи на Пороссі. – Біла Церква, 2003. – С. 14–18.

³³⁵ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 15.

Наддніпрянщини. Один із перших відомих із джерел великих спустошливих походів на Київщину здійснив після перемоги над Вітовтом у битві на р. Ворсклі в 1399 р. хан Темир-Кутлук. Київ тоді відкупився, натомість пригороди, зокрема Південна Київщина, зазнали масштабних руйнувань³³⁶. Удруге Київську землю в 1416 р. жорстоко спустошив Едигей, згодом набіги повторилися в 1433, 1467 та 1473 рр.³³⁷.

Татарські напади значно посилилися після утворення Кримського ханства, особливо після визнання ним у другій половині 70-х рр. XV ст. васальної залежності від Османської імперії³³⁸. Незабаром, у 1482 р., кримський хан здійснив надзвичайно жорстоку виправу на Подніпров'я. Було здобуто Київ, розграбовано й потім спалено³³⁹. Менглі-Гірей спустошив також і пригороди, «*пленив русских порубежных городов 11*», після чого Київська земля залишилась фактично «*пуста*»³⁴⁰. Надалі татарські набіги на українські землі, зокрема на територію Південної Київщини, стали постійним явищем³⁴¹.

Велику кількість нападів, що супроводжувалися руйнуванням, грабежами та полоном, довелося пережити й населенню Черкаського й Канівського повітів (староств). Такі сутички не завжди завершувались на користь останніх. Ось лише кілька прикладів. У 1482 р. під час широкомасштабного походу кримського хана Менглі-Гірея на Київщину Черкаси успішно витримали оборону й стали чи не єдиним незруйнованим містом на півдні держави³⁴². Однак уже в 1493 р. татари «*шодили Черкасский городок в головах и иные пожгли*». Серед інших міст тоді постраждав і Канів³⁴³. У 1532 р. кримські війська, вдершись на Подніпров'я,

³³⁶ Густинская летопись. – С. 352.

³³⁷ Там же. – С. 353–354, 358; *Іванівні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 343; *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – S. 271.

³³⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 322–323; Довідник з історії України. Т. 2. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995. – С. 55, 115–116.

³³⁹ Список графа Рачинского // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 341.

³⁴⁰ *Клепатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 117; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 326.

³⁴¹ Див.: *Клепатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 117–119; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства й султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 118–130.

³⁴² *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 83; *Яковлев А.* Намісники, державці і старости... – С. 3.

³⁴³ Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 196–198.

знову взяли в облогу Черкаси, але зазнали тут поразки³⁴⁴. 1545 р. кримці й білгородці спустошили українські землі навколо Києва, Черкас і Канева, забравши в неволю велику кількість населення³⁴⁵. Зазначені факти є лише невеликою часткою чисельних татарських набігів на територію краю. Адже, за твердженнями дослідників, степовики здійснювали майже щорічні, а інколи й кілька разів на рік, походи на українські землі³⁴⁶.

Татари женуть жіночий ясир

Зазвичай, рух татарських чамбулів на українські та суміжні території здійснювався звичними для кочівників шляхами. Для Південної Київщини загроза набігів виходила з Чорного та Муравського шляхів. Чорний шлях, що розпочинався з Перекопу й Тавані, пролягав до Чорного лісу (між річками Інгул і Інгулець), далі через Звенигородщину прямував до середньої течії Росі, а звідтіля на Полісся³⁴⁷. Він мав ряд відгалужень, якими й здійснювалися вище означені татарські напади на землі Південної

³⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. КМФ. – 15. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк 78; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1–3.

³⁴⁵ КПМВКЛ. – С. 21.

³⁴⁶ Див.: Андрияшев О. Нарис історії колонізації Київської землі. – С. 66; Чабан А. Середнє Подніпров'я. – Кн. 2. – С. 9; Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992. – С. 30.

³⁴⁷ ЗД. Том XXII (Т. XI). – С. 50–52; Кленатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 122.

земель були дещо іншими. Гадаємо, у такий спосіб владна еліта Кримського ханства прагнула розширити володіння за рахунок втраченої свого часу південноукраїнської території. Вагомим імпульсом у її прагненнях стало усвідомлення династією Гіреїв себе законними спадкоємцями золотоординських ханів, що було своєрідним «узаконенням» претензій на території, які входили колись до складу Золотої Орди. Саме тому хани розцінювали, зокрема, Київ і Черкаси як «города наши испоконъ века». Якраз такої мотивації дотримувався Мухамед-Гірей 1519 р., намовляючи великого князя московського Василя III Івановича захопити Київ і Черкаси та відновити історичну справедливість, передавши ці міста під його владу³⁵¹. Щоправда, цей план так і не був реалізований. Однак ще до цього ханат уже на початковому етапі своєї експансії фактично взяв під контроль чималу частину степового Правобережжя, закріпивши свій успіх побудовою в пониззі Дніпра ряду фортець³⁵².

Ситуація ускладнилася й через зовнішньополітичні розбіжності між Литвою і Кримом. Литовський князь Казимир Ягелончик налагодив контакти з Великою (Заволзькою) Ордою, котра традиційно неприязно ставилася до Кримського ханства. Натомість кримський володар Менглі-Гірей уклав із московським князем Іваном III угоду про спільні дії проти ВКЛ і Великої Орди³⁵³. У цих умовах неабияким чинником нарощення конфронтації стала політика регулярного підбурювання московськими князями ногайських мурз та кримського хана не примирятися з великим князем литовським, здійснювати як самостійні, так і спільні напади на литовські володіння, зокрема й з метою підтвердити, що «...сѣ литовскимъ сѣ своимъ и сѣ моимъ недругомъ не мирнися»³⁵⁴.

³⁵¹ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 631.

³⁵² Панащенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну... – С. 114–115; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 31.

³⁵³ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 321–324; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 142–143.

³⁵⁴ Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 167, 200–201; там же. – Т. 95. – С. 1–2. Джерела показують і зворотний характер таких ініціатив. Приміром, у 1517, 1518, 1519 рр. з боку кримських правителів були пропозиції до московського князя здійснити спільні походи на Київ і Черкаси (див.: Сборник ИРИО. – Т. 94. – С. 394, 528, 631).

Суттєву роль у визначенні татарами напрямку набігів зіграли також демографічні, природно-кліматичні та економічні фактори. Кочове населення, зазвичай, відзначалося досить високим природним приростом. У середині XVI ст., за деякими даними, у Кримському ханстві мешкало близько 150 тис. осіб. За іншими підрахунками одна тільки ногайська орда на цей час становила 250–350 тис. населення³⁵⁵. Можна лише уявити, якою кількістю худоби володіла така маса степовиків і які обширні та продуктивні пасовиська для її утримання треба було мати. З огляду на це існує припущення, що уже в XV ст. кочівники Північного Причорномор'я переступили критичний демографічний поріг, за яким природні ресурси не забезпечували звичний рівень життя³⁵⁶. Ситуація ускладнювалася також різноманітними природними катаклізмами (влітку – посуха, сарана, пожежі; взимку – сильні морози, глибокий сніг), які суттєво впливали на продуктивність скотарства та землеробства³⁵⁷. Через це татари змушені були, покидаючи навіть Крим³⁵⁸, переходити на нові кочовища, зокрема й у північному напрямку. Приміром, улітку 1502 р. Велика Орда перемістилася в пониззя р. Сули³⁵⁹. Скрутні природно-кліматичні умови 1516 р. примусили кримців залишити півострів і кочувати понад Дніпром між Іслам-Керменом та Черкасами³⁶⁰. За повідомленням черкаського й канівського старости Д. Сангушка, у 1553 р. «...вси Татарове вькочовали на сюю сторону Днепра»³⁶¹.

Голод змушував татар закупляти продовольство (хліб, мед тощо) як у Туреччині, так і ВКЛ (у Києві, Путивлі, Черкасах)³⁶². Тому цілком зрозуміло, що складнощі у розвитку скотарства,

³⁵⁵ Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // УЦСЄ. Вип. 4. – К., 2004. – С. 288; *Культин Э. С.* Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 1998. – С. 94.

³⁵⁶ Там же. – С. 94.

³⁵⁷ *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. – М., 1973. – С. 140; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 33.

³⁵⁸ Московський посол восени 1517 р. повідомляв: «хлеба у нихъ и безъ того добре мало было, а нынеча отиодъ нету: отъ солища и хлебъ и трава выгорело, и скотиною пашни потравивъ все люди вышли за Перекопъ жисти...» (див.: Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 358).

³⁵⁹ Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 417–418.

³⁶⁰ *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 34.

³⁶¹ AS. Tom VI. – S. 11.

³⁶² *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. – С. 140; Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 359.

слаборозвинуте землеробство не могли забезпечити необхідні потреби татар, що примушувало їх шукати зовнішні шляхи поліпшення матеріального становища. З огляду на це степовики шляхом військової агресії намагалися захопити якнайбільше територій для розширення пасовищ, воєнної здобичі, передусім, полонених, продаж яких давав чималі прибутки³⁶³, та встановити контроль над торгівельними³⁶⁴ та дипломатичними шляхами.

Як наслідок, найпершим об'єктом татарських нападів стали українські території ВКЛ, насамперед географічно сусідня Південна Київщина. Це об'єктивно засвідчується словами кримського царевича Ахмата, котрий 1517 р., завіряючи московського князя у своїй приязні та підтримці, заявляв: «А Черкасы и Киевъ мои суседи, те язъ города напередъ поемлю [завоюю. – Ю. М.]»³⁶⁵. Татарська агресія негативно позначилась як на становищі українського населення загалом, так і на обороноздатності порубіжних володінь Литовського князівства зокрема. Переважна більшість укріплених замків і повітових центрів Середнього Подніпров'я потерпали від руйнації. Тривалий час у джерелах були відсутні згадки про Переяславський замок. Десь між 1522 – 1533 рр. було зруйновано Звенигород³⁶⁶, що призвело до ліквідації прямих зв'язків між Черкасами і Каневом з одного боку, та Вінницею і Брацлавом – з іншого, котрі разом становили останню лінію оборони на півдні держави³⁶⁷. Зрештою, у першій половині

³⁶³ У захопленні ясиру була зацікавлена і Туреччина, адже він був джерелом забезпечення постійного й безкоштовного постачання невідьників для державної служби. Це була закріплена на законодавчому рівні справа державної ваги, про що свідчать султанські «канун-наме» (див.: Галенко О. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // УІСЄ. Вип. 2. – К., 2002. – С. 380–386).

³⁶⁴ Докладніше див.: *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 34–35.

³⁶⁵ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 366.

³⁶⁶ Звенигород був зруйнований татарами не раніше 1522 р., оскільки саме березнем цього року датована королівська грамота князю Іллі Острозькому, згідно з якою Звенигород (разом з Брацлавом і Вінницею) передавався йому в адміністративне підпорядкування (див.: АС. Том III. – С. 222–223). У документах 1533 і 1539 рр. деякі села Звенигородщини (Міхлієво, Орловичі та Лінчинці) називаються як такі, що вже належали до Черкаського повіту (див.: Грамоты ВКЛ... – С. 58, 61–62). У ревізії українських замків 1545 р. Звенигород уже не числився, а брацлавчани тим часом зазначали ревізорам про нагальну потребу відбудови Звенигородського замку для опору татарським набігам (див.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – К., 2005. – С. 230).

³⁶⁷ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 57, 74–75; ZD. Том XXII (Т. XI)... – С. 54.

XVI ст. Черкаси й Канів залишилися практично єдиними укріпленнями на придніпровському порубіжжі зі степом здатними чинити реальний опір ворогові.

В умовах постійної конфронтаційної напруги, а також через неможливість уряду систематично контролювати ситуацію на порубіжжі з огляду на значну віддаленість столиці основний тягар вирішення проблем у дипломатичній та військовій сферах був покладений верховною владою на місцеву адміністрацію. Черкаські й канівські старости були зобов'язані в різний спосіб опікуватися захистом підвладних земель: підтримувати в належному стані обороноздатність замків, вести контроль за пересуванням татар, щоб запобігти раптовим нападам з їхнього боку, здійснювати випереджаючі походи тощо. Військова функція в обов'язках адміністрації мала найголовніше значення. Окрім того, місцеві урядовці з волі уряду виконували дипломатичні доручення. В окремих випадках вступали у переговори із кримською стороною з власної ініціативи. У період перемир'я старости Черкаського й Канівського замків у союзі з кримськими ханами інколи вдавалися до військових акцій проти Московської держави.

Періодично правлячі кола Литви з метою врегулювання територіальних претензій Ханату змушені були відкуплятися від нього «упоминками». На межі XV – XVI ст. литовський князь Олександр, прагнучи налагодити стосунки з Кримським ханством, погоджувався на сплату щорічного «виходу», обіцяючи Менглі-Гірею *«сѣ своихъ людей, и сѣ князьскихъ, и сѣ панскихъ, и сѣ боярскихъ вѣ земли Киевской, и вѣ Волынской, и вѣ Подольской с каждого человека головы... по три деньги дати вѣ каждый годъ»*³⁶⁸. Окрім грошової форми, «упоминки» мали й натуральний характер. Зокрема, черкаські жителі, як свідчить джерело, у часи князювання в Литві Казимира та Олександра (середина XV – початок XVI ст.) зобов'язані були постачати власною тягловою силою до Криму *«по тридцати кадей меду своего города Черкаского, своего меду сколько годовъ»*³⁶⁹. Зрозуміло, що організація

³⁶⁸ Акты ЗР. – Т. 1. – С. 211.

³⁶⁹ LM. Кнуга № 9... – S. 51; Сборник князя Оболенского № 1. – С. 23.

збору й забезпечення супроводу цих «виплат» здійснювалися силами місцевої влади та населення. Хоч сплата упоминків періодично фіксується в джерелах до середини XVI ст. включно³⁷⁰, утім вони були нерегулярними, що ставало причиною чималої кількості суперечностей між Кримським ханством та ВКЛ.

Систематичні спустошливі напади кримських чамбулів суттєво вплинули на систему самоврядування на теренах Черкаського й Канівського повітів (староств). Знищення населених пунктів та їхніх жителів, захоплення ясиру в результаті привели до різкого зменшення територіальних сільських громад. Структура останніх зазнала суттєвих змін, оскільки зменшилася кількість окремих дворич і малодворних селищ, які вони об'єднували. Руйнувалася й структура волосних громад через припинення існування їхніх складових частин – окремих територіальних громад. Невдовзі волосні громади на Південній Київщині взагалі припинили своє існування. Загалом татарська агресія мала руйнівні наслідки для еволюції системи громадського самоврядування, особливо в сільській місцевості.

Певний вплив на формування кола обов'язків урядовців Південної Київщини мала практика литовських князів заселяти край татарами. Її започаткував свого часу Вітовт. Активно втручаючись у політичну боротьбу в Орді, він надавав притулок майбутнім і опальним ханам та їхнім ордам. Географія розселення татар була доволі широка, але особливу увагу в той час привертала землі між фортецями на Дніпрі, Південному Бузі та Дністрі. Саме тут Вітовт осаджував степовиків-союзників з метою введення їх до оборонної системи держави³⁷¹. Уже тоді людям з оточення хана Тохтамиша були виділені землі поблизу Канева й Черкас³⁷². Татар у Подніпров'ї оселяли й наступники Вітовта, зокрема Сигізмунд I та Сигізмунд II Август³⁷³. Проте безпосередньо справу з поселенця-

³⁷⁰ КПМВКЛ. – С. 84, 154–155.

³⁷¹ Ляскоронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевые времена и поход князя Витовта на татар в 1399 г. // ЖМНП. – 1907. – Май. – С. 100.

³⁷² Сафаргаліев М. Г. Распад Золотой Орды. – С. 178. Щоправда, є сумніви в достовірності такого факту, оскільки у праці А. Барбашева, на яку посилається М. Сафаргалієв, інформація про цю подію відсутня (див: Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410). – СПб., 1885. – С. 95).

³⁷³ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 190–191; КПМВКЛ. – С. 181–182.

ми-степовиками мали черкаські й канівські урядовці. Окрім виконання процедури оселення, старости мали регулювати взаємини татар з місцевим населенням, залучаючи їх до військової служби тощо.

Південна Київщина у полі зору Московської держави

На кінець XV ст. Московське князівство перетворилося в могутню державу, котра прагнула об'єднання у своїх межах всіх руських земель. Уже з кінця 70-х рр. XV ст. великий князь московський Іван III почав титулувати себе «государем і великим князем всієї Русі»³⁷⁴. Заяви,

Іван III Васильович.

*Портрет із «Царського титулярника»
(XVII ст.)*

що виявляли досить виразні претензії на Київ та інші українські землі, викликали рішучий протест з боку литовських владних кіл. Зрештою, між обома державами виникло тривале (кінець XV – перша половина XVI ст.) воєнно-ідеологічне протистояння, унаслідок якого до Великого князівства Московського відійшла Чернігово-Сіверська земля³⁷⁵.

У прагненні оволодіти українськими землями інтеси Москви й Бахчисараю збігалися, що сприяло налагодженню між ними спільної мови та узгоджених дій. Зокрема, у 1499 р. за

³⁷⁴ Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. – СПб., 1851. – Т. 1. – С. 17–18; *Дибенко В. З.* Імперська ідея в Московській державі в кінці XV – XVI ст.: Дисерт. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 113.

³⁷⁵ Докладніше див.: *Казиков О. О.* Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV – на початку XVI ст.: Дисерт... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1998. – С. 75–96, 115–167; *Його ж.* Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. – К., 1998; *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 154–176.

участю російської дипломатії були вироблені умови «змирення» між кримським ханом та литовським князем. У них пропонувалося литовській стороні поступитись Києвом, Каневом, Путивлем, Черкасами та іншими володіннями. Згідно з таємною угодою між ханом і московським князем ці землі планувалося розділити³⁷⁶. У питанні здобуття хоча б невеликої території уздовж Дніпра на Київщині дипломатичним шляхом Москва і далі виявляла настирливість. Так, укладаючи 1516 р. мир з великим князем литовським, московський володар просив того віддати Київ і Черкаси³⁷⁷. Щоправда, реалізуватися всім цим задумам так і не судилося.

Тоді московський уряд, маючи нездоланий інтерес до Подніпров'я, змінив свою стратегію і тактику. У процесі розширення кордонів Московської держави в південно-західному напрямку російські війська, зміцнюючи свою владу на Слобожанщині, одночасно з'явилися в басейнах річок Удай, Сула, Хорол, Псел, Коломак, Орель та ін. Вони споруджували тут тимчасові оборонні укріплення і водночас продовжували своє просування до Дніпра³⁷⁸.

Недовзі російські ратники досягли Правобережжя. У 1551 р. Іван IV Васильович в обмін на право українським козакам вести спостереження за рухом татарських орд на Лівобережжі просив дозволу в литовського князя на право російським військовим провадити розвідку в районі Черкас і Канева. Передбачалося, щоб місцеві старости у Каневі та Черкасах «его [московського князя. — Ю.М.] порубежныхъ городовъ намесниковъ сторожамъ на сторожи места дали» і не чинили їм ніяких кривд, а, навпаки, максимально сприяли зборові всілякої інформації про татар³⁷⁹. Окремі російські загони, щоб зібрати розвідувальні дані про дії степовиків, перебували на Правобережжі середньої течії Дніпра по кілька тижнів³⁸⁰.

³⁷⁶ Казаков О. О. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV – на початку XVI ст. – С. 109.

³⁷⁷ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 292.

³⁷⁸ КПМВКЛ. – С. 9–23, 37–48, 76–94, 111–132; Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – К., 1959. – С. 108–109.

³⁷⁹ Сборник ИРИО. – Т. 59. – С. 354–356, 361–362.

³⁸⁰ Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого. – С. 75–76.

Іван IV Васильович.
Портрет із «Царського титулярника»
(XVII ст.)

касы и островомъ Хортицею»³⁸². Зрештою, цар почав реалізовувати свій задум³⁸³. Ця обставина змусила великокнязівську владу в 1558 р. дати відповідні розпорядження стосовно підготовки до війни, зокрема, щодо збору війська, проведення заходів із посилення обороноздатності Київщини (до замків у Києві й Черкасах була «живність послана», туди ж направлені загони служебників та кошти для їх забезпечення тощо)³⁸⁴. Також литовська сторона висловила московському урядові цілий ряд протестів з приводу забудови російської

Як видно, татарська загроза змушувала Москву шукати дієві засоби проти дії степовикам, що спонукало росіян утверджуватися в Подніпров'ї. У 1557 р. до Сигізмунда Августа дійшли чутки, що «князь великий [Іван IV Васильович. – Ю. М.] хотелъ замки свои ... будувати на Днепре и на устьи реки Пслы, альбо его на Хортицы добывати»³⁸¹.

Черкаський староста Й. Халецький у 1559 р. уже більш конкретно інформував владу про такий намір: «...князь великий Московский замок будовати хочет на врочицы Монастырьщахъ межи замком нашымъ Чер-

³⁸¹ Цит. за: КІПМВКЛ. – С. 135.

³⁸² Цит. за: Малиновскій І. Сборникъ материаловъ, относящихся къ исторіи пановъ-рады Великаго Княжества Литовскаго. – Томскъ, 1901. – С. 270; також див.: Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 151.

³⁸³ КІПМВКЛ. – С. 163–175.

³⁸⁴ Малиновскій І. Сборникъ материаловъ... – С. 266; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 115.

твердині в територіальних межах ВКЛ. З огляду на це московітам довелося припинити зведення замку на монастирському острові³⁸⁵.

*Російська дворянська кіннота.
Гравюра XVI ст.*

Південна Київщина цікавила Москву з ряду причин. Насамперед, царський уряд прагнув розширити власні кордони в цьому напрямку та зміцнити їх з огляду на традиційну небезпеку татарських набігів. Важливе значення мали також міжнародні політичні інтереси, оскільки через ці краї пролягали основні дипломатичні шляхи до Криму, Туреччини, Волощини й т. ін. Нагально стояла потреба забезпечити безперешкодне й безпечне

³⁸⁵ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 138.

пересування посольств, котрі досить часто зазнавали погромів від місцевих козаків³⁸⁶. Про один із таких випадків наприкінці XV ст. великому князеві Івану Васильовичу доповідали московські послы до Криму: «И мы пришли были подъ новьий городокъ ко царю на перевозъ, да не дошли есьмя, господине, до Днепра, и пришли, господине, на насъ греховъ Черкасцы ночи люди многие, да нас, господине, потоптали и пограбили, а мы, господине, головами своими отошли пеши и наги»³⁸⁷. Такі факти були звичним явищем. Тому московському князеві доводилося неодноразово звертатися до свого литовського колеги з проханням надавати охорону його послам, що рухалися, зокрема, по шляху Брянськ—Київ—Черкаси—Тавань³⁸⁸. Щоправда, для Москви це не вирішувало проблеми остаточно.

Нарешті, значну роль зіграли й торгово-економічні інтереси. Адже Черкаси й Канів були проміжними пунктами пересування московських купців дніпровським шляхом до Північного Причорномор'я та Криму³⁸⁹. Адміністрація місцевих замків стягувала високі мита за провіз товару, що часто змушувало купецькі валки обходити міста манівцями³⁹⁰. Однак це не гарантувало успішного завершення їхньої кампанії, оскільки вони, так само як і дипломатичні місії, часто були об'єктами поживи козацьких ватаг, особливо на дніпровських перевозах. Про це маємо чимало документальних свідчень. Так, 1489 р. перевізники на Тавані відмовились переправити через Дніпро російських купців. У цей час «... пришедъ на нихъ Юрьевы люди Пацевича, в головахъ Богданъ да Голубецъ да Васко Жила со многими людьми, да нашихъ гостей перебили и переграбили и товаръ у нихъ весь поимали...»³⁹¹. Інший факт стосується середини XVI ст. Черкаський староста Д. Сангушко для безпечності виділив для супроводу московського купця свою людину. Та, незважаючи на

³⁸⁶ Див.: Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 194–195, 240, 479.

³⁸⁷ Цит. за: там же. – С. 195.

³⁸⁸ Там же. – Т. 35. – С. 174, 179, 220.

³⁸⁹ Мишко Д. Соціально-економічні умови формування української народності. – С. 227; Русіна О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 68–69.

³⁹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 96; Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 246.

³⁹¹ Цит. за: Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 23.

це, «иниши козаки на Тавани самихъ ихъ побили и поранили и отъ всихъ товаровъ ихъ отбили...»³⁹².

Новгородський торг.
Худ. А. Васнецов

Такі випадки змушували московську владу вдаватися до врегулювання непорозумінь і шукати нових способів убезпечення торговців. Питання про створення безпечних умов для торгівлі неодноразово піднімалося на міждержавному рівні в першій половині XVI ст. Наприклад, у 1509 р. російська сторона вимагала від литовського уряду, щоб на порубіжних землях Литовської держави не затримували й не грабували російських, українських та інших торгових людей і не чинили їм «всякое пакости»³⁹³. Наступного року великий князь московський Василь Іванович

³⁹² Цит. за: КІМВКЛ. – С. 77.

³⁹³ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 46–47, 55.

направив литовському князю Сигізмунду послання, в якому зазначав: «*И темъ бы нашимъ посламъ и гостямъ черезъ твои земли на Киевь и на Черкасы путь чисто былъ ... безъ каждое зацепки*»³⁹⁴.

Проте спроби Москви налагодити безперешкодну торгівлю російських купців не мали особливого успіху. Навпаки, останні відчували на собі посилення обмежень у торговельних справах на українських землях, особливо на території Середнього Подніпров'я. Приміром, литовський уряд видав розпорядження митникам брати з російських торговців високі митні платежі, котрі удвічі перевищували попередні³⁹⁵. Коли ж російські купці прибували на українські землі манівцями, місцеві митники, окрім того, що брали з них високі мита, нерідко навіть відбирали товари взагалі³⁹⁶.

Зацікавленість московських владних кіл Середньою Наддніпряниною покладала на адміністрацію Черкаського й Канівського повітів (староств) ряд додаткових обов'язків. Старости повинні були пильнувати недоторканість володінь ВКЛ з боку Московської держави, інформувати вищу владу про характер дій московської сторони на порубіжжі. У період налагоджених між обома державами договірних стосунків місцеві урядовці зобов'язані були всіляко сприяти виконанню досягнутих домовленостей, зокрема у справі нагляду за татарами, охорони російських купецьких караванів та дипломатичних місій тощо.

Слід також наголосити, що Південна Київщина мала вагоме геополітичне значення, оскільки її територією пролягали три великі дипломатичні шляхи на Крим. Перший обслуговував послів із Вільно через Київ і Черкаси, другий – з Кракова через Луцьк, Житомир і Черкаси³⁹⁷, третій – з Москви через Київ і Черкаси³⁹⁸. Попри те, що Черкаси в усіх випадках фігурували як проміжний пункт на шляху руху посольств, місцева адміністрація виконувала

³⁹⁴ Цит. за: там же. – С. 73–74.

³⁹⁵ Акты ЮЗР – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 113 – 124, 125, 128 – 129, 131 – 133, 135 – 138, 142 – 143, 154.

³⁹⁶ Там же. – С. 159–164; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 112.

³⁹⁷ Черкас Б. В. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Автореф. дис... – С. 12.

³⁹⁸ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 73–75; Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 195, 240, 497.

тут важливу місію. Ділянка шляху від Черкас до Криму була найбільш небезпечною, оскільки пролягала через дикі степи, де постійно існувала небезпека нападу свавільних ватаг. З огляду на це черкаські старости мали зобов'язання охороняти й супроводжувати не лише литовсько-руських, а ще й, відповідно до укладених домовленостей, іноземних дипломатів. Водночас міщани мали певні обов'язки щодо обслуговування послів і гінців.

Отже, порубіжне з Московською державою та Кримським ханством розташування Черкаського й Канівського повітів (староств) відіграло визначальну роль в окресленні комплексу насамперед політичних та військових функцій місцевої влади.

Специфіка соціально-економічного розвитку

Господарський розвиток земель Черкаського й Канівського повітів (староств) мав суттєвий вплив як на характер діяльності місцевої влади, так і на її матеріальну основу у вигляді доходів, що йшли на забезпечення адміністративного апарату, поліпшення умов обороноздатності краю тощо.

Важливим детермінуючим фактором господарської еволюції Південної Київщини були природно-географічні особливості. За визначенням В. Голобуцького, *«винятково важливу роль у господарському житті краю мав Дніпро з його численними притоками»*³⁹⁹. Південніше Канева річка протікала через лісостеп, вкритий заплавами луками, рясним чагарником і лісами. Її заплава подекуди займала тут 14 км.⁴⁰⁰ Територія правобережжя Канівського регіону дуже порізана ярами та балками, що робило її малоприсадною для землеробства. Натомість лівобережна частина мала характер переважно степової зони, пересіченої ріками Трубіж, Супій, Чумгак, Золотоношка, Сула⁴⁰¹.

Характерною ознакою флори Середньої Наддніпрянщини були масивні лісові простори. У Пороссі від кордонів із Брацлавщиною тягнулися великі Канівські ліси. У верхів'ї Гнилого

³⁹⁹ Цит. за: Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – С. 111.

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я. – Кн. 1. – С. 30–31.

Тікичу відомі ліси «Богатирські». Між верхів'ям Тясмину та р. Вись розташовувався величезний «Лебединський ліс». Від Ірдиня простягалися лісові масиви до басейну Тясмину, а далі до витоків Інгульця. У верхів'ях Інгульця розкинулися широкі масиви відомого «Чорного лісу». На лівобережжі Дніпра також подекуди досить широкою смугою розташовувалися ліси. Ними були покриті береги р. Удай. У XVI ст. ліси тягнулися біля Лубен по Сулі, між річками Псел і Ворсклою тощо⁴⁰². Водночас у регіоні були розлогі Ірдинське болото та смілянські озера – Біле, Бузукове, Яцькове та ін., котрі надавали цій місцевості вигляду глибокого Полісся⁴⁰³. У цілому така пересічена місцевість створювала сприятливі умови для захисту у випадку ворожої небезпеки.

Нижче Кременчука територію лісостепу змінював безкрайї степовий масив, котрий, так само як і на лівобережжі, являв собою вкриту різноманітною степовою рослинністю місцевість. Ця територія була пронизана цілою системою дніпровських приток, починаючи з Сули, Псла, Ворскли, Самари та інших перед порогами, та великою їх кількістю по обох берегах ріки за порогами. Упадаючи в Дніпро, останні утворювали складну систему заток і озер з великими й малими островами, які, зарослі очеретом й чагарником, утворювали майже неприступні плавні⁴⁰⁴.

Землі Середнього Подніпров'я та прилеглі південно-степові простори мали неабиякі можливості для господарського розвитку. За словами М. Бельського, «Дніпро і його незчисленні допливи аж кишили величезними масивами риби, околиці степи були густо заселені всяким звіром, і таким, що давав м'яси, як, наприклад, бобрині, куниці, лисиці, ведмеді, а також таким, що давав м'ясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею сплатити цей труд»⁴⁰⁵. Уявлення про природні багатства краю поглиблюються нотатками сучасника М. Литвина: «... поберхня землі... наскільки родюча..., що

⁴⁰² Баранович А. И. Население предстенной Украины в XVI в. – С. 225.

⁴⁰³ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 378; Боечко В. Ф. Черкаське староство у XVI ст. – С. 119.

⁴⁰⁴ Голубуцький В. Запорізьке козацтво. – С. 112.

⁴⁰⁵ Kronika Marcina Bielskiego. – S. 152. Переклад авт.

зорана лише раз парою волів, вона дає найкращі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують своїм бадиллям або корінням. Тут ростуть дерева, що дають найделікатніші плоди... Диких звірів — зубрів, диких коней, оленів — таке багатство, що на них полюють лише заради шкіри, а з м'яса вживають лише філейну вирізьку, решту ж викидають. М'ясо вепрів та косуль узагалі не їдять... Понад берегами рік можна побачити численні хатки бобрів...»⁴⁰⁶.

Сприятливі природні умови стали одним із вирішальних факторів розростання народної колонізації просторів на порубіжжі лісостепу та степу. З огляду на коливання Великого кордону степової України освоєння угідь мало територіально динамічний характер, хоча за змістом тримало сталі напрямки.

Багата й родюча земля сприяла активному та результативному господарському освоєнню краю. В структурі економічного розвитку краю переважали промисли, що були основою матеріального благоустрою населення Черкаського й Канівського повітів (староств). Займаючись уходництвом, місцеве населення надавало перевагу таким його видам, як рибальство, мисливство (особливо — бобрівництво), бортництво⁴⁰⁷.

Мешканці як Черкаського, так і Канівського повітів (староств) мали чітко визначені територіально належні їм для експлуатації «уходи» або «стани». Так, черкаські володіли землями по Дніпру в районі порогів та в його пониззі до Тавані, а також у басейнах приток — Тясмину, Ворскли, Орелі, обох Інгулів, Самари. Канівці освоїли уходи по річках Рось, Супій, Сула, Псел, Удай (див. *ману* б)⁴⁰⁸.

Уходницький промисел носив масовий характер, а Черкаси й Канів були центрами, де формувалися ватаги уходників. Прибутковість цієї сфери господарювання використовувала влада. Вона обкладала учасників сезонних промислів податками. Фіскальна функція покладалася на місцевих старост.

⁴⁰⁶ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. — С. 53–54.

⁴⁰⁷ Докладніше див.: Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. — С. 212–227; Михайлюк Ю. М. Умови та характер розвитку основних галузей господарства населення Середнього Подніпров'я у литовські часи // Український селянин: Збірник наукових праць. — 2002. — Вип. 5. — С. 6–7.

⁴⁰⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 84–85, 98–103.

Натомість землеробство на Середній Наддніпрянщині було малопоширеним або, за словами П. Клепатського, «в деякій мірі мовби випадковим заняттям»⁴⁰⁹. Так, в описі Канівського замку стосовно податків в с. Конончі зазначено: «а пашни, *когда пахут, десятина*»⁴¹⁰ [виділення наше. – Ю.М.], що свідчить про непостійність обробітку землеробських угідь. Особливо це стосувалося Черкаського повіту. Водночас якихось обмежень стосовно орного господарства не було, а, навпаки, як повідомляється в описі Черкаського замку, «пахуть черкащане, мешчане и бояре на поли где хто хочет»⁴¹¹. Щодо Канівської округи люстрація замку повідомляє лише про кілька сіл, жителі яких займаються переважно землеробством – Колтягаєво та Совин. Це дало змогу П. Клепатському зробити цілком умотивований висновок, що обробіткою землі населення займалося, зазвичай, на територіях неподалік від замків, де можна було знайти прихисток у випадку татарської небезпеки⁴¹².

*Переселення в Дике Поле.
Худ. Х. Сиротенко*

⁴⁰⁹ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 378.

⁴¹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 100.

⁴¹¹ Цит. за: там же. – С. 86.

⁴¹² Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 378–379.

Недостатня розвиненість землеробства в краї призвела до необхідності закупляти хліб в інших районах. Збіжжя сюди постачали переважно з білоруських земель, зокрема з Бобруйська, а також із Луцького повіту⁴¹³. Ця проблема безпосередньо стосувалася й черкаських та канівських урядовців, оскільки вони мали опікуватися належним забезпеченням замкових гарнізонів продовольством.

Завдяки сприятливим природним умовам жвавіше на теренах краю розвивалося скотарство. Стадами худоби володіли насамперед черкаські й канівські старости. Наприклад, у статках небіжчика О. Дашковича, котрі мали унаслідувати сестра та племінниця, окрім іншого, значилися «... *и стадо, сверець, бьидло, овцы и свиньи...*»⁴¹⁴. О. Горностаї володів стадами корів і кіз. Про це дізнаємося зі скарги черкашан на те, що староста свою худобу пускав на випас у міщанські уходи⁴¹⁵. З іншого джерела довідуємося про захоплення татарами стада черкаського старости А. Пронського⁴¹⁶. Слід гадати, що скотарством займалися й окремі міщани. На цю думку наводить теза, уміщена в описі Черкаського замка: «*Хтобъ коня або колько ихъ выгналъ з диковъ, маеть кони тые привести до замку; будутъ ли Черкашенина которого, маеть Черкашенинъ кони тьи свои взяти, давши отъ нихъ по 12 грошей тому, хто выгналъ*»⁴¹⁷. Чимало худоби місцеві козаки відбивали в татарських чабанів та збували її, зокрема, в Черкасах. Утім не слід переоцінювати масштаби цієї галузі господарювання, оскільки існували певні фактори, що стримували її розвиток. Серед них мала кількість населення в Південній Київщині, що обмежувало масовість заняття скотарством та чисельність стад; слабка мобільність табунів худоби, а отже, часта їх втрата через татарські набіги; існування великої кількості дичини в уходах, що слугувало альтернативою в пошуках джерел м'ясної продукції тощо.

⁴¹³ Торгівля на Україні (XIV – середина XVII ст.): Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С. 11; Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480 по 1569 гг. (По изданным и неизданным актам). – Чернигов, 1898. – С. 46.

⁴¹⁴ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 140.

⁴¹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 372.

⁴¹⁶ Сергийчук В. І. Барський староста Б. Претвич // УІЖ. – 1990. – № 3. – С. 127.

⁴¹⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 83.

Кінь на аркані.
Худ. Ю. Брандт

Досить прибутковим для окремих представників населення Південної Київщини був так званий «відхід у козацтво». Учасниками його були не лише місцеві мешканці, а й прийшлий люд із інших українських земель і навіть із Литви, Польщі, Криму, Туреччини, що знайшов притулок у регіоні⁴¹⁸. Усі вони формували озброєні ватаги та здійснювали напади в степу (найчастіше на дніпровських перевозах) на купців та послів із метою грабежу та наживи. Свідчення про них найчастіше трапляються в дипломатичному листуванні між Вільно, Московією, Бахчисараєм і Стамбулом, де «мисливці за здобиччю» фігурують переважно як «*козаки черкаские и каневские*», «*черкасцы*»⁴¹⁹. Награбоване майно традиційно спродувалось у Черкасах. Від такого «промислу» періодично мала прибуток місцева адміністрація, вимагаючи «з *добытку того старосте одно што лепше*»⁴²⁰.

⁴¹⁸ Клепатский П. Г. Очерки... 1912. – С. 384.

⁴¹⁹ КІПМВКЛ. – С. 102; Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 23; там же. – Т. 41. – С. 240, 467–479, 542; там же. – Т. 59. – С. 202.

⁴²⁰ Сборник князя Оболенского № 1. – С. 83.

Такі дії козацьких ватаг великокнязівська влада неодноразово намагалася припинити, наказуючи порубіжним старостам суворо слідкувати за порядком, карати злочинців за скоєне і повертати пограбовані речі власникам⁴²¹. Проте побороти таку козацьку сваволю на той час було неможливо, грабiжницькі напади козаків продовжувалися. Це шкодило відносинам із сусiдніми державами, а також ставало черговими приводами для татарських набiгiв на землі Пiвденної Киiвщини.

Специфічною особливiстю порубіжних земель стала слабка порiвняно з iншими рeгiонами розвиненiсть фeодально-крiпосницької системи та вiдсутнiсть фiльваркiв. Щоправда, починаючи з 30-х рр. XVI ст. тут посилюється процес формування фeодального землеволодiння. У серединi XVI ст. в Канiвській окрузi бiльшiсть сiл (у кiлькостi 21) перебували у власностi шляхти⁴²². Мiсцеве населення обкладалося рiзними повинностями, запроваджувалися елементи покрiпачення. Примiром, канiвські мiщани повiдомляли, що *«недавно князь Володимeр Путьвльський, вийшовши изъ Москвы, почалъ на тыхъ земляхъ сѣ паишень мещанскихъ брати десятину»*⁴²³. Характерно, що поширення пожалувань в умовне чи спадкове володiння шляхти та монастирям окремих дворогосподарств, сiл i цiлих волостей мало згубний вплив на розвиток самоврядування. Це призводило до деформацiї структури волосної громади, скорочення повноважень самоврядних органiв, порушувало традицiйнi економiчнi й соцiальнi вiдношення в нiй тощо.

На дiяльнiсть повітової адмiнiстрацiї певним чином впливав рiвень розвитку як внутрiшньої, так i транзитної торгiвлi. Вiд нього значною мiрою залежав обсяг доходiв мiсцевої влади. Водночас розширювалося коло функцiй останньої. Через землі Черкаського i Канiвського повітiв пролягала торгiвельна магістраль iз Криму до Києва (*див. ману 7*). Про неї оповiдали такi сучасники, як А. Кантарiнi, С. Герберштейн, М. Литвин⁴²⁴. За

⁴²¹ КПМВКЛ. – С. 26; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 30–31.

⁴²² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–100.

⁴²³ Цит. за: там же. – С. 97–98.

⁴²⁴ Див.: Амброджо Кантарини. Путешествие в Персию. – С. 212; Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 185; Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитян. – С. 81.

словами Сигізмунда Августа, цей шлях у першій половині XVI ст. був відомий як «стародавняя», «звечная», «з давных, з вечных часов купцом... дорга звыклая, то есть меновите на Тавань а на замки... на Черкасы, на Канев а на Киев»⁴²⁵. Це був традиційний торговий шлях для литовсько-руських та східних купецьких караванів. Прямуючи з Криму, в районі Таванської переправи через Дніпро він розгалужувався. Один його рукав пролягав через степи в напрямку до Торговиці над річкою Синюхою. Інший продовжувався вздовж узбережжя Дніпра. Обоє вони сходилися в Черкасах. Далі шлях купців пролягав до Канева та Києва⁴²⁶. Наприкінці XV – XVI ст. дніпровський шлях став провідним у торгівлі московського купецтва. Черкаси й Канів мали тут статус транзитних пунктів міжнародної торгівлі⁴²⁷.

Ви рішення питань міжнародної торгівлі значною мірою впливало на врегулювання різних зовнішньополітичних проблем та приносило доходи в державну казну. Тому центральний уряд ВКЛ намагався пильно контролювати умови пересування купецьких валок. Це покладало додаткові обов'язки на адміністрацію Черкаського і Канівського повітів (староств): надавати збройну охорону і провідників купцям, а у випадку погрому торгового каравану старости мали виявити зловмисників і повернути товар власникам. Окрім того, місцеві урядовці мали опікуватися митними зборами з торговців тощо.

Отже, специфіка економічного розвитку Південної Київщини детермінувала значний обсяг фінансово-господарських функцій місцевої влади. Водночас характер ведення господарства мав істотний вплив на сільські й міські громади насамперед у фінансово-податкових питаннях та сфері виконання повинностей.

⁴²⁵ Цит. за: КПМВКЛ. – С.227–29.

⁴²⁶ Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси... – С. 11; ZD. Т. XXII (Т. XI). – С. 362–365.

⁴²⁷ Еманов А. Е. Север и Юг в истории комерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. – Тюмень, 1995. – С. 18; Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX–середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 101; *ї ж.* Київське право складу: до питання про правові основи розвитку торгівлі у середньовічній Україні (IX–половина XVII ст.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 40.

Розділ III

АДМІНІСТРАЦІЯ ЧЕРКАСЬКОГО Й КАНІВСЬКОГО ПОВІТІВ (СТАРОСТВ)

Формування органів місцевого державного управління у ВКЛ було викликане об'єктивною необхідністю чіткого підпорядкування регіонів держави центральній владі. Однією зі складових частин територіально-адміністративної системи держави були повіти. Вони підлягали юрисдикції великокнязівського намісника, котрий у своїй діяльності спирався на адміністративний апарат – замковий уряд. Очолюваний намісником уряд, як репрезентант верховної влади великого князя литовського, був уповноважений у визначеному регіоні здійснювати адміністративні, фіскальні, військові та судові функції. Проте регіони держави з огляду на різні причини та обставини мали певну специфіку свого розвитку, що більшою чи меншою мірою позначалося й на характері та діапазоні управлінських повноважень. Найвиразніше це виявлялося на прикладі Черкаського й Канівського повітів (староств). З огляду на це важливо з'ясувати процес формування вказаних територіально-адміністративних одиниць та їхнього апарату управління, складу замкових урядів. Також постає потреба реконструювати хронологічну послідовність обіймання посад намісниками, державцями та старостами Черкаського й Канівського замків, установити характер їхньої ієрархічної залежності. Водночас досліджувана проблематика вимагає приділити значну увагу аналізу обов'язків та повноважень місцевих старост та їхнього адміністративного апарату у військовій, дипломатичній, адміністративно-господарській, податково-фінансовій та судовій сферах діяльності.

3.1. Управлінський апарат

Черкаський і Канівський повіти (староства) в територіально-адміністративній структурі ВКЛ

Оформлення територіально-адміністративного поділу ВКЛ зумовлявалося потребою встановити чіткий контроль над різними сферами життя населення в конкретному регіоні. Водночас найважливішим, на наш погляд, чинником цього процесу була потреба створення моделі підпорядкування вишій владі певних верств населення, зобов'язаних нести військову службу на користь великого князя литовського та держави. Як слушно зауважує Н. Яковенко, формування адміністративно-територіального устрою «стало основою закріплення військово-службової підлеглості дрібних місцевих феодалів намісникам найближчих замків, до яких «тягнуло» землеволодіння»⁴²⁸.

Територіально-адміністративний устрій ВКЛ, зокрема й українських земель у межах удільних князівств, а згодом воєводств, являв собою поділ на «повіти», «волості» та «держави» – територіально-адміністративні округи різного розміру. Проте в ті часи досить часто одна територіально-адміністративна одиниця трактувалась за назвою іншої, що призводило до змішування таких визначень як «воєводство» – «повіт», «повіт» – «волость». Водночас тотожні за звучанням терміни в адміністративно-територіальному відношенні почасти мали різнорідне значення⁴²⁹.

«Повіти» як територіальні округи відомі в литовських актах уже в XIV ст.⁴³⁰. Їх оформлення на території краю найвірогідніше відбулось наприкінці XIV – початку XV ст. Тоді у Київській землі, окрім Житомирського, Овруцького, Чорнобильського, Мозирського, Любецького, Остерського, Путивльського, Звенигород-

⁴²⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта..., 1993. – С. 30.

⁴²⁹ ZD. Том XXII (Т. XI). – С. 23; Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 76; Любаевский М. К. Областное деление... – С. 71–77.

⁴³⁰ Лато И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик: В 2 т. – Юрьев, 1911. – Т. 2. – С. 2.

ського та Переяславського повітів, були ще Черкаський і Канівський⁴³¹. Після зруйнування татарами Переяславського та Звенигородського замків та занепаду однойменних повітів наприкінці XV – в першій половині XVI ст. частина їхніх територій перейшла до складу Черкаського й Канівського повітів (староств). Останні репрезентували Південну Київщину в складі Київського князівства, а згодом (з 1471 р.) воєводства.

Утім Черкаський повіт у литовську добу не завжди був складовою частиною Київської землі. Спробуємо простежити, як змінювалася його територіально-адміністративна належність. Із утвердженням литовців на українських землях Черкаси ввійшли до Київського князівства, спочатку під орудою Володимира Ольгердовича, а згодом його наступника Скиргайла Ольгердовича. Це засвідчують різні редакції литовсько-білоруських літописів та хроніки. У них зазначається, що, ставши київським князем, Скиргайло здійснив похід на Черкаси та сусідні міста⁴³². Найбільш повно цей сюжет описував М. Стрийковський: *«Скиргайло, брат Володимирів, ставши від Вітовта князем київським, рушив з військом під Канів, під Черкаси і під Звенигород – замки, котрих Володимир не хотів відпустити ні Вітовтові, а ні Скиргайлові, але їх Скиргайло силою воєнною добувши опанував. І так у той час Скиргайло одержав від брата Володимира Київське князівство, Житомир, Овруч, Канів, Черкаси, Звиногород зі всіма приналежними волостями київськими»*⁴³³. Проте невдовзі після цього Черкаси з округою (так само як і Звенигород) перейшли в підпорядкування Подільській землі. З яких причин та за яких обставин так сталося – невідомо. Але однозначно – це факт, що підтверджується кількома джерелами. Так, у «Списку руських міст далеких і близьких» Черкаси вже значилися в переліку подільських градів: *«А се Польскыи грады»*⁴³⁴: *Камень, Иловечь, Бряславль, Соколецъ,*

⁴³¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта..., 2008. – С. 21.

⁴³² Летопись Археологического общества. – С. 101; Хроника Быховца. – С. 72; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 326.

⁴³³ *Strzykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi.* – S. 103. Цей епізод запозичив у Стрийковського і дослівно відтворив автор «Кройники литовской и жмойтской» (див.: Кройника литовская и жмойтская // ПСРЛ. – М., 1975. – Т. 32. – С. 71).

⁴³⁴ Слід розуміти як «Подільські гради».

Звенигородъ, Черкаси [виділення наше. – Ю.М.], Черненъ, Новий городокъ, Веница, Скала, Бакота»⁴³⁵. Так само Черкаси разом із Звенигородом згадуються в реєстрі подільських міст у датованому 1402 р. «Списку міст Свидригайла»⁴³⁶. За спостереженням А. Яковлева, аналогічно позначена адміністративна належність обох міст у мирному трактаті, укладеному в 1432 р. литовським князем Свидригайлом із Тевтонським орденом⁴³⁷. Також у ярлику Хаджі-Гірея⁴³⁸, де перечислялися відписані ним великому князеві литовському Вітовту руські землі, Черкаси з округою називаються у переліку волостей Подільської землі⁴³⁹.

Такий факт є цілком реальним. Черкаси, як і сусідній Звенигород, виникли в монгольський період і традиційного для давньоруських міст Південної Київщини тісного підпорядкування Києву не мали. Натомість Черкаси з навколишньою територією перебували свого часу в такій же безпосередній залежності від татар, як і міста Поділля, а крім того були ще й їхніми географічними сусідами. Тому входження Черкащини до Подільської землі не є чимось неприродним.

Очевидно, що зміна «прописки» регіону відбулася після відомого походу Скиргайла на Черкаси. Адже, за словами М. Стрийковського, місто підпорядковувалося спочатку Володимирі Ольгердовичу, а після його усунення з посади київського князя було опановане Скиргайлом. Сам похід, певно, був проведений невдовзі після утвердження Скиргайла в Києві – 1394 р. (можливо 1393 р.)⁴⁴⁰. Це була пора, коли Вітовт з метою централізації влади позбавляв престолів удільних князів українських земель (1393 – 1395 рр.)⁴⁴¹. Саме тоді й могли відбутися певні територіально-адміністративні зміни. Підпорядкування Черкас із округою Подільській землі, очевидно, здійснилося до моменту появи «Списку міст далеких і близьких», де вперше зафіксовано такий факт. Слід гадати, що це сталося не

⁴³⁵ Летопись по Воскресенскому списку. – С. 240.

⁴³⁶ Skarbiec diplomatov. – Т. 1. – S. 330–331.

⁴³⁷ Яковлев А. Намісники, державці і старости ... – С. 1–2.

⁴³⁸ Появу ярлика слід датувати не пізніше 1430 р. (тобто, до смерті Вітовта).

⁴³⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 4.

⁴⁴⁰ Русина О. Історія Київського князівства XIV – XV ст. у світлі нових даних. – С. 196–197.

⁴⁴¹ Там же. – С. 139–140.

пізніше 1396 р. Адже саме цим роком частина дослідників датує появу реєстру руських градів⁴⁴².

Складніше визначити, коли Черкащина була повернута до територіально-адміністративного складу Київської землі. Зважаючи на повідомлення, що в 1432 р. Черкаси ще фігурують серед подільських міст, це відбулося не раніше вказаного року. Найвірогідніше ця подія сталася за часів громадянської війни 1432 – 1440 рр., можливо, близько 1436 р., коли Свидригайло повернув Київ старшому синові колишнього місцевого князя Володимира Ольгердовича – Іванові. Саме тоді Свидригайло зі своїми союзниками здійснив похід на Східне Поділля та оволодів Брацлавом і Вінницею⁴⁴³. Мабуть, якраз у процесі цієї кампанії Черкаський повіт було підпорядковано київському князеві Івану Володимировичу.

Під власне «повітом»⁴⁴⁴ дослідники розуміють певну територіальну округу, котра підлягала владі одного великокнязівського намісника-державця, центром якої був укріплений замок⁴⁴⁵. Це є офіційним, прийнятим на державному рівні терміном, що відображено в джерелах. Зокрема, стосовно досліджуваного нами регіону в королівському указі 1494 р. про земельне пожалування київському боярину Васку Ершевичу вказується, що йому підтверджено володіння маєтком Мошни «в Черкаском повіте»⁴⁴⁶. Це, до речі, чи не найраніша з відомих пряма документальна звітка, де округа з центром у Черкасах називається повітом. У королівському пожалуванні Михайлу Павші селища Клемятин (1510 р.), а згодом у підписаній цим же дворянином дарчій грамоті (1512 р.) селища Пустинно-Микільському монастирю означено, що воно належало до Черкаського повіту⁴⁴⁷. В іншому документі міститься запис 1533 р. про пожалувані

⁴⁴² *Шабундо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 83; *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва... – С. 12.

⁴⁴³ *Яковенко Н. М.* Нарис історії України... – С. 95.

⁴⁴⁴ Термін «повіт» виник на ґрунті того, що намісник «повіщав» жителів своєї округи, скликаючи їх для тієї чи іншої потреби (див.: *Латно І. І.* Великое княжество Литовское... – Т. 2. – С. 37).

⁴⁴⁵ *Любавский М. К.* Областное деление... – С. 74–77; *ZD. Том XXII (Т. XI).* – С. 23; *Латно І. І.* Великое княжество Литовское... – Т. 2. – С. 3; *Кленатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 76.

⁴⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 8.

⁴⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 44; ЦДІАУК. – ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–2.

Сигізмундом І черкаському зем'янину Івану Жубрику села, «находящися в Черкаском повете»⁴⁴⁸ тощо.

Водночас в історіографії стосовно періоду XV – першої половини XVI ст. досить часто трапляється термінологія на зразок «Черкаське староство», «Канівське староство»⁴⁴⁹. Таке трактування, на наш погляд, не є достатньо виправданим. Адже підставою для нього може бути хіба що найменування з початку XVI ст. литовських намісників краю старостами, зокрема В. Дашковича⁴⁵⁰. Найраніше термін «староство» стосовно Черкаської округи трапляється в актових матеріалах 1543⁴⁵¹, 1553⁴⁵² та 1559⁴⁵³ рр. – тобто уживається з 40-х рр. XVI ст. Можна припустити, що певний час терміни «повіт» і «староство» вживалися паралельно. Офіційного й масового вжитку це поняття набуло після проведення повітової реформи 1564 – 1565 рр. Це, зокрема, засвідчується «Люстрацією староств Київського воєводства» 1570 р., де серед інших описуються Черкаське та Канівське тепер уже староства⁴⁵⁴. Тому використання цього терміна в науковому обігу стосовно періоду до 40-х рр. XVI ст. слід розцінювати радше як данину майбутній традиції.

В історіографії має місце ще один спосіб найменування території, що прилягала до Черкаського чи Канівського замків – «обвід». Такий підхід до трактування територіально-адміністративного поділу Південної Київщини обстоював П. Клепатський⁴⁵⁵. Історик обґрунтовував його відсутністю в документах литовської доби виразу «Канівський повіт». Виходячи з цього, він твердив про функціонування в Південній Київщині єдиного

⁴⁴⁸ Грамоты ВКЛ... – С. 58.

⁴⁴⁹ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение... – С. 564; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 11–14; Голубуцький В. Запорізьке козацтво. – С. 128; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – С. 88; Чабан А. Середнє Подніпров'я. – Кн. 2. – С. 31; Боєчко В. Ф. Черкаське староство у XVI ст. – С. 119.

⁴⁵⁰ Архив ЮЗР. Акты о церковно-религиозных отношениях въ Юго-Западной Руси (1322–1648). – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 11, 12.

⁴⁵¹ ЦДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 663. – Арк. 2.

⁴⁵² AS. Том VI. – S. 135.

⁴⁵³ КПМВКЛ. – С. 181.

⁴⁵⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 10–15.

⁴⁵⁵ П. Клепатський запозичив термін «обвід» у А. Яблоновського. Проте він не звернув увагу на те, що польський дослідник застосовував його виключно щодо періоду після унії 1569 р. Натомість він однозначно іменував Черкаський і Канівський територіально-адміністративні округи ранішого періоду повітами (див.: ZD. Том XX (Т. IX). – С. 21, 26–28; ibid. Том XXII (Т. XI). – S. 24, 30–33).

Черкаського повіту, складовими якого спочатку були два обводи (Черкаський і Канівський), до яких від середини XVI ст. приєднався ще один – Білоцерківський⁴⁵⁶. До цієї думки свого часу схилився М. Любавський⁴⁵⁷, а також її поділяють окремі сучасні дослідники, як-от В. Панашенко⁴⁵⁸.

Утім таке тлумачення територіально-адміністративного устрою краю не здобуло значного поширення в історіографії через традиційний поділ краю на Черкаський і Канівський повіти. Натомість вищеозначене твердження П. Клепатського, на наш погляд, недостатньо обгрунтоване. Передусім малопереконливим є його аргумент, що відсутність у джерелах поняття «Канівський повіт» є підставою для заперечення його існування як такого. Слід мати на увазі, що в документах, які стосуються подій у Черкаському повіті й котрих відомо значно більше, аніж щодо Канівського повіту, трапляються лише поодинокі згадки на зразок «Черкаський повіт». Очевидно, документи, де називається «Канівський повіт», або ж не збереглися, або ще не відомі дослідникам. Певним поясненням такого стану речей може слугувати той факт, що Черкаський повіт, на відміну від Канівського, посідав більш важливе стратегічне значення в державі, а відтак частіше фігурував у документах.

Водночас відомо про призначення центральним урядом намісників до Канівського замку окремо від Черкас. Серед таких, зокрема, були О. Дашкович, Н. Бобоєд та І. Соломерецький⁴⁵⁹. За відсутності відповідного повіту їх призначення на цю посаду було б абсолютно нелогічними. Окрім того, маємо відомості про ведення в Канівському замкові діловій документації – замкових книг⁴⁶⁰. Характерно, що такий факт зафіксовано близько 1534 р., коли черкаським і канівським старостою був О. Дашкович. Це, на

⁴⁵⁶ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 393.

⁴⁵⁷ Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации... – С. 179–180.

⁴⁵⁸ Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 336.

⁴⁵⁹ Михайлюк Ю. М. Старости Черкаського і Канівського замків (персональний склад та хронологічна послідовність) // Пятнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка в Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісії, 10 – 27 березня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 28–29.

⁴⁶⁰ Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1879. – Вып. 3. – С. 601–602.

наш погляд, є свідченням того, що на той момент у Черкасах і Каневі існували окремі, хоча й підпорядковані одній особі, апарати управління.

Перебування Черкаського й Канівського замків під владою одного старости, що неодноразово мало місце в XVI ст., теж не є переконливим доказом існування єдиного Черкаського повіту. У протилежному випадку, скажімо, в часи старостування О. Дашковича, до складу цього повіту мали ввійти ще й Пропойська та Чичерська волості, оскільки О. Дашкович був одночасно і їх державцем⁴⁶¹. Зрозуміло, що це є нереальним. У цьому випадку можемо констатувати, що два повіти – Черкаський і Канівський – перебували в управлінні одного старости, але були окремими територіально-адміністративними одиницями. Хоча тривале перебування сусідніх повітів під юрисдикцією одного старости могло привести до певної нівеляції розмежування обох адміністративних одиниць.

Як Черкаський, так і Канівський повіти (староства) мали визначену належну їм територію. Через різні причини вона не була сталою. Так, після припинення функціонування Звенигородського повіту⁴⁶² його східні землі, що межували з Черкаським повітом, потрапили до складу останнього⁴⁶³. Села Звенигородщини – Міхлієво, Орловичі та Лінчинці, якими тривалий час володіли звенигородські міщани, вже наприкінці XV ст. належали черкаському зем'янину Грінку Васкевичу⁴⁶⁴. Більше того, у королівських грамотах 1533 і 1539 рр. черкашанину Івану Зубрику на підтвердження права володіння вище указаними селами чітко зазначено, що вони *«находящиеся в Черкаском повете»*⁴⁶⁵. Так само сталося з селищами Звенигородщини Радивонівським та Лебедином⁴⁶⁶. В описі Черкаського замку 1552 р. вони зараховані до Черкаського староства⁴⁶⁷.

⁴⁶¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 220.

⁴⁶² Звенигородський повіт припинив своє існування унаслідок значного спустошення краю татарами та зруйнування ними Звенигорода в межах 1522 – 1533 рр.

⁴⁶³ Юркевич В. Звенигородщина в XV – XVI вв. – С. 1.

⁴⁶⁴ Грамоты ВКЛ... – С. 32–33; 44.

⁴⁶⁵ Там же. – С. 58, 61–62.

⁴⁶⁶ Юркевич В. Звенигородщина в XV – XVI вв. – С. 3–4.

⁴⁶⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 90.

Після зруйнування татарами Переяслава й припинення функціонування відповідного повіту в підпорядкування Канева потрапили колишні переяславські володіння. Про це свідчить перелік частини сіл Лівобережжя в описі Канівського замку. Додамо сюди також цілу низку промислових уходів, починаючи від Сіверських і завершуючи розташованими біля гирла р. Сули, котрі потрапили під контроль канівської адміністрації⁴⁶⁸. Отже, за рахунок Звенигородщини й Переяславщини відбулося розширення Черкаського й Канівського повітів (староств).

Загалом територія обох територіально-адміністративних одиниць у XV – першій половині XVI ст. набула надзвичайно великих розмірів. У середині XVI ст. Канівське староство, як свідчить опис замку 1552 р., охоплювало на правому березі Дніпра нижню течію р. Рось і південні від неї землі до селища Мошни, котре було кордоном із Черкаським староством. Половину цього селища тримав канівський зем'янин Богущ Морозович, інша ж його частина тяжіла до Черкас⁴⁶⁹. На лівому березі Дніпра північні межі вище Телехтемирова (Трахтемирова) були дотичними до Київського повіту⁴⁷⁰. На північному сході та сході староство межувало з путивльськими кордонами Московської держави, далі кордон простягався басейнами річок Супій, Удай, Хорол, Сула, Псел⁴⁷¹ (*див. ману 7*).

Черкаське староство на своїй північній межі правобережної території сусідило, як уже зазначалося, з Канівським. Охоплюючи частину правобережного басейну р. Рось та течію р. Тясмин⁴⁷², приписана до Черкаського замку територія розділялася з Брацлавським повітом «звенигородською пустелею»⁴⁷³, тримаючи за собою східну частину Звенигородщини (Радивоново тощо)⁴⁷⁴. Природнім кордоном тут була річка Гнилий Тікич⁴⁷⁵. На півдні до Черкаського замку прилягали території уходів у районі

⁴⁶⁸ Там же. – С. 98–103.

⁴⁶⁹ Там же. – С. 84, 100.

⁴⁷⁰ Див.: *Кленатский П. Г. Очерки...*, 2007. – С. 313.

⁴⁷¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 101–103.

⁴⁷² *Кленатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 337.

⁴⁷³ *Юркевич В. Звенигородщина в XV – XVI вв.* – С. 2.

⁴⁷⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 86.

⁴⁷⁵ *Кленатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 430.

дніпровських порогів та нижньої течії річки, де серед інших задується найвіддаленіший Таванський ухор, а також басейнів річок Інгулу та Інгульця. На лівобережжі Дніпра до староства належали землі нижньої течії Супою та по Сулі, що межували з Канівськими володіннями, а також землі в басейнах Псла, Ворскли, Орелі, Самари та її притоках⁴⁷⁶ (див. *мати* 5, 7).

Напевно, зазначені південні та південно-східні обшири належали до Черкаського повіту з часів існування Київського князівства. За князювання Семена Олельковича південне порубіжжя його володінь окреслювалося такими межами: річкою Мурафою до Дністра, потім униз Дністром, повз Тягиню, «аж где Днестр упал в море; а оттоль, с устья Днестрова, лиманом пошла граница мимо Очакова аж до устья Днепрова... а от устья Днепроба до Таваня» – перевозу на нижньому Дніпрі, що перебував у спільному володінні Литви та Криму; далі кордон з Кримським ханством пролягав річками Овеча Вода, Самара, Сіверський Донець і Тиха Сосна⁴⁷⁷. Очевидно, простори в окреслених межах перебували під юрисдикцією черкаських намісників, адже не випадково київський князь доручив уточнення кордонів князівства саме черкаському уряднику Свиридову⁴⁷⁸. Такі розлогі терени потрапили в підпорядкування Київського князівства внаслідок розширення кордонів ВКЛ Вітовтом. У жалуваній грамоті Семена Олельковича (1459 р.) слугі Ієремії Шашку на землі по притоках Дністра – Русаві, Камениці [суч. р. Кам'янка. – Ю.М.] зазначається, що ті «городища і урочища ... предки його в предків моїх здавна держали...» [виділення наше. – Ю.М.]⁴⁷⁹. Слід гадати, що лівобережними землями середньої та нижньої течії Дністра щонайменше з 40-х рр. XV ст. (тобто з часу відродження Київського князівства) від імені київського князя опікувалася черкаська влада, оскільки про інші адміністративні осередки південніше Черкас у джерелах немає достовірної інформації.

⁴⁷⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 84; *Клепатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 430.

⁴⁷⁷ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362.

⁴⁷⁸ Там же.

⁴⁷⁹ *Розов В.* Українські грамоти. – Т.1. – С. 171–172.

Традиційне підпорядкування черкаській адміністрації південних земель аж до Тавані мало місце й надалі. Венеціанський посол А. Контаріні в 1473 р., прямуючи до перського шаха, повідомляв, що від Черкас їхня делегація рушила на південь і досягла Дніпра, котрий «служить з цього боку кордоном поміж Польщею і Татарією»⁴⁸⁰. Найвірогідніше, посольство А. Контаріні досягло саме Таванського перевозу, оскільки дипломат указував на потребу переправлятися через річку.

Невдовзі експансія Кримського ханства відсунула межі литовських володінь до зони лісостепу. Відбувся, за влучним висловом Я. Дашкевича, «відплив Великого кордону на північ», що припав на останню чверть XV – початок XVI ст.⁴⁸¹. Найперше це стосується наддніпрянського краю (див. *ману* 5). У датованій вереснем 1533 р. королівській грамоті зазначалося: «царь Перекопский... съ войскамъ своимъ вжо Днепръ перешли и от замку нашего Черкасъ у тринадцати миляхъ стоятъ, поблизу границъ паньства нашего [виділення наше. – Ю.М.] Великого Князьства Литовского...»⁴⁸². Із розрахунку за староруськими милями⁴⁸³ татарське військо перебувало на відстані близько 100 км. від Черкас. На жаль, це повідомлення не дає можливості чітко визначити південні межі Черкаського повіту. Відсутність достовірних і конкретних джерельних даних викликає великі труднощі у вирішенні проблеми.

Однак, дослідники неодноразово вдавалися до спроб розв'язати це питання. Так, П. Клепатський, окреслюючи простори Черкаського повіту, на південному сході виводив їхні кордони через верхів'я р. Турії, а далі на південь – нижче гирла Тясмину, де «на деякій відстані від правого берега Дніпра спускались приблизно до гирла Самари»⁴⁸⁴.

Натомість М. Любавський по-іншому описував південні контури краю. Беручи за основу південну межу «кордону руської

⁴⁸⁰ Амброджо Кантаріні. Путешествие в Персию. – С. 212.

⁴⁸¹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 33.

⁴⁸² ЦДАУК. – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 218–219; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 220.

⁴⁸³ Староруська миля становила 7467,6 м.

⁴⁸⁴ Клепатський П. Г. Очерки..., 1912. – С. 430.

[української. – Ю.М.] *осілости*», адміністративний, а отже, державний кордон він визначав по лінії рік Висі і Тясмину⁴⁸⁵.

Найбільш вірогідною, на наш погляд, є точка зору М. Крикуна. Як і М. Любавський, при визначенні південних кордонів дослідник відштовхується від розуміння їх як рубежу осілости, що виявляється в наявності стабільно діючих поселень. Відповідно, Затясминня, що в XVI ст. освоєне не було, він, на протигагу П. Клепатському, не вводить до складу Київського воєводства (а отже, й Черкаського староства). Водночас учений зауважує, що в останні десятиліття XV – першій третині XVI ст. широка смуга, котра з півночі прилягала до Висі, нижнього Тясмину, правої притоки останнього Іраклію і суходільної лінії між Виссю і Іраклієм хоч і була безлюдною, але це не виключало епізодичного «захожого» проникнення сюди населення. Така сама ситуація, за визначенням М. Крикуна, зберігалася і в другій третині XVI ст.⁴⁸⁶.

Відтак можемо зробити висновок про існування з останньої чверті XVI ст. нестабільного («плаваючого») південного кордону Черкаського повіту (староства) з умовним проходженням його в басейні Тясмину. Це видається цілком реальним, адже далі на південь простягалася Дике Поле, на котре номінально претендувало ВКЛ і, зокрема, Черкаський повіт з одного боку та Кримське ханство з іншого. З огляду на геополітичні та природно-економічні чинники територіальні степові зони впливу обох держав, поза всяким сумнівом, могли коливатися.

Усе ж такі великі простори, насамперед віддалені від Черкас і Канева, перебували більш у формальній, аніж фактичній підконтрольності черкаських старост. Останні не мали достатніх ні матеріальних, ні фізичних можливостей для повного підпорядкування цих земель своїй владі, до того ж цьому активно протидіяло Кримське ханство.

⁴⁸⁵ Любавский М. К. Областное деление... – С. 266.

⁴⁸⁶ Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій... – С. 159–160.

Адміністративний апарат

Черкаський і Канівський повіти (староства), маючи найбільш віддалене в степ географічне розташування, відігравали у ВКЛ роль форпосту в боротьбі з агресією кримчаків і були рушіями колонізації степових просторів Подніпров'я. Провідниками державної політики тут були великокнязівські намісники. Їм підпорядковувався адміністративний апарат – замковий (старостівський) уряд. Осередками перебування місцевої державної адміністрації були замки, що й зумовило іменування органів влади «замковими урядами». На думку окремих дослідників, поява такої установи пов'язана з процесом автономізації старостівського управління, зокрема із запровадженням книжкового діловодства (урядових, замкових книг). Вважають, що формування такого своєрідного аналогу сучасної канцелярії відбувалося в регіонах ВКЛ в 20 – 30-х рр. XVI ст., коли використання урядових книг та писаного документа, який отримав форму урядово засвідченої копії (запис і випис), стало масовим⁴⁸⁷. На жаль, ні черкаських, ні канівських замкових книг того часу не збереглося. Однак про їх існування свідчать кілька звісток. Одна з них, датована 1534 р., є «*вытись изъ книгъ замку Каневского*» [виділення наше. – Ю.М.] зі скаргою Микільського монастиря про несплату десятини мешканцями сіл Ярилово і Колтягаєво⁴⁸⁸. Інша зафіксована 1544 р. у листі черкаського й канівського старости О. Горностая, де той, розглянувши спірну справу про право власності, розпорядився своє рішення «*в киги судовые уписати*» [виділення наше. – Ю.М.], а постраждалій стороні дати виписку з судової книги⁴⁸⁹.

Безумовно, виникнення замкових урядів на початку XVI ст. відбувалося не на пустому місці. У будь-якому випадку до появи такої владної структури у великокнязівських намісників існував певний штат помічників в управлінні повітом. На базі такого

⁴⁸⁷ *Поліщук В. В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564 – 1566 рр... – С. 11.

⁴⁸⁸ *Петров Н.* Описание рукописей церковно-археологического музея... – С. 601–602.

⁴⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк.1 зв.

апарату й сформувався старостівський уряд. Згодом унаслідок реформ 1564 – 1566 рр. він був реорганізований у городський уряд (суд), котрий опікувався переважно розбором кримінальних справ шляхти й діяв як паралельна інстанція земських судів.

Необхідно зауважити, що брак джерел змушує аналізувати діяльність місцевої адміністрації краю переважно на основі даних про Черкаський повіт, а також висвітлювати діяльність або лише черкаських намісників і старост, або ж тих, хто очолювали одночасно обидва староства – Черкаське і Канівське.

На чолі повіту, а разом із тим і замкового уряду, стояв староста, котрий призначався безпосередньо великим князем литовським і був його намісником на підвідомчій території. Прерогатива князя у виборі глави місцевої адміністрації була закріплена у правових документах, де наголошувалося, що той має бути вихідцем із цього регіону. В одній з уставних грамот населенню Київської землі зазначалося: «А городки Киевские въ нашей воли: Кіяномъ будемъ давати, кому ся будетъ годити»⁴⁹⁰.

Принагідно відзначимо, що місцеві керівники повітів спершу іменувалися «намісниками»⁴⁹¹. Зважаючи на розширення функцій та повноважень намісників, посилення їхньої самостійності порівняно з такими самими урядовцями з інших регіонів, а також з огляду на великі обшири підвладної округи влада стала називати їх старостами⁴⁹². Термін «староста» на позначення керівників замкових урядів Південної Київщини вперше трапляється в державних актах на початку XVI ст. Так, князя В. Дашковича у 1507 р. називають черкаським старостою⁴⁹³ (паралельно іменуючи в інших документах намісником). Надалі термін «староста» міцно закріплюється на позначення керівника адміністрації Черкаського і Канівського повітів (староств). Водночас інколи мало місце іменування місцевих урядників, зокрема канівських, «державцями» («державца нашъ Каневский панъ Бобоедъ», «Иванъ Василевич Соломирицкий, державца Каневский») ⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 207.

⁴⁹¹ Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 10.

⁴⁹² Любавский М. К. Областное деление... – 67.

⁴⁹³ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 11, 12.

⁴⁹⁴ Там же. – С. 37, 38.

Вибір кандидатури на посаду старости (державця) відбувався переважно на основі рекомендації високих посадових осіб. Зокрема, призначення Сигізмундом I у 1540 р. намісниками в Черкасах та Каневі А. Пронського та Н. Бобоеда було здійснено на прохання «пана виленського, гетьмана нашого наввищого, маршалка дворного пана Юр'я Миколаевича Радзивила»⁴⁹⁵. Цілком вірогідно, що призначення О. Дашковича канівським старостою в 1510 р. було здійснено за протекцією К. Острозького, котрий перед цим допоміг реабілітувати свого протеже перед великим князем литовським за тимчасове перебування на службі у московського князя⁴⁹⁶.

Соціальною базою для вибору глави замкового уряду слугувала привілейована верства – пани та князі. Серед відомих старост Черкаського й Канівського замків князівськими титулами володіли Б. Глинський, І. Дашкович, В. Дашкович, Т. Капуста, А. Пронський, Д. Сангушко, М. Вишневецький⁴⁹⁷.

Передача замку з округою в підпорядкування тій чи іншій особі юридично закріплювалася великокнязівською грамотою. Отримання посади супроводжувалося «*предоставлением ему [старости. – Ю.М.] права пожизненного имъ [замком. – Ю.М.] управления съ условиемъ верной службы королю*»⁴⁹⁸. Однак мало кому вдавалося зберегти за собою старостівську посаду пожиттєво. Із наявних джерел відомо, що таким був лише О. Дашкович⁴⁹⁹. У решті випадків фіксуємо нетривале старостування, що зумовлювалося різними причинами. Однією з них був перехід на іншу, інколи вищу, посаду. Наприклад, А. Немирович залишив повітовий уряд у Черкасах у зв'язку з призначенням на посаду київського воєводи⁵⁰⁰. Звичним явищем була урядова практика взаємозаміни намісників і старост. Так, із Путивля до Черкас було переведено Кміту Александровича, а в зворотньому порядку –

⁴⁹⁵ ЦДАУК. – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 64 – 64 зв.; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 142.

⁴⁹⁶ Бучинський Б. Початки політичної кар'єри О. Дашковича // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 113. – Кн. 1. – С. 23–24.

⁴⁹⁷ Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 14–15.

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 139–140.

⁵⁰⁰ Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 10.

Б. Глинського. Коли черкаський і канівський замковий уряди очолив Я. Хрціонович, його посаду в Гомелі обійняв О. Горностай, який перед цим старостував у Черкасах і Каневі тощо. Інколи причиною залишення посад були непорозуміння старост із місцевим населенням, коли загострення конфлікту унеможливило подальше виконання ними своїх функцій. Через це позбулися свого статусу такі черкаські старости, як В. Тишкевич, Я. Пенько, А. Пронський, О. Горностай⁵⁰¹. Вони були змушені або добровільно, або згідно з розпорядженням короля скласти повноваження. Окрім того, глава держави періодично усував тих урядовців, котрі не справлялися з покладеними на них обов'язками або діяли всупереч його волі⁵⁰².

Як видно, старости обіймали свої посади або безстроково (пожиттєво), або вкрай недовго. У першому випадку місцеве населення потрапляло практично під безконтрольну владу адміністратора. В іншому разі нетривалість правління не давала змоги намісникам і старостам принести значну користь для розвитку регіону. Загалом це шкодило інтересам захисту краю від зовнішньої агресії, колонізаційним процесам і стабільності життя населення краю.

Зміщення старост із їхніх урядів, зазвичай, було наслідком суб'єктивного рішення литовського князя, оскільки не існувало чітко визначених критеріїв оцінки діяльності керівників того чи іншого рівня. До середини XVI ст. законодавча база ВКЛ не містила в собі жодних гарантій стосовно запобігання усуненню з посад урядовців. Тому на прохання представників сеймових станів у 1551 р. глава держави висловив обіцянку не вдаватися до безпідставного, не підкріпленого доказами певної провини позбавлення посад. Зазначалося, що вказана санкція накладатиметься лише на тих, хто *«въ державе або въ наместничестве своемъ нерадне и неслушне и шkodливе справовалъ и подданнымъ Е. К. М. обтяжливимъ былъ»* або ж завдав збитків державному скарбові. Згодом місцевим можновладцям було надано ще більші гарантії в Литовському Статуті 1566 р.⁵⁰³

⁵⁰¹ Там само. – С. 11–13.

⁵⁰² КПМВКЛ. – С. 112–114.

⁵⁰³ Леонтович Ф. Рада великих князей литовських... – С. 156–157.

За успішне виконання покладених на них державою функцій і повноважень старости отримували заохочення. Одним із таких були пожалування у вигляді сіл чи їхніх частин. Вони надавалися у володіння або навічно, або ж на певний термін. Зокрема, черкаському наміснику Т. Капусті було надано *«три жереби з людми в Каменеуком повіте на имя в Лосовчиох, а жеребеи Шостоховского десятку, Коленовского сельца, на имя Воискую з людми»*⁵⁰⁴. Для цього ж урядовця у 1511 р. київський воєвода, згідно з розпорядженням короля, підшукав три сільця в Олевській волості — Масевичі, Хишино та Біловежі, згодом затвержені королівським листом йому у вічне володіння⁵⁰⁵. Серед інших намісників і старост маєткові вислуги також мав О. Дашкович — селища Соркланово, Колтягаєво у Канівському повіті, Голохвастово, Лука, Носово, містечко Паволоч *«и инши селища у повіте Киевскомъ, под замкомъ»*⁵⁰⁶. Також місцевим урядовцям надавалися земельні пожалування, часто іменовані як *«землі пусті»*⁵⁰⁷. Після смерті користувача тимчасові пожалування, на відміну від спадкових володінь, відчужувались главою держави на свою користь. Так, спадщизні маєтності покійного О. Дашковича в лютому 1536 р. були передані його родичам, а вислуги *«господарь къ рукамъ своимъ взяти рачилъ»*⁵⁰⁸.

Іншим видом винагороди за службу було матеріальне заохочення у вигляді грошових виплат та виділення сукна з державного скарбу. Зокрема, у 1532 р. такі виплати кілька разів отримував О. Дашкович. У першому випадку, як свідчить виписка про видатки з великокнязівського скарбу, передбачалося *«пану Остафью Дашковичу — пятьдесят коп грошей»*⁵⁰⁹, *постав сукна лунського, а другий колтрышовы». Іншого разу йому виділили «сто коп грошей, а два поставы сукна лунського, а два кол-*

⁵⁰⁴ ЛМ. Кнуга № 9... — Р. 267.

⁵⁰⁵ Ibid. Кнуга № 8... — Р. 435–436; Любавский М. К. Областное деление... — С. 242.

⁵⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. — С. 139–140; Кленатский П. Г. Очерки..., 1912. — С. 398, 409–410.

⁵⁰⁷ ЦДАУК. — Ф. КМФ — 36. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 9 зв.; там само. — Спр. 9. — Арк. 4; ЛМ. Кнуга № 15... — Р. 160.

⁵⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. — С. 140.

⁵⁰⁹ Копя грошей — одиниця грошової лічби у ВКЛ, дорівнювала 60 литовським грошам або 600 пенезям (динаріям).

тръшки»⁵¹⁰. Невдовзі староста отримав ще одне пожалування «за икоды его, што отъ Садет Кирея, цара перекопъского, прънялъ и за страву ордынскую пятьсотъ коп грошей съ скарбу»⁵¹¹. Тоді він загалом отримав 650 коп грошей та чимало сукна, що було досить великою винагородою. Саме так, слід гадати, верховна влада віддячила черкаському урядовцеві за тогорічну перемогу над військами кримського хана Саадет-Гірея, котрий безуспішно намагався заволодіти Черкасами. Улітку 1562 р. за королівським наказом було здійснено видачу ста кіп грошей черкаському й канівському старості М. Вишневецькому⁵¹². Наскільки регулярними були такі виплати і чи всі старости їх отримували – за відсутністю достатніх джерельних даних з'ясувати важко. Однак, зважаючи на постійну матеріальну скруту державного скарбу⁵¹³, можна зробити висновок, що урядовці отримували такі заохочення нечасто.

Іншою статтею прибутків черкаських і канівських старост були місцеві доходи. Серед них слід відзначити митні збори з торгових караванів, від рибалок та соляників. Торговий люд обкладався на користь старости такими поборами, як помірне, обвістка тощо. На користь старост йшли сплати за виконання судових функцій, а також доходи від експлуатації господарських і промислових угідь – вигонів, пасік, бобрових гонів, рибних і звіриних ловів. Окрім того вони отримували визначені святкові подарунки – колядки, весільні куниці й т. ін., певні прибутки з бутинків, із полоняників (*див. додатки, табл. 4*), а також доходи з корчми (у середині XVI ст. в Черкасах і Каневі навіть панувала їхня корчемна монополія)⁵¹⁴.

В управлінні повітами (староствами) черкаським та канівським намісникам і старостам допомагав адміністративний штат замкового уряду. Його становив інститут заступників, що являв собою своєрідну старостівську вертикаль влади – справця, намісник, підстароста. До посадового складу замкового уряду

⁵¹⁰ Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 453, 454.

⁵¹¹ ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 208.

⁵¹² Довнар–Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 59.

⁵¹³ Див.: Акты ЛРГ, изданные М. Довнар–Запольским. – М., 1897. – Т. 2. – С. 517, 524.

⁵¹⁴ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82 – 86, 95 – 98.

входили також писар, старостівські слуги (служебники) та з часом ротмістр. Хоч брак джерел, на жаль, не дає змоги чітко конкретизувати їхні функції та повноваження, усе ж спробуємо докладніше ознайомитись із переліченими представниками повітової адміністрації.

Після старости наступною за рангом була посада справці. Про черкаських посадовців такого рівня існують поодинокі згадки. У пору старостування О. Дашковича одним із них був Іван Григоревич⁵¹⁵. При М. Вишневецькому на цій посаді відомий пан Семен Кміта⁵¹⁶. Очевидно, їхні функції були подібні до тих, що покладалися на справцю при київському воєводі⁵¹⁷ – тимчасово очолювати повітову адміністрацію на час відсутності старости через невідкладні державні справи (під час військових походів, виконання дипломатичних доручень, участі у сеймових засіданнях тощо). Такі посадовці найімовірніше призначалися самим старостою, а при його поверненні втрачали свої повноваження.

На відміну від справці, намісник старости виконував постійні функції і був його першим помічником в управлінні повітом (староством). Про такого посадовця теж маємо окремі відомості в джерелах. У період старостування О. Дашковича його намісником у Каневі був місцевий боярин Чайка⁵¹⁸. Намісник у Черкасах згадується при старості Я. Хрщоновичу⁵¹⁹.

Іншою посадовою особою місцевої адміністрації був підстароста, котрий виконував функції заступника старости. В актових матеріалах Черкаського й Канівського повітів (староств) за часів, коли вони перебували під старостуванням однієї особи, підстарости згадуються в множині. Так, Сигізмунд Август звертався до них у листі як до *«подстаростимъ пана старостиньимъ тамошинимъ»*⁵²⁰ або *«подстаростимъ его [старости. – Ю.М.] Черкаскому и Каневскому»*⁵²¹. Із цього можна зробити висновок, що як у Черкасах, так і в Каневі був свій підстароста. Це під-

⁵¹⁵ ЦДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 663. – Арк. 2. зв.

⁵¹⁶ КПМВКЛ. – С. 181.

⁵¹⁷ Див.: *Кленатский П. Г.* Очерки..., 2007. – С. 104.

⁵¹⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.

⁵¹⁹ Там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 64.

⁵²⁰ КПМВКЛ. – С. 181.

⁵²¹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 154.

тверджується й описами відповідних замків, де в обох випадках згадуються підстарости⁵²². Проте інколи цю посаду в обох місцях обіймала одна особа. Так, упродовж 1569 – 1573 рр. черкаським і канівським підстаростою був князь Остафій Ружинський⁵²³.

Підстарости діяли паралельно зі справцею, що засвідчується джерелом. Король Сигізмунд Август у листі так звертався до адресатів: «*Старосте Черкаскому и Каневскому князю Михаилу Александровичу Вишневецькому, а в небытности его самого на тот часъ въ Черкасахъ, ино справцы староства Черкаского и Каневского пану Семену Кmite и подстаростимъ пана старостинимъ тамошнимъ*»⁵²⁴. Певно, підстарости були підзвітні справцеві. Натомість у яких ієрархічних стосунках вони перебували з намісниками – однозначно сказати важко. У джерелах, де про наявність справці чи намісника не йдеться, підстарости згадуються як безпосередні виконавці функцій старости на час його відсутності⁵²⁵. За наявності ж старости на місці підстароста виконував роль помічника у веденні різних справ.

Загалом поява в повітовому керівному апараті посади підстарости була зумовлена як потребою забезпечити безперерйну діяльність місцевої адміністрації, так і розвантажити старосту. При цьому слід враховувати

*Сигізмунд II Август.
Худ. Я. Матейко*

⁵²² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82, 95 – 96.

⁵²³ Яковенко Н. Українська шляхта..., 2008. – С. 126.

⁵²⁴ КПМВКЛ. – С. 181.

⁵²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 154.

той факт, що місцеві старости, починаючи з другої декади XVI ст., переважно очолювали одночасно і Черкаський, і Канівський замки, але, як правило, проживали в Черкасах. Тому потреба заступника в Каневі була безперечною. Канівський підстароста очолював замкову адміністрацію від імені старости. Головним його обов'язком було забезпечення оборони. Як свідчить опис Канівського замку, в його руках перебували ключі від зброярні та замкових воріт⁵²⁶. Окрім виконання військових повноважень, підстарости за відсутності старости виконували й деякі функції адміністративно-господарського керівництва повітами⁵²⁷.

Водночас гостро поставало питання здійснення правосуддя, оскільки воно страждало через часту й тривалу відсутність старост у зв'язку з потребою їздити на сейми, виконувати урядові доручення і т. ін. З огляду на це, вирішення судових справ відкладалося. Тому, як стверджував М. Максимейко, вже Литовський Статут 1529 р. спробував організувати місцевий суд так, щоб його функціонування не припинялось за відсутності старост. У таких випадках судовими повноваженнями наділялись їхні заступники – підстарости⁵²⁸. Очевидно, з цього часу починає викристалізовуватись сутність їхніх повноважень. Хоч у джерелах, що стосуються Черкаського й Канівського повітів (староств), підстарости фігурують лише від середини XVI ст.

Діловою документацією замкового уряду завідував писар⁵²⁹. Проте сфера його діяльності на цьому не обмежувалась. Писарі долучалися до військової справи, брали участь у походах на татар. Про це маємо свідчення 50-х рр. XVI ст. зі скарги кримського хана: *«...тими часы козаковъ вашихъ Черкаскихъ на имя Росомака, а писарь [виділення наше – Ю. М.] Марко Шромоватый зъ инъшими товариши своими на Днепре две тысячи овецъ взяли...»*⁵³⁰.

⁵²⁶ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 94.

⁵²⁷ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 153–154.

⁵²⁸ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства... – С. 120.

⁵²⁹ Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 242–243.

⁵³⁰ КПМВКЛ. – С. 110.

До складу старостівського апарату входив також тивун. Свого часу він був представником адміністрації територіальних громад⁵³¹. Але з XVI ст. цей посадовець перебуває вже поряд зі старостою. Зокрема, тивун згадується 1536 р. серед підопічних черкаського й канівського урядовця В. Тишкевича під час його нападу на маєток пана А. Солтановича: «*тивунъ [віділення наше. – Ю.М.] его зъ людъми, двох челоуековъ п. Александровы поймавши у Гоцове, збилъ и змучилъ и въ нетство посажалъ безправне*»⁵³². Слід гадати, що до місцевого урядового штату входили сотники і десятники. Еволюція їхнього статусу, ймовірно, пройшла таким же шляхом, як і в тивунів. Про них знаходимо поодинокую нечітку інформацію в матеріалах замкової ревізії 1552 р., де в Черкасах і Каневі згадуються відповідно «Гришко сотник» та «Микита десятник»⁵³³.

Багато різних важливих справ виконували старостівські слуги (служебники). Зокрема, старости направляли їх для виконання усіляких доручень (доставляти листи, важливу інформацію, супроводжувати послів тощо) до вищих державних установ, зокрема й до великого князя литовського⁵³⁴. Таку саму функцію вони виконували й на зворотному шляху, як-то було 1507 р.: «*Корол его милость послал до князя Капусты слугою его Бориском Ершовым сыномъ листы ярлыки къ Махметъ Кзирей-солтану...*»⁵³⁵. Служебники долучалися також до виконання дипломатичних функцій. Наприклад, один із таких був направлений О. Дашковичем до татарського царевича Іслам-Гірея у 1528 р. з чолобитною грамотою та упоминками⁵³⁶. Напевне, служебники були не тільки відповідальними, а й досить поважними особами. Не випадково після завершення облоги Черкас татаро-турським військом (1532 р.) кримський хан Саадет-Гірей узяв у заручники від черкаського старости саме служебника⁵³⁷. Важко достеменно з'ясувати, чи оцінювала влада

⁵³¹ Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування... – С. 58.

⁵³² AS. Том IV. – С. 21.

⁵³³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 88, 104.

⁵³⁴ Малиновскій І. Сборникъ материалов... – С. 206, 210; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 329.

⁵³⁵ ЛМ. Кнуга № 8... – С. 75.

⁵³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 190.

⁵³⁷ Малиновскій І. Сборникъ материалов... – С. 206.

належним чином діяльність таких посадовців, але в окремих випадках принаймні вдавалася до фінансових пожалувань, які, зазвичай, покривали лише службові витрати. Так, за розпорядженням короля 1507 р. було виділено зі скарбниці «8 копъ грошій слuze Капустину татарину Токтамышу на страву»⁵³⁸; 1532 р. служебнику О. Дашковича Яну Держковичу було виділено «тридцать копъ грошей съ скарбу за шкoду его, которую онъ в Орде прынялъ»⁵³⁹.

Серед служебників у Черкасах і Каневі існувала категорія «слуг ординських». Окрім військової служби зі старостою та постачання за потребою підвод і стації, їх головним призначенням було «при послах и гонцахъ господарскихъ ездити до Орды»⁵⁴⁰. Для супроводу королівських послів ординські слуги могли відбиратися по кілька осіб від замків Київщини: «Халецькому слуги ордынскии: съ Киева 6 слуг, а со Вручого два слуги, а с Канева 2 слуги»⁵⁴¹ [виділення наше. — Ю.М.].

Чисельні поточні справи (судово-адміністративного та фінансово-господарського характеру, виконання функції гінців тощо) виконувалися слугами, що іменувалися дітькими, вижами, ув'язжичами⁵⁴². Характерно, що слуги були у якості підлеглих не лише у старост, а й у представників старостівського апарату, зокрема, справці. Скажімо, у документах 20-х рр. XVI ст. згадується «служба» справці Черкаського староства Івана Григоревича⁵⁴³.

У різних старост чисельність служебників, слід гадати, була неоднаковою, хоча й достатньо чисельною. Наприклад, із ревізії Черкаського замку (1552 р.) відомо, що в Я. Хрщоновича їх почт становив «пятьдесятъ молодцовъ приездъчихъ, а тутошньнихъ Черкасцовъ и Каневцовъ, которые ему с детку служатъ, 11»⁵⁴⁴.

⁵³⁸ ЛМ. Кнуга № 8... – С. 75.

⁵³⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 454; ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 207.

⁵⁴⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 41–42.

⁵⁴¹ ЛМ. Кнуга № 6... – С. 346.

⁵⁴² Див.: *Поліщук В. В.* Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564 – 1566 років (службове підпорядкування і правові послуги): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2003. – С. 13. На жаль, про діяльність таких категорій слуг на теренах Південної Київщини джерела не повідомляють.

⁵⁴³ ЦДДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Стр. 663. – Арк. 2. зв.

⁵⁴⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 90.

У 1551 р. до військової ланки представників замкової адміністрації було введено посаду ротмістрів. Останні за розпорядженням короля Сигізмунда Августа направлялися на чолі роти служебників для посилення гарнізонів у Черкасах і Каневі⁵⁴⁵. Власне, поява ротмістрів у замках була рівносильною появі поряд зі старостою чи підстаростою ще одного командира фортеці. Як свідчить королівський лист, черкаський староста та ротмістр мали навпіл ділити функції щодо забезпечення замкової оборони. Так, відмикання й запирання воріт замку повинно було здійснюватись «за ведомостью и дозреньемъ обоихъ». Задля цього на воротах мали бути два замки, ключ від одного з яких тримав при собі староста або його намісник, а ключ від іншого був у ротмістра. Під двома замками знаходилися також порох та зброя⁵⁴⁶. А отже, від обох військових керівників вимагалася злагода дій.

Наявність ротмістрів при замках мала важливе значення передусім у військовому відношенні. Адже до місцевого гарнізону входили професійний командир та досвідчене військо, що значно посилювало обороноздатність. Окрім того староста зі своїми військовими силами відповідно до тактичних міркувань, взаємодіючи з сусідніми адміністраторами, міг покидати замок та переміщатися в той чи інший пункт⁵⁴⁷ і водночас бути відносно спокійним за безпеку Черкас і Канева.

Утім через подвійне військове керівництво стали проявлятися деякі негативні тенденції. Як відомо, ротмістр не підпадав під безпосередню владу старости, оскільки у військових питаннях підпорядковувався начальнику найманих рот порубіжних замків маршалку господарському, посаду котрого в середині XVI ст. обіймав, зокрема, В. Тишкевич⁵⁴⁸. Це, зі свого боку, відразу позначилося на взаєминах між обома представниками замкового військового командування. Між ними розпочалися конфлікти, староста та ротмістр доносили главі держави один на одного тощо.

Суперечка виникла між черкаським ротмістром П. Розбицьким та місцевим старостою Я. Хрціоновичем. Цей конфлікт

⁵⁴⁵ Там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 63.

⁵⁴⁶ Там же. – С. 64.

⁵⁴⁷ Там же. – С. 63–64.

⁵⁴⁸ *Лобаский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства... – С. 213.

базувався на взаємних претензіях щодо невиконання обома сторонами своїх службових обов'язків, а також перевищення повноважень. Зокрема, староста скаржився королеві, що ротмістр проживав не в замку, як вимагалось, а в місті, внаслідок чого замкові ворота відмикалися запізно. Тому він просив, щоб ключі були лише в нього. Окрім того, ротмістр, як повідомляв староста, втручався у ведення ним судових справ, порушив старостівську монополію на скупівляю *«медов и иныхъ живностей»*, привласнював прибутки з його уходів тощо.

Ротмістри, у свою чергу, скаржилися на *«великую нерадность и неопатрность тыхъ замковъ»*, що ставилося на карб старості. Вони відзначали також, що останній не дотримується обумовлених відносин із ними та їх підопічними, а також указували на утиски та кривди від старости⁵⁴⁹.

У цілому ж конфлікт мав підґрунтям обопільне прагнення поставити себе вище над опонентом, зосередити владу в своїх руках. Такий перебіг подій міг негативно позначитись на обороноздатності й можливих військових діях. Розуміючи це, король намагався розібратися в таких ситуаціях і зняти напругу у відносинах між старостою та ротмістрами.

Отже, управління Черкаським і Канівським повітами (староствами) здійснювалося відповідними апаратами – замковими урядами. Посадовці його штату мали визначене коло обов'язків і повноважень. Загальне керівництво покладалося на намісників і старост.

***Хронологічний порядок обіймання посад державцями,
намісниками й старостами Черкаського й Канівського
замків XV – 60-х рр. XVI ст.***

Одним із малодосліджених і достеменно не вивіренних питань історії Черкаського і Канівського повітів (староств) литовської доби є встановлення хронологічної послідовності обіймання посад очільниками місцевих замків. В історіографії відомі досить вагомі

⁵⁴⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 80–81; *Малиновскій І.* Сборникъ материаловъ... – С. 253.

здобутки у розв'язанні цієї проблеми, які, щоправда, стосуються здебільшого намісників і старост Черкаського повіту. Вони висвітлені в дослідженнях К. Пуласького, А. Бонєцького, А. Яковлєва, П. Клепатського, Н. Яковенко⁵⁵⁰. За своєю суттю ці здобутки фактично являють собою уточнення й поглиблення фактажу, напрацьованого попередниками. Найбільш виважено і послідовно порядок обіймання посад черкаськими намісниками і старостами вивели А. Яковлєв та П. Клепатський, що засвідчує зміст їхніх розвідок⁵⁵¹ (див. додатки, табл. 3).

Висновки, зроблені вченими стосовно часових проміжків обіймання посад черкаськими намісниками й старостами, містять певні розбіжності, є в багатьох випадках приблизними і потребують уточнень. Недостатня джерельна база, на жаль, не дає можливості здійснити це в повному обсязі. Натомість маємо підстави і можливість внести деякі корективи, що і є предметом пропонованого сюжету дослідження.

Ім'я першого з відомих черкаських намісників («*capitaneus czerkasiensis*») – Рафала зі Слупова – під 1409 р. називає А. Яблоновський⁵⁵², а за ним – А. Яковлєв, хоч і нарікає цього урядовця «міфічною» особою⁵⁵³. Водночас П. Клепатський у своєму переліку черкаських намісників і старост про такого взагалі не згадує. Утім, покладаючись на авторитет А. Яблоновського, гіпотетично можна припустити реальність існування такого посадовця.

Про його прямого наступника будь-яка інформація відсутня. Лише маємо відомості, що в 1434 р. намісником у Черкасах був Кміта (Александр) із роду київських панів Волчковичів. Про це повідомляли свого часу, щоправда, без посилання на джерело автори «Старожитньої Польщі» М. Белінський та Т. Ліпінський⁵⁵⁴.

⁵⁵⁰ Pulaski K. Dzikie pola. – S. 3 – 68; Boniecki A. Poczet rodow...; Яковлєв А. Намісники, державці і старости...; Клепатський П. Г. Очерки..., 1912. – С. 416–417; див. також: *ego же*. Очерки..., 2007. – С. 337–338; Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 1993; *її ж*. Українська шляхта..., 2008.

⁵⁵¹ Див.: Яковлєв А. Намісники, державці і старости... – С. 14; Клепатський П. Г. Очерки..., 1912. – С. 416–417.

⁵⁵² ZD. Том XXII (Т. XI). – S 110.

⁵⁵³ Яковлєв А. Намісники, державці і старости... – С. 1, 4.

⁵⁵⁴ Яковенко Н. М. Українська шляхта ..., 1993. – С. 156; *її ж*. Українська шляхта ..., 2008. – С. 169.

Також є підстави стверджувати, що Кміта Александрович, перебування якого на посаді датоване П. Клепатським 1494 – 1496 рр., а А. Яковлєвим 1494 – 1500 рр., був черкаським намісником двічі. Ймовірно, уперше цю посаду він обійняв у 80-х рр. XVI ст. Принаймні відомо, що 1482 р. під Черкасами місцеві мешканці під керівництвом такого собі Матвія Кміти розгромили татар⁵⁵⁵. Цей урядовець, на нашу думку, був ніхто інший, як відомий згодом на тій же посаді Матвій Александрович Кміта (Кміта Александрович), внук Кміти (Александра)⁵⁵⁶. Черкаським посадовцем цього разу він міг бути не довше, ніж до 1487 р., оскільки упродовж 1487 – 1489 рр. бачимо його уже вінницьким намісником⁵⁵⁷.

1493 р. у листуванні кримського хана до московського князя згадується «*Богданъ, черкаской воеводка*», «*Черказского городка князь Богданъ*»⁵⁵⁸. Він цілком справедливо ототожнюється дослідниками з черкаським намісником Богданом Федоровичем Глинським⁵⁵⁹, що підтверджується документально⁵⁶⁰. Водночас досить слушно буде ідентифікувати цю особу з одним із ватажків нападу 1489 р. на московських купців – Богданом. Зокрема, у скарзі московського князя до польського короля зазначалося: «*Да пришедеъ на нихъ [купців. — Ю.М.] твоего пана Юрьевы люди Пацевича, въ головахъ Богданъ да Голубецъ да Васко Жила со многими людьми, да нашихъ гостей перебили и переграбили...*»⁵⁶¹. На жаль, окрім близькості в часі, інші прямі аргументи для ототожнення цих осіб відсутні. Проте у нас немає сумнівів, що згадуваний у цитаті Богдан є саме Богданом Глинським. На момент згадки про цю подію він певно був намісником у Черкасах, оскільки у цитованому сюжеті у діях означеної ватаги простежується «почерк» насамперед черкаських козаків. Більше того, цю посаду він імовірно міг уже обіймати в 1488 р. Така

⁵⁵⁵ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 83.

⁵⁵⁶ Яковенко Н.М. Українська шляхта..., 2008. – С. 171.

⁵⁵⁷ Там само. – С. 177.

⁵⁵⁸ Сборник ИРИО. – Т.41 – С. 195–196.

⁵⁵⁹ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 416; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 14.

⁵⁶⁰ Акты ЛРГ... – Т. 2. – С. 121–122.

⁵⁶¹ Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 23.

гіпотеза аргументується тим фактом, що в тогорічному переліку «великокнязівських данин» грошове пожалування Б. Глинському (на жаль, без вказівки на його пост) прописане відразу після такого ж фінансового заохочення черкаському пушкареві⁵⁶². У таких реєстрах неодноразово трапляється компактне розміщення записів про суб'єктів нагород за регіональним принципом⁵⁶³.

Н. Яковенко повідомляє про згадку в документах під 1501 р. на посаді черкаського намісника Михайла Остафійовича Халецького, щоправда без вказівки на джерело інформації⁵⁶⁴. Хоча в доробку інших дослідників названий урядовець узагалі не фігурує, це не заважає припустити реальність наведеного факту, підтвердженням чого є терміни обіймання цієї посади попередником І. Глинським (1500 – 1501 рр.) і наступником С. Полозовичем (1503 р.).

Наступником М. Халецького був дехто Сенюшко Романович. Донедавна його особистість не була відома дослідникам персонального складу черкаських урядовців. Про перебування його на цій посаді маємо поодинокую звістку, вміщену в листі Сигізмунда I до київського воєводи А. Немировича (1533 р.), де йдеться про деякі маєтні пожалування на Київщині, «...*которьши наместѣникѣ черѣкаскій Сенюшѣко Романовичѣ ... у короля его милости Алексѣсандра за пусто был упросил...*»⁵⁶⁵. Хоч у цьому епізоді й відсутня хронологічна конкретизація події, орієнтовний час урядування вказаної особи визначити можна. Відправною точкою у такому з'ясуванні варто взяти в наведеному уривку факт титулування литовського князя «королем». Відомо, що коронація Олександра на польський престол відбулася 12 грудня 1501 р. Тому просити означені в документі земельні володіння місцевий урядовець міг не раніше зазначеної дати. З огляду на це, Сенюшко Романович міг очолювати Черкаський повіт 1502 рр., а можливо, і якийсь час у 1503 р. до заміни його на цій посаді С. Полозовичем. Походив Сенюшко (Семен, Сенько, Сень) Романович із знатного панського роду Волчковичів на Київщині⁵⁶⁶.

⁵⁶² ЛМ. Кнуга № 4... – Р. 65.

⁵⁶³ Див.: Іbid. Кнуга № 15... – Р. 206, 207.

⁵⁶⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта..., 2008. – С. 185.

⁵⁶⁵ ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 160.

⁵⁶⁶ Яковенко Н.М. Українська шляхта..., 2008. – С. 170, 176.

Деяку конкретизацію можна внести в кінцеву дату старостування А. Неміровича в Черкасах. Відомо, що звідсіля він був переведений на посаду київського воєводи. Як з'ясувала Н. Білоус, призначення його на цю посаду датоване 26 травням 1514 р.⁵⁶⁷ Очевидно, черкаським старотою він був орієнтовно до травня цього ж року. А отже, його наступник О. Дашкович отримав черкаський уряд (зберігаючи за собою канівський) в останніх числах травня або в червні 1514 р.

Вибудовуючи реєстр черкаських і канівських намісників і старост, П. Клепатський був єдиним, хто вніс до нього особу Ольбрахта Мартиновича Гаштольда. Однак дослідник помилився в датуванні, приписуючи йому старостування в Черкасах 1518 р.⁵⁶⁸ На той час припадало урядування там О. Дашковича (1514 – 1535 рр.), а відомості про можливу перерву у виконанні ним відповідних обов'язків абсолютно відсутні. Джерело інформації, на яке посилався П. Клепатський, являє собою грамоту московського царя тувльському воєводі 1638 р., де подається інформація про розмежування кордонів Речі Посполитої та Московського царства. У цьому документі наводяться свідчення XV – XVII ст. про маєтні володіння князівських родів у Київській землі на лівобережжі Дніпра. Саме тут згадується «черкаський староста» О. Гаштольд, який у Каневі розглядав справу про розподіл вотчинних земель між княгинями Глинськими⁵⁶⁹. Замітка у тексті, що цей факт стався 140 р. тому (стосовно 1638 р.) при нескладних обрахунках дає змогу констатувати: О. Гаштольд у документі згадується на посаді черкаського намісника 1498 р.

Також помилковою вважаємо думку П. Клепатського та Д. Яворницького про черкаське старостування князя Михайла Олександровича Вишневецького в 1540 р.⁵⁷⁰. У своєму судженні вони посилалися на охоронний лист польського короля черкаським і канівським козакам з дозволом на повернення їх із московських земель на батьківщину, про що клопотався, як видно

⁵⁶⁷ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття... – С. 278.

⁵⁶⁸ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 417.

⁵⁶⁹ Дворцовые разряды. Том второй (съ 1628 по 1645 г.). – СПб., 1851. – С. 900.

⁵⁷⁰ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 417; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – С. 10.

із цього джерела, черкаський і канівський староста М. Вишневецький⁵⁷¹. Цей документ помилково датований вищеназваними дослідниками 1540 р., оскільки його автор, король польський і великий князь литовський Сигізмунд Август (1548–1572), на той момент ще не обіймав цієї посади. Указаний лист слід датувати 1561 чи 1562 рр., коли, як відомо, на Запоріжжя із Московщини прибув Д. Вишневецький і разом зі своїми козаками просив дозволу в Сигізмунда Августа повернутися на батьківщину⁵⁷². Саме у той час і старостував у Черкасах і Каневі М. Вишневецький, який виступив посередником у налагодженні контактів свого двоюрідного брата Д. Вишневецького з главою держави.

У джерелах немає ясності й конкретики щодо дати сходження на старостування в Черкасах і Каневі Яна Пенька. Очевидно, він заступив на цій посаді Василя Тишкевича⁵⁷³, оскільки про когось іншого з місцевих урядовців на той час відомостей не маємо. Гіпотетично це могло статися не раніше серпня 1537 р., оскільки допоки старостою ще залишався В. Тишкевич⁵⁷⁴. Термін урядування Я. Пенька продовжувався щонайменше до квітня 1540 р., оскільки про це маємо відповідну датовану звістку⁵⁷⁵, а можливо, й до початку червня цього року (його наступник А. Пронський отримав призначення на цю посаду 10.06.1540 р.⁵⁷⁶).

Князь Дмитро Сангушко очолив місцевий уряд не пізніше лютого 1553 р. Адже він згадується в документах, датованих 12 і наступними числами цих місяця і року, як черкаський і канівський староста⁵⁷⁷. Не виключено, що він змінив на цій посаді Яна Хрщоновича ще наприкінці 1552 р. (але не раніше другої декади листопада, бо 12 листопада цього року він згадується в одному з документів ще на посаді житомирського старости⁵⁷⁸). Завершився термін урядування Д. Сангушка восени – на початку

⁵⁷¹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 141.

⁵⁷² *Грушевський М. С.* Байда-Вишневецький в поезії й історії // Наука і суспільство. – 1989. – № 5. – С. 59.

⁵⁷³ *Яковлев А.* Намісники, державці і старости... – С. 11.

⁵⁷⁴ AS. Том IV. – С. 81.

⁵⁷⁵ LM (1540 – 1543). 12-oji Teismu byla knyga... – Р. 33.

⁵⁷⁶ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 142.

⁵⁷⁷ AS. Том VI. – С. 135.

⁵⁷⁸ Ibid. – С. 132.

зими 1553 р., коли він самовільно залишив Черкаси й Канів. За збройний напад на м. Острог (3 січня 1554 р.) Д. Сангушко був засуджений 20 січня 1554 р. королівським судом до смертної кари⁵⁷⁹.

Окреслений науковцями термін старостування Йосипа Халецького також потребує корективи. Початок його припадає не на 1558 р., як указували дослідники⁵⁸⁰, а на час не пізніше 1555 р. Як засвідчує архівне джерело, саме цього року він, як черкаський староста, розбирав судову справу про земельний конфлікт між черкаським зем'янином та Києво-Пустинським Микільським монастирем⁵⁸¹. Це узгоджується з тим фактом, що до 1553 р. він очолював овруцький замковий уряд⁵⁸². У зв'язку з відсутністю достовірної інформації про наступника Д. Сангушка наприкінці 1553 – на початку 1554 р. на чолі черкаського уряду не зайве буде припустити, що ним став саме Й. Халецький. На цій посаді він перебував до 1559 р., коли поступився нею М. Вишневецькому.

Загалом аналіз опублікованих джерел, нововведених в обіг архівних матеріалів та доробку дослідників дають можливість установити таку хронологічну послідовність обіймання посад черкаськими намісниками й старостами:

Рафал зі Слупова (Rphael de Sluprow) – згадується 1409 р.⁵⁸³;

Кміта (Александр) Волчкович – згадується 1434 р.⁵⁸⁴ (?);

Свиридов – відомий за князювання у Києві Семена Олельковича⁵⁸⁵;

Матвій Александрович Кміта (Кміта Александрович) – згадується 1482 р. (1482–1487⁵⁸⁶ (?));

Богдан Федорович Глинський – 1488–1493 (весна 1494(?)) рр.⁵⁸⁷;

⁵⁷⁹ Ibid. – С. 162 – 166, 170.

⁵⁸⁰ *Клепатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 417; *Яковлев А.* Намісники, державці і старости... – С. 15; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта..., 1993. – С. 156. Щоправда, у другому виданні своєї книги Н. Яковенко виправила датування (див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта..., 2008. – С. 185).

⁵⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51–56.

⁵⁸² *Яковенко Н. М.* Українська шляхта..., 2008. – С. 185.

⁵⁸³ ZD. Том XXII (Т. XI). – S 110.

⁵⁸⁴ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта..., 1993. – С. 156; її ж. Українська шляхта..., 2008. – С. 169.

⁵⁸⁵ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362.

⁵⁸⁶ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 83.

⁵⁸⁷ LM. Кнуга Nr 4... – P. 65; Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 195 – 196; там же. – Т. 35. – С. 23.

Матвій Александрович Кміта (Кміта Александрович) – не пізніше травня 1494–1496 рр.⁵⁸⁸;

Ольбрахт Мартинович Гаштольд – згадується 1498 р.⁵⁸⁹;

Іван Дашкович Глинський – 1500–1501 рр.⁵⁹⁰;

Михайло Остафійович Халецький – згадується 1501 р.⁵⁹¹;

Сенюшко (Семен, Сенько, Сень) Романович Волчкович – 1502–1503 (?) рр. (згадується за часів короля Олександра Казимировича)⁵⁹²;

Сенько Полозович (Семен Федорович Полозович)⁵⁹³ – згадується 1503 р.⁵⁹⁴;

Василь Дашкович Глинський – 1504–1507 рр.⁵⁹⁵;

Тимофій Іванович Капуста – 1507– щонайменше до травня 1511 рр.⁵⁹⁶;

Андрій Якубович Немирович – 1511–травень 1514 рр.⁵⁹⁷;

Остафій Іванович Дашкович – травень–червень(?) 1514–1535 рр. (січень 1536(?))⁵⁹⁸;

Василь Тишкевич (Василь Каленикович Тишкович) – 1536–1537 рр.⁵⁹⁹;

Ян Петрович Пенько – осінь(?) 1537–травень – початок червня 1540 рр.⁶⁰⁰;

⁵⁸⁸ Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 8; AS. Том I. – С. 103; Акты ЗР. – Т.1. – С. 152; Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 1. – С. 70; *Клепатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 416.

⁵⁸⁹ Дворцовые разряды. Том второй. – С. 900.

⁵⁹⁰ Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 330; *Клепатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 416; *Яковлев А. Намісники, державці і старости...* – С. 14.

⁵⁹¹ *Яковенко Н. М. Українська шляхта...*, 2008. – С. 185.

⁵⁹² ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 160; *Яковенко Н. М. Українська шляхта...*, 2008. – С. 170, 176.

⁵⁹³ Повне ім'я – Семен Федорович Полозович – зафіксовано в архівних матеріалах, датованих 1514 р. (див.: Сигізмунд I дарує овруцькому наміснику Семену Федоровичу Полозовичу мастки Гостомель Київського повіту, Ставок Житомирського повіту, Гладковичі Овруцького повіту // ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1). Також див.: *Boniecki A. Roczet rodow...* – S. 252.

⁵⁹⁴ Архів ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 1; Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 2. – С. 113.

⁵⁹⁵ Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 542; ЛМ. Кнуга № 6... – Р. 92, 96; *ibid.* Кнуга № 8... – Р. 168; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 143–144.

⁵⁹⁶ *Pulaski K. Dzikie pola.* – S. 31; *Яковенко Н. М. Українська шляхта...*, 2008. – С. 367; РИБ. Т. 20. – Стб. 110, 133–135.

⁵⁹⁷ *Клепатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 416; *Яковлев А. Намісники, державці і старости...* – С. 14.

⁵⁹⁸ Там само; *Черкас Б. В. Остафій Дашкович...* – С. 56, 65.

⁵⁹⁹ *Клепатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 417; *Яковлев А. Намісники, державці і старости...* – С. 15; *Яковенко Н. М. Українська шляхта...*, 2008. – С. 187; AS. Том IV. – С. 81.

⁶⁰⁰ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 5 зв. – 7 зв.; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 17; ЛМ (1540 – 1543). 12-oji Teismu buvo knyga... – Р. 33, 89–91.

Андрій Глібович Пронський – 10.06.1540–1544 рр.⁶⁰¹;
 Онікій Остафійович Горностай – 1544–6.09.1547 рр.⁶⁰²;
 Ян Хрицонович – вересень 1547–1552 рр.⁶⁰³;
 Дмитро Федорович Сангушко – кінець 1552–1553 рр.⁶⁰⁴;
 Йосип Михайлович Халецький – 1555 (кінець 1553 (?)) – 1559 рр.⁶⁰⁵;
 Михайло Олександрович Вишневецький – 1559–1584 рр.⁶⁰⁶.

Примітно, що переважна кількість черкаських намісників і старост є вихідцями з Київської землі. Окрім Свиридова, походження котрого в документах не означено, немісцевими в указаному реєстрі залишаються Рафал (зі Слупова Краківського воєводства в Польщі⁶⁰⁷) та А. Пронський, Д. Сангушко, М. Вишневецький (представляли князівські роди Волині)⁶⁰⁸. Як відомо, така практика суперечила задекларованому великокнязівською владою, зокрема в уставних грамотах Київській землі 1507 та 1529 рр., принципу призначати адміністрацію у регіоні з числа місцевих вихідців («А городки і волості кийвські киянам тримати, а ні кому іншому...»⁶⁰⁹). М. Грушевський пояснював появу волинських князів на чолі старостівських урядів Київщини малою чисельністю місцевої знаті належного рівня⁶¹⁰. Натомість Н. Яковенко схильна вважати, що такі зміни були результатом утвердження повновладдя князівської верстви. Також дослідниця відзначила неабияку роль у цій справі фінансової сторони та належних зв'язків. Адже здобуття старостівського уряду часто супроводжувалося грошовими витратами у вигляді позики

⁶⁰¹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 142; ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 3–4 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 374; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 11–12.

⁶⁰² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 375 – 376; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 12; Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 175.

⁶⁰³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 77; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 13.

⁶⁰⁴ AS. Том VI. – С. 135, 162–166; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 75; там же. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII в. – К., 1911. – Ч. 8. – Т. 6. – С. 11; Клетатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 417; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 14;

⁶⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51–52, 56; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 151; Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 185.

⁶⁰⁶ КПМВКЛ. – С. 180 – 181; Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 123.

⁶⁰⁷ У документах згадується чимало представників тогочасної шляхти зі Слупова в Польщі (див.: AS. Том 2. 1284–1506. – Lwow, 1888. – С. 54, 122, 170, 174).

⁶⁰⁸ Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 103.

⁶⁰⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 34, 209. Переклад автора.

⁶¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6. – С. 280.

королю чи хабара. За цих умов пани Київщини, зазвичай, не могли конкурувати із багатими князями⁶¹¹. На наш погляд, судження обох дослідників доповнюють одне одного та сукупно пояснюють появу на чолі черкаської адміністрації вихідців з-поза Київської землі.

Викликає чимало труднощів визначення керівників адміністрації Канівського замку. Передусім це пов'язано з мізерним обсягом документальних матеріалів. Водночас простежується цікава специфіка: досить часто, принаймні в XVI ст., Канівський повіт очолювали тогочасні черкаські старости. На наш погляд, це було зумовлено кількома чинниками. У першу чергу, позначилася нестача чисельного складу представників місцевої пансько-князівської верстви, та ще й з відповідними вміннями та якостями. Також суттєво вплинула геополітична ситуація. Адаже порубіжне розташування обох повітів вимагало постійної готовності до ворожого нападу, мобілізації сил для боротьби й чіткого контролю над ситуацією у Південній Київщині та сусідніх степових просторах із тим, щоб не дати приводу для передчасного псування відносин з Кримським ханством чи Московською державою. У таких умовах зосередження влади в обох повітах у руках однієї особи було виправданим.

На жаль, відомості про канівських намісників XIV – XV ст. відсутні. Чи не першим серед них у XVI ст. названо Т. Капусту, якого Н. Яковенко без посилання на джерело згадує як намісника черкаського й канівського в 1507–1511 рр.⁶¹². Якщо Т. Капуста й був канівським намісником, то принаймні не упродовж усього вказаного терміну. Як відомо з листування Сигізмунда I з Мендлі-Гіреєм, в 1510 р. цю посаду вже обіймав О. Дашкович⁶¹³. Цілком припустимо, що останній міг отримати таке призначення ще восени 1508 р. – зимою 1509 р., оскільки влітку 1508 р. уже повернувся після тимчасової служби у московського царя до ВКЛ⁶¹⁴. Згодом О. Дашкович отримав у підпорядкування Черкась-

⁶¹¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 1993. – С. 159; *ї ж.* Українська шляхта..., 2008. – С. 124.

⁶¹² Там само. – С. 331; там само. – С. 367.

⁶¹³ Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515) // Pulaski K. Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieki. – Krakow-Warszawa, 1881. – Т. 1. – С. 368.

⁶¹⁴ Ibid. – С. 341.

кий замок і до кінця життя обіймав посаду старости черкаського і канівського⁶¹⁵.

Посади очільників черкаської і канівської адміністрації поєднував і його наступник – В. Тишкевич. Про це свідчить той факт, що під час повстання 1536 р. у Черкасах і Каневі в нападі на канівців брали участь служебники В. Тишкевича⁶¹⁶. В контексті перебігу цих подій складається враження, що Канів підпорядковувався саме йому.

Серед інших як черкаський, так і канівський замки очолювали Я. Пенько⁶¹⁷, О. Горностай⁶¹⁸, Я. Хрщонович⁶¹⁹, Д. Сангушко⁶²⁰, Й. Халецький⁶²¹ та М. Вишневецький (до 1580 р.)⁶²².

Із-поміж державців, котрі управляли тільки Канівським повітом, окрім О. Дашковича (1508 (?) – 1514), був Никифор Васильович Бобоєд⁶²³. Він отримав право на старостування у Каневі одночасно з врученням привілею на держання Черкаського замку А. Пронському – у червні 1540 р.⁶²⁴. П. Клепатський окреслює термін його урядування до 1542 р.⁶²⁵, із чим важко погодитись. Існує документ, датований 4 листопада 1543 р., у якому від імені Панів-Ради князь Януш Гольшанський звертається з проханням до свого брата, київського воєводи князя Володимира, щоб той дізнався про виконання канівським державцею Бобоєдом розпорядження великого князя про арешт козаків, що завдали «шкоди» татарським послам та гінцям⁶²⁶. Такий факт дає змогу розширити хронологічні межі його урядування щонайменше до 1540 – 1543 рр.

⁶¹⁵ Помер О. Дашкович наприкінці 1535 р. або в січні-лютому 1536 р., бо вже 25 лютого 1536 р. його сестра Милохна отримала від короля привілей на спадщину свого брата (див.: Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 139–140).

⁶¹⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 39.

⁶¹⁷ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352.

⁶¹⁸ Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 1993. – С. 117 – 118; *тї ж.* Українська шляхта..., 2008. – С. 175.

⁶¹⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 51, 63.

⁶²⁰ Там же. – С. 75.

⁶²¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 185.

⁶²² Там само. – С. 123.

⁶²³ Про те, що він по батькові Васильович, засвідчено в королівському листі до канівських міщан (див.: Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 37). Також див.: *Boniecki A. Poczet rodow...* – S. 9.

⁶²⁴ ЦДАУК. – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 64 зв.

⁶²⁵ *Клепатский П. Г. Очерки...*, 1912. – С. 394.

⁶²⁶ AS. Tom IV. – S. 369.

У 1545 р. Канівський замок перебував під орудою І. Соломерецького. 21 серпня цього року датується єдина згадка про нього: він, державця канівський, разом із київським воєводою та іншими посадовцями брав участь у судовому розгляді земельного конфлікту між київською зем'янкою та митрополичим намісником Софії Київської⁶²⁷. Про нього відомо надзвичайно мало. Знаємо лише, що Соломерецькі належали до білоруського княжого роду⁶²⁸. Іван Васильович Соломерецький, про якого йде мова, був одружений на дочці князя О. В. Чорторийського⁶²⁹. Слід гадати, що відомі нам представники роду Соломерецьких – княжні Марина Василівна і Ганна Василівна та князь Богдан Васильович – є його рідними сестрами і братом⁶³⁰. Варто зауважити, що, будучи державцем Канівського замку, І. Соломерецький представляв інтереси безпосередньо великого князя литовського, а не був намісником черкаського старости. Це підтверджується вищеозначеним фактом його участі у розгляді судових справ при київському воєводі.

Гіпотетично можна назвати ще одного канівського урядовця. У ревізорському описові Канівського замку 1552 р. міститься запис, що «недавно князь Володимир Путивльський, вийшовши із Москви», почав обкладати міщанські орні угіддя в околицях Канева десятиною⁶³¹. Вірогідно, десятина була досить обтяжливою для канівців, що змусило їх у 1579 р. відмовитись від її сплати (разом з куничною повинністю)⁶³². Хоча тут князь не називається старостою і його заходи дуже нагадують порядкування місцевого землевласника, однак розмах його діяльності дає змогу припустити факт його урядування в Канівському повіті. Вважаємо, що згадана особа – Володимир Богданович Глинський-Путивльський. Коли він обіймав названу посаду, точно невідомо, але однозначно це був нетривалий термін. Оскільки В. Путивльський пішов із життя в 1540 р.⁶³³, то його урядування може припадати на якийсь

⁶²⁷ Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 38, 44.

⁶²⁸ Яковенко Н. М. Українська шляхта ..., 2008. – С. 233.

⁶²⁹ Там само. – С. 324.

⁶³⁰ Там само. – С. 170, 174, 360, 361.

⁶³¹ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 97.

⁶³² ЦДДАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–2.

⁶³³ Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 364.

період у межах 1539 – 1540 рр. (між термінами обіймання посади Я. Пеньком та Н. Бобоєдом).

П. Клепатський зараховував до складу канівських намісників пана Чижа (1535 р.)⁶³⁴. Вважаємо це помилковою думкою, оскільки автор хибно розтлумачив польськомовну тезу Ольшевського літописного списку, на який посилався. У тексті йшлося про зруйнування Радогощі київським воєводою А. Немиричем та паном Чижем у 1535 р. Очевидно, дослідника ввело в оману слово-сполучення «...*pan Czisz konivssy krolewski...*»⁶³⁵ [виділення наше. – Ю.М.], на основі якого Чиж був визначений ним як канівський намісник. Вважаємо, що Ольшевський список, принаймні, в аналізованій нами частині, є невправною компіляцією якогось іншого літопису, можливо, навіть Євреїновського списку. Саме в останньому подано значно чіткіший і докладніший опис вказаної вище та супутніх подій за участю названих осіб, що правда датований 1534 р. У ньому значиться, що Василь Чиж на той час обіймав посаду «*конюшого дворного*»⁶³⁶. Тобто слово «*konivssy*» слід перекладати як «конюший», а не «канівський».

Черговим дискусійним моментом у встановленні персонального складу черкаських і канівських старост є інсинуації навколо двох представників роду Вишневецьких. Так, В. Голобуцький та В. Сергійчук, що правда, посилаючись на різні джерела, відзначають, що в 1541 р. Черкаський і Канівський повіти були передані під оруду Івана Михайловича Вишневецького⁶³⁷. Такий факт не відповідає дійсності, оскільки джерела та наукові дослідження доводять, що протягом 1540 – 1544 рр. цю посаду обіймав А. Пронський⁶³⁸.

Дискусійним є питання про те, чи старостував у Черкасах і Каневі Дмитро Іванович Вишневецький – син згаданого І. Вишневецького. Переважна частина вітчизняних науковців та окре-

⁶³⁴ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 120, 322.

⁶³⁵ Ольшевский список // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 471.

⁶³⁶ Евреиновский список // Там же. – С. 407.

⁶³⁷ Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – С. 128; Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. – К., 2003. – С. 14.

⁶³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 3–4 зв.; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 142; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 374; Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 11–12; Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 417.

мі зарубіжні дослідники, які у своїх працях торкалися постаті Д. Вишневецького, переконані, що він очолював Черкаське і Канівське староства. Щоправда, їхні судження стосовно того, у який проміжок часу це відбувалося, розходяться.

Одним із перших, хто вказував на підпорядкування вказаних адміністративних одиниць Д. Вишневецькому, був В. Антонович. Учений зауважував, що воно мало місце в першій половині XVI ст.⁶³⁹. Про появу на цій посаді Д. Вишневецького в середині XVI ст. із окресленням терміну її обіймання у три роки твердив Д. Яворницький. Не посилаючись на джерела, він писав: «На исторической сцене Вишневецкий впервые стал известным с 1550 года, когда назначен был польским королем в старосты Черкасского и Каневского повитов. Каков был Вишневецкий как управитель повитов, нам неизвестно; известно лишь то, что в этом звании он оставался всего лишь три года...»⁶⁴⁰.

На думку В. Голобуцького, князь почав керувати місцевим замковим урядом із 1551 р. і старостував не до моменту свого від'їзду до Туреччини, як вказував Д. Яворницький, а до часу переходу на службу московському цареві⁶⁴¹.

Французький учений Ш. Лемерсьє-Келькеже⁶⁴² та український дослідник В. Сергійчук⁶⁴³ розмежували період старостування Д. Вишневецького на два окремі терміни: до поїздки до Туреччини та після повернення з неї. При цьому перший вважав, що Д. Вишневецький уперше був призначений на посаду черкаського й канівського старости в 1550 р., натомість другий стверджував, що це сталося наприкінці 40-х рр. XVI ст. Щоправда, у новій монографії, присвяченій постаті нашого героя, В. Сергійчук дещо змінив свою попередню думку. Не вдаючись до хронологічної конкретизації, автор говорить тепер лише про один термін старостування Д. Вишневецького, який, згідно з контекстом, припадає на початок 50-х рр. XVI ст.⁶⁴⁴

⁶³⁹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 52.

⁶⁴⁰ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – С. 18.

⁶⁴¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 132.

⁶⁴² Лемерсьє-Келькеже Ш. Дмитро Вишневецький. – С. 11–12.

⁶⁴³ Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького... – С. 16, 19; його ж. Байда Вишневецький – ратник української землі // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 124–125.

⁶⁴⁴ Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. – С. 46–47.

Лише одним реченням стосовно нашої проблеми обмовився у своїй спеціалізованій праці Л. Винар, вказавши на одержання Вишневецьким під своє керівництво Черкаського й Канівського староств після повернення з Туреччини⁶⁴⁵.

Перебування його на цій посаді вважають реальним фактом і чимало інших вчених та краєзнавців, спираючись переважно на авторитет щойно названих дослідників. Проте майже всі прихильники такої думки лише констатують її, не підтверджуючи документальними матеріалами. Чи не єдиним, хто намагався аргументувати свої судження за допомогою джерел, є В. Голобуцький. Проте його докази більше нагадують підтасування фактів і легкі для спростування.

В. Голобуцький позиціонував Д. Вишневецького як черкаського й канівського старосту, посилаючись на літописний запис 1556 р.,

Дмитро Вишневецький.
Невідомий художник

де йдеться про появу на Дніпрі російського загону під проводом дяка Ржевського, до якого «пристали литовські люди, отамани черкаські, Млинським зовуть та Михайло Єскович, а з ним триста козаків, канівських черкас»⁶⁴⁶. Історик зауважив, що їх до Ржевського послав Д. Вишневецький, і наголосив, що то були саме канівські козаки, а не запорозькі. При цьому вони перебували під командою Млинського, або Мيني — «слуги старости черкаського»⁶⁴⁷.

⁶⁴⁵ Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. – Дрогобич, 1992. – С. 28.

⁶⁴⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 131; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13. – С. 27.

⁶⁴⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 131.

Утім, якщо дійсно канівські козаки й були направлені Д. Вишневецьким, то це не означає, що він однозначно мав бути тамтешнім старостою. Позаяк, зазвичай, козаки були вільні у своєму виборі й могли навіть без дозволу місцевої адміністрації вдаватися до пошуку «козацького хліба» разом із відчайдушним князем. Та й іменування їх запорожцями ще не ввійшло в широкий ужиток у ВКЛ. Тому марно очікувати такого іменування їх російським літописцем.

Окрім того, у тлумаченні сюжету з листа Сигізмунда II до кримського хана Девлет-Гірея В. Голобуцький вдався до перекручування фактів. Так, він пише: «Вже у цитованому листі хану (02. 05. 1557 р.) Сигізмунд Август підкреслював, що «каневские черкасы» (а не запорозькі — sic) були під командою Млинського або Мину, — «слуги старости черкаского»⁶⁴⁸. Натомість у документі, до якого апелював поважний дослідник, йдеться про щось інше — пограбування кримських купців і про те, що «при них пограбований наш товмач Муха і слуги старости черкаського від козаків московських»⁶⁴⁹. Як видно, в оригінальному джерелі мова йде зовсім не про Мину.

Про козака Мину згадується в епізоді з іншого листа, де король виправдовувався перед ханом за погром татарських купців: «...Мина козак, будучи від князя Дмитра Вишневецького посланий до вас, те явно повідав, же московські козаки їх громили, з котрими він на той час був. А тож самі собі в тому винні, що на Тавань йшли, бо староста наш черкаський не велів їм іти на Тавань, відаючи про козаків московських, але їх відвести від тої дороги не міг, і дав їм своїх тридцять чоловік, котрі на той час від тих же козаків пограбовані»⁶⁵⁰. Тобто кримські купці проігнорували пораду черкаського старости не переправлятися через Дніпро на Тавані й зазнали нападу московських козаків, серед яких були й козаки Д. Вишневецького, зокрема Мина. Аналізуючи цитований уривок, В. Голобуцький⁶⁵¹, на наш погляд, безпідставно

⁶⁴⁸ Там само.

⁶⁴⁹ КПМВКЛ. — С. 34.

⁶⁵⁰ Там же. — С. 137 — 138.

⁶⁵¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 132.

ототожнював князя Вишневецького з черкаським старостою. Адже абсолютно нелогічно, що козаки старости, хай і разом з московськими, здійснивали напад на козацьку охорону іноземних купців, направлену тим же старостою.

Слід наголосити, що жодне джерело не містить прямої та конкретної вказівки на те, що Д. Вишневецький обіймав замкові уряди в Черкасах і Каневі. Натомість він фігурував у документах як страж південного порубіжжя ВКЛ⁶⁵². Окрім того, кримський хан звертався до польського короля з проханням дати розпорядження порубіжним урядовцям – київському, черкаському й канівському – арештувати князя⁶⁵³. Це посвідчує той факт, що відповідні староства на той час очолював не Д. Вишневецький.

Таку думку підтверджує й інше свідчення. В одному з листів до московського царя Д. Вишневецький писав, що, будучи не в змозі 1557 р. обороняти Хортицький замок від турків і татар, він *«прийшов, засів у Черкасах і Каневі: а государь як велить?»*. У відповідь московський володар *«велів їхати до себе, а Черкаси і Канів велів королю залишити»*⁶⁵⁴. Як бачимо, літопис повідомляє, що Д. Вишневецький фактично захопив Черкаси й Канів. Якби він був місцевим старостою, то цього робити не було б сенсу.

Маємо ще один наведений вище аргумент, котрий заперечує можливість старостування у Черкасах і Каневі Д. Вишневецького – відомий на сьогодні та потверджений джерелами і науковими дослідженнями хронологічний порядок перебування на посаді черкаських і канівських старост. Із нього виходить, що єдиний проміжок часу, коли Д. Вишневецький міг би старостувати – це 1554 р. Після повернення з Туреччини, де він перебував з літа 1553 р. до початку 1554 р., на початку березня 1554 р. Вишневецький з'явився на аудієнцію до великого князя литовського і короля польського⁶⁵⁵. Тоді князь гіпотетично міг отримати посаду черкаського і канівського старости. Непрямим аргументом для цього може бути відсутність достеменно відомих і засвідчених

⁶⁵² КПМВКЛ. – С. 135, 139 – 140.

⁶⁵³ Там же. – С. 154.

⁶⁵⁴ Патриаршая или Никоновская летопись. – С. 286.

⁶⁵⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 115–116.

джерелами інших фігурантів (тоді хіба що Й. Халецький міг бути тамтешнім очільником, про що йшлося вище). Водночас припущення про урядування там Д. Вишневецького теж не підкріплюється жодними документами. А М. Грушевський однозначно стверджував, що після згаданого візиту до глави держави князь отримав доручення організувати «*сторожу на Хортиці проти Татар*»⁶⁵⁶, що є цілком вірогідним. Мабуть, тому такі авторитетні дослідники історії Київської землі литовської доби, як А. Яковлєв та П. Клепатський не згадують серед тогочасних черкаських намісників і старост легендарного князя.

Отже, на основі введених в обіг нових та маловідомих джерел нам удалося зробити крок уперед у реконструкції персонального складу та хронологічного порядку перебування на посаді черкаських і канівських намісників і старост литовської доби. Проте через нестачу джерел у цій справі залишаються відкритими ряд питань щодо уточнення персоналій (особливо XV ст.) та часового проміжку обіймання відповідних посад частиною урядовців.

3.2. Військова та дипломатична сфери діяльності місцевих урядовців

Військовий потенціал повітів (староств) та діяльність влади в організації протидії зовнішній загрозі

Безперечним є той факт, що головна роль в управлінні повітом належала старостам. Вступаючи на посаду глави місцевої адміністрації, вони надіялися певними обов'язками та повноваженнями, що окреслювалися низкою державних актів, як-от: уставні грамоти Київській землі, зокрема 1507 та 1529 рр., Литовські статuti 1529 та 1566 рр., різні сеймові постанови, великокнязівські грамоти, особливо ті, що затверджували призначення на старостівський уряд. Серед останніх показовим є лист

⁶⁵⁶ Там само. – С. 116.

Сигізмунда I князю Андрію Глібовичу Пронському «на держаніє замка Черкась», датований 10 червня 1540 р. У ньому, зокрема, зазначається: «*Маєть он на томъ замку будучи, намъ господару и Речи Посполитой земской верне а справеделе служити и всего доброго нашего и земского съ пилностью смотрети и стеречи и тотъ замокъ нашъ въ доброй опатрности мети, и во всемъ ся такъ справовати и рядити и къ подданымъ нашимъ заховатися такъ, яко и первше старосты наши тамъ ся рядили и справовали*»⁶⁵⁷.

Цитований уривок свідчить, що першочерговим завданням старост була оборона краю від зовнішньої небезпеки. Окрім військових функцій, вони виконували певні політичні повноваження, а також відали судово-адміністративними та фінансово-господарськими справами. Таке широке коло їхньої діяльності потребує детального розгляду.

Військова роль місцевих старост насамперед зводилась до виконання ними функцій комендантів прикордонних Черкаського й Канівського замків. Вказані замки, будучи порубіжними укріпленнями, мали важливе оборонно-стратегічне значення. Адже в Литовській державі вони разом із Кам'янцем, Вінницею, Брацлавом, Звенигородом і Переяславом становили третю найбільш віддалену в степ лінію оборони від татар⁶⁵⁸. Більше того, Черкаський і Канівський замки, за оцінкою короля польського і великого князя литовського Сигізмунда Августа, були «...*всему панству от неприятеля заслон и ворота*...»⁶⁵⁹.

Докладний опис облаштування замків міститься у ревізіях великокнязівських комісарів 1552 р.⁶⁶⁰. Традиційно замки будувалися із урахуванням сприятливих для оборони природних умов. Так, Черкаський замок розташовувався на горі на відстані «*три перестрелы з лука*» до Дніпра. Із боку річки він був захищений крутим схилом. Натомість з протилежного боку, від міста й від

⁶⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 64; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 142.

⁶⁵⁸ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 75; *Kolankowski L.* Obrona Rusi za Jagiellonow na przelomie XV – XVI w. – Warszawa, 1916. – S. 473–474; ZD. Tom XXII (T. XI). – S. 53–54.

⁶⁵⁹ AS. Tom VI. – S. 164.

⁶⁶⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 77–81, 91–95.

поля, існував вільний доступ до замку «яко по столу»⁶⁶¹. Канівська фортеця також розташовувалась на високій дніпровській горі, але, на відміну від черкаської, не мала вільного доступу з жодного боку. Щоправда, поряд розміщувалася інша гора, котра, будучи вищою від замкової, у випадку опанування ворогом створювала загрозу прямого обстрілу⁶⁶².

Черкаський замок у XVI ст.

Замки являли собою укріплення із «*дерева соснового отесиваного*», обмазані із зовнішньої сторони товстим шаром глини для захисту від вогню. Основу оборонних споруд становили вежі та городні (зруби) з примостками та піддашшям. Їхня кількість у замках була різною. Зокрема, черкаська фортеця містила чотири вежі та двадцять дев'ять городень, канівська – відповідно 6 і 23⁶⁶³.

⁶⁶¹ Там же. – С. 78.

⁶⁶² Там же. – С. 92.

⁶⁶³ Там же. – С. 77, 92.

На вежах і примостках стояли гармати та зосереджувалися інші засоби оборони — каміння, колоди, смола, бочки з водою для гасіння пожежі тощо.

У середині фортеці розташовувалися житлові будівлі, будинок старости, церква, а також допоміжні приміщення для зберігання провізії, боєприпасів і т. ін. Замок оточувався ровом, через який біля єдиних воріт лежав міст. У Каневі діяв ланцюговий міст⁶⁶⁴.

За площею такі укріплення були невеликі. Черкаський замок був завдовжки 30 сажень⁶⁶⁵ (близько 65 м), а завширшки — 17 сажень (близько 37 м). Деяко більшою за розміром була Канівська фортеця, котра уздовж мала 45,5 сажень (близько 99 м), а впоперек простягалась на 18 сажень (близько 39 м).

Арсенал зброї на вежах і мурах був досить різноманітний. Найбільш грізним видом озброєння були гармати або «дела», як тоді вони називались. Зазвичай вони були мідними, закріплювались на лафетах⁶⁶⁶. У черкаському замку на момент ревізії налічувались одна гармата довжиною 11 п'ядей⁶⁶⁷, дві — по 8 п'ядей та одна стара й зіпсована — 5 п'ядей⁶⁶⁸. У Каневі була лише одна така гармата на 6,5 п'ядей та дві меншого калібру («дельца два спижаньежь, оба одное формы, вдолжь по осми пядей»)⁶⁶⁹.

Іншим видом артилерії були «серпантини» — залізні гармати дрібнішого калібру, споряджені колесами або прикріплені безпосередньо до дерев'яних колодок⁶⁷⁰. У Черкаському і Канівському замках їх було відповідно 4 і 3 одиниці завдовжки 5–11 п'ядей. Перелік вогнепальної зброї доповнювали різні рушниці — «гаковниці» і «гарькабузы» (аркебузи). Їхня сумарна кількість у Черкасах становила 60, а в Каневі 23 одиниці⁶⁷¹. Незважаючи на те, що окремі види зброї були зіпсовані, в цілому збройний арсенал місцевих замків знаходився в належному стані порівняно із чималою кількістю інших великокнязівських замків⁶⁷².

⁶⁶⁴ Там же. — С. 92.

⁶⁶⁵ В XVI ст. сажень становила 217,6 см.

⁶⁶⁶ Грушевский М. Южнорусские господарские замки... — С. 28.

⁶⁶⁷ П'ядь дорівнювала 17,78 см.

⁶⁶⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 79.

⁶⁶⁹ Там же. — С. 93.

⁶⁷⁰ Грушевский М. Южнорусские господарские замки... — С. 29.

⁶⁷¹ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 79, 93.

⁶⁷² Див.: Грушевский М. Южнорусские господарские замки... — С. 29.

Окрім вогнепальної зброї, в обох замках містилася значна кількість боєприпасів та допоміжних матеріалів для їх виготовлення: кулі, порох, селітра, сірка, свинець та залізо для куль. Гармати, сірка та свинець, як правило, постачалися до замків урядом централізовано⁶⁷³. Водночас деякі види зброї, порох, ядра та кулі виготовлялися на місці. Цим, а також ремонтом зброї опікувалися замкові пушкарі. Серед найдавніших персоналій черкаських пушкарів відомий Уліріх Циморман (1488 р.)⁶⁷⁴. 1552 р. у Черкасах таких було двоє: німець Томас Козел та білорус на ім'я Ворона. Останній, за висновком ревізора, був *«коваль и стрелець з делъ добрый, порохи робить, дела оправдуетъ и знову ручницы ковати умеетъ...»*. У Канівському замку на той час ремонтом озброєння та виготовленням боєприпасів займався один пушкар⁶⁷⁵. Пушкарська справа, надзвичайно важлива для організації обороноздатності замків, потребувала високих професійних навиків. Тому вправні пушкарі вельми цінилися. Влада, усвідомлюючи серйозність цієї справи, намагалася періодично стимулювати зброярів і віддячувати їм. Наприклад, пушкареві Уліріху Циморману за службу свого часу було наділено сім ліктів сукна *«стучного»*⁶⁷⁶.

Аналіз стану бойової могутності Черкаського й Канівського замків засвідчує перевагу збройного потенціалу першого над другим. Це є зрозумілим, оскільки переважно Черкаси були резиденцією місцевих старост, котрі дбали про їхню обороноздатність. І, що головне, цей замок розташовувався безпосередньо на порубіжжі зі степом і першим сприймав удари кримчаків у районі лісостепового Подніпров'я. А отже, він мав бути належно підготовлений для протистояння ворожим приступам.

Однак замки регіону не були абсолютно неприступними кріпостями. Досить часто вони зазнавали руйнувань через татарські набіги. У таких випадках відбудову замків уряд брав на себе. Зважаючи на малу чисельність місцевого населення, влада направляла до Черкас і Канева теслярів із білоруських земель. На

⁶⁷³ Там же. – С. 29–30.

⁶⁷⁴ ЛМ. Кнуга № 4... – Р. 65.

⁶⁷⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 80, 94.

⁶⁷⁶ ЛМ. Кнуга № 4... – Р. 65.

підтвердження таких фактів маємо датоване 1496 р. розпорядження великого князя литовського *«о наряде людей изъ Приднепровскихъ волостей для возведения Черкасского замка»*⁶⁷⁷. Тоді для відбудови споруди було споряджено сокирників із Кричова (100 осіб), Пропойська, Олучича і Дрокова (100 осіб), Речиці (50 осіб), Брагиня (50 осіб)⁶⁷⁸. Така сама практика велася і згодом, про що свідчить побудова Канівського замку⁶⁷⁹. Для його зведення було направлено понад 1500 робітників⁶⁸⁰. Із опису Черкаського замку 1552 р. довідуємося, що *«замок Черкасский отъ трехъ годовъ людъми добродеревцы т.е. Волощаны поднепрскими верховыми, справою державъцы Могилевского, некогда Фёдора Баки, рубленъ...»*⁶⁸¹. Для зведення замків також надсилався ліс як матеріал для будівництва⁶⁸².

Принагідно слід відзначити, що, незважаючи на такі заходи, замки не завжди являли собою міцну й налагоджену для оборони твердиню. Так, за повідомленням ревізорів середини XVI ст., Канівський замок мав досить занедбаний вигляд: *«ветохъ, погнило и поопало будованья в нёмъ много, трудна на нёмъ не только оборона, але и сторожа, бо нельзя вже ходити по бланькахъ: што не поопало, ино и то ледви отъ витру колышетъся»*⁶⁸³. Черкаський замок теж перебував у не набагато кращому стані. Щоправда, у Черкасах упродовж 1549–1552 рр. був збудований новий замок. Однак місцеві мешканці не хотіли туди переходити, оскільки він був віддалений від Дніпра, *«откуль бы имъ часу обложенья могъ быти ратунокъ»*⁶⁸⁴.

Окрім допомоги в спорудженні замків, литовська влада проводила й інші заходи задля підтримки та посилення обороноздатності порубіжних земель. Зокрема, 1526 р. Сигізмунд I відрядив до Черкас загін якогось Михайла Козака⁶⁸⁵. У 1551 р. було

⁶⁷⁷ Акты МЛ... – С. 501.

⁶⁷⁸ ЛМ. Кнуга № 6... – Р. 345. Такі самі бригади теслярів передбачалося того року відправити і до інших порубіжних замків (див.: *ibid*).

⁶⁷⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 91.

⁶⁸⁰ Там же. – С. 93.

⁶⁸¹ Там же. – С. 77.

⁶⁸² Там же. – С. 93.

⁶⁸³ Там же. – С. 91–92.

⁶⁸⁴ Там же. – С. 91; Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 52.

⁶⁸⁵ Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – першої половини XVI ст. – С. 71.

задоволено прохання черкаського й канівського старости Я. Хрціоновича посилити гарнізони Черкаського й Канівського замків загонами «людей служебних». Як уже повідомлялося, за наказом короля Сигізмунда Августа до замків було відправлено військо: сто кінних драбів на чолі з ротмістром Петром Чапличем та сто піших під керівництвом ротмістра Петра Розбицького⁶⁸⁶. Також король дав розпорядження товаришеві київської роти Ангелу відібрати п'ятдесят драбів із-поміж тих, хто уже завершив термін своєї служби в порубіжних українських замках, і відрядити їх до Канівського замку для продовження служби⁶⁸⁷.

Урядові кола як могли забезпечували місцеві кріпості боєприпасами. Скажімо, коли в 1526 р. виникла загроза чергового татарського нападу на українські землі, для Черкас, як і для інших міст, із державної скарбниці, окрім невеликої суми грошей та сукна, були виділені «п'ятдесят камінів селітри і десять камінів сірки»⁶⁸⁸. На час ревізії подніпровських замків у середині XVI ст. адміністрацією Черкаського замку було отримано, зокрема, чотири бочки «пороху гаковничного», а також «свинѣцу пять штук, што сего году съ скарбу господарского... привезено». До Канева, окрім пороху, була відправлена «селитры бочка великая»⁶⁸⁹.

Для забезпечення гарнізонів продовольством до замків надсилались «живности всякие». У випадку додаткової потреби в харчових припасах старости повинні були повідомляти уряд⁶⁹⁰. Проте влада спочатку вимагала чіткого звіту місцевої адміністрації про розходи, а потім приймала остаточне рішення. Зокрема, коли Я. Хрціонович подав до короля прохання постачити до Черкас п'ятдесят бочок жита із Київського замку, останній зажадав від черкаського старости, щоб той з попередніх видатків «первей съ того личбу намѣ вчинилѣ, где ся то разышло, о чомѣ мы хотимѣ достаточную ведомость мети». Лише після цього

⁶⁸⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 52.

⁶⁸⁷ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. – С. 571.

⁶⁸⁸ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 173.

⁶⁸⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 80, 94.

⁶⁹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 115; Малиновскій І. Сборникъ материаловъ... – С. 266.

Сигізмунд Август збирався вирішити питання про додаткове постачання замку⁶⁹¹.

Такі дії влади були цілком виправдані, адже місцева адміністрація часто використовувала припаси не за призначенням. Як повідомляли в 1552 р. ревізори, у Черкасах «*в житнику тамъ в замку господарском нетъ бочекъ*». Із 27 бочок жита староста Я. Хрціонович частину привласнив, а решту «*роздалъ позычкою*». Окремі старости використовували для власних цілей призначені для замкової оборони свинець, селітру, сірку⁶⁹². Це, безперечно, шкодило підтриманню замків у належній готовності до опору ворогам, що змушувало верховну владу держави встановлювати певний контроль над витратами, здійсненими старостами.

Для забезпечення різних потреб порубіжних замків урядом передбачалося виділення фінансових коштів. Вони призначалися для побудови чи ремонту замкових споруд. Зокрема, у виписці про видатки зі скарбу 1532 р. йдеться про видачу «*на роботу замку Черкаского на двадцять городень 30 коп грошей, а на студню 20 коп грошей*»⁶⁹³. Також гроші виділялися черкаським міщанам за службу і як компенсація за збитки, завдані татарськими нападами. Саме на це були спрямовані видатки з державного скарбу 1486 р.: «*черкасьцомъ на выправу до Орды 6 копъ грошей з мьта киевского...*», а згодом того ж року «*60 копъ до Черкасъ з дани мозырское*»⁶⁹⁴. Невдовзі після завершення облоги Черкас татаротурецькими військами король восени 1532 р. кілька разів поспіль виділяв черкащанам «*за впад и шкоду*» кошти (загалом 210 коп грошей) і сукно (на суму 90 коп грошей). Тоді ж частина коштів призначалася на замкову сторожу («*31 копъ грошей на сторожу*»)⁶⁹⁵. Були й персональні пожалування. Їх отримував староста, про що вже говорилося раніше, а також його помічники⁶⁹⁶. У зв'язку з тим, що Черкаси й Канів були стратегічними пунктами міжнародного дипломатичного шляху, туди направлялися грошові

⁶⁹¹ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 54–55.

⁶⁹² Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 80.

⁶⁹³ LM. Кнуга № 15... – Р. 208.

⁶⁹⁴ Ibid. Кнуга № 4... – Р. 33, 51.

⁶⁹⁵ Ibid. Кнуга № 15... – Р. 206–208.

⁶⁹⁶ Ibid. – Р. 207; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 454.

видатки на *«подниманье послов и гоньцовъ»*⁶⁹⁷. Фінанси повинні були надходити систематично й у чітко визначених обсягах. Наприклад, у листопадовому 1532 р. реєстрі королівських видатків зазначалося: *«... а на подниманье послов у Черкасах по двадцати коп на год — до воли господарское»*⁶⁹⁸.

Однак такі виплати насправді не були стабільними та достатніми за обсягом через матеріальну й фінансову скруту в державі. Так, у джерелах фіксуємо неодноразові повідомлення короля литовській Панам-Раді, як-то 1524 р., про неможливість заплатити службникам порубіжних замків (*«а мы у скарбе пенязей не маемъ, чимъ быхмо мели за ихъ службу имъ платити, а коморы и мыта и иньи доходы наши вси у долзехъ зашли»*)⁶⁹⁹. А отже, адміністрація замків часто змушена була розраховувати лише на місцеві доходи, на чому наголошували урядові кола. Показовим свідченням цьому є відповідь короля на прохання Я. Хрщоновича виділити кошти на утримання польової сторожі. Глава держави заявив, що той має покладатися лише на прибутки, котрі з *«корчомъ тамошних приходять и зъ иншихъ платовъ и пожитковъ на тебе, старосту тамошнего»*⁷⁰⁰.

В умовах матеріальної скрути та постійної небезпеки татарських набігів старости були зобов'язані докладати максимум свого військового хисту для забезпечення охорони підвідомчої території від ворожої небезпеки. Виконуючи функції військового коменданта, староста видав сторожею на замок. Як у Черкасах, так і в Каневі, зазвичай, *«сторожи вь замьку бывають два»*. Вночі вони здійснювали охорону, перебуваючи на замкових вежах, а вдень виконували різні роботи для замкових потреб. Сторожу наймав староста⁷⁰¹. До середини 40-х рр. XVI ст. вона утримувалася за рахунок доходів від міських корчм (*«с корчомныхъ пенезей»*)⁷⁰².

⁶⁹⁷ Литовська Метрика. Книга 561... – С. 251.

⁶⁹⁸ LM. Кнуга Nr 15... – Р. 208; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 454.

⁶⁹⁹ Акты ЛРГ... Т. 2. – С. 517; Документы МАМЮ. – М., 1897. – Т. 1. – С. 523–524.

⁷⁰⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 54.

⁷⁰¹ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81, 95.

⁷⁰² Саме до цієї традиції апелювали в 1545 р. житомиряни у переліку своїх скарг на місцевого старосту, котрий переключив фінансування замкової сторожі на міщан. У королівському вердикті житомирському урядовцеві на цю скаргу йшлося: *«... на замокъ наш абы еси сторожу наимоваль с корчомныхъ пенезей яко в Черкасахъ и в Каневе и по иньшимъ замкомъ украинымъ»* (див.: Литовська Метрика. Книга 561... – С. 246).

Надалі утримання сторожі стало обов'язком місцевого населення, яке сплачувало задля цього спеціальний податок, іменований «кливощина» або «сторожовищина» (по два гроші з кожного дому раз на рік). Із появою найманих загонів у замку до сторожової служби підключилися і драби. Виконання ними такої служби здійснювалось «за тотъ датокъ, который з скарбу госу-дарского берутъ»⁷⁰³.

Козак на посту.
Худ. Ю. Брандт

Водночас староста забезпечував функціонування сторожі поза замком — так званої «сторожи польной». До її складу входили групи по кілька кінних спостерігачів, котрі розташовувались у місцях імовірної появи татарських нападників⁷⁰⁴. Така варта не

⁷⁰³ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81–82, 95.

⁷⁰⁴ Грушевский М. Южнорусские господарские замки... – С. 24.

була постійною, а залучалася «водлуго часовъ потребныхъ», тобто у випадку ведення сільськогосподарських робіт або ж «кгда ся выстерегають людей неприятельскихъ» за наявності інформації про їх можливу появу⁷⁰⁵. Сторожові осередки могли функціонувати в різній кількості й у різних місцях «где бы потреба указывала».

Як правило, місцевий замок оточувався сторожею з різних боків і на різній відстані від замку. За повідомленням старости Я. Хрщоновича, у 1551 р. в околицях Черкаського замку вартові пункти розміщувалися в чотирьох місцях⁷⁰⁶. У результаті ревізії 1552 р. їх зафіксовано уже сім: «на Тясмени у Чигирина вь осьми миляхъ отъ замку, на Голомъ Тясмени пять миль отъ замку, на Рдне пять миль, у Сугарева кургана шесть миль, у Великого кургана три мили, на Мостыцахъ три мили, на Мошнах три мили»⁷⁰⁷. Також дозори висувалися далеко в Дике Поле, насамперед до дніпровської переправи в районі Тавані. Це давало змогу контролювати рух татар та завчасно отримувати інформацію про загрозу нападу, котра передавалася далі до вищих інстанцій. Наприклад, у 1538 р. сторожа повідомляла черкаському старості та київському воєводі, що «на око видела войско великое Татаръ зъ дельи и зъ гаковнищами перевозячися на сюю сторону Днепра; самъ царь [кримський хан. – Ю.М.] головою своею вь томъ жо войску быти мелъ...». Цю інформацію місцеві урядовці донесли до Панів-Ради, а звіділя вона була направлена до короля польського та великого князя литовського⁷⁰⁸. Цілком вірогідною видається думка, що, окрім сухопутних вартових, така сторожа виставлялася черкаськими старостами й на дніпровських островах неподалік від переправ⁷⁰⁹.

⁷⁰⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81.

⁷⁰⁶ Там же Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 54.

⁷⁰⁷ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81.

⁷⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 87.

⁷⁰⁹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 86.

*Варта над Дніпром.
Худ. Ю. Брандт*

Обов'язок пильнувати околиці повіту традиційно покладалася на бояр, міщан і старостівських служебників. Окрім того, староста з боярами, навіть за відсутності відомостей про наміри степовиків, повинні були влітку кілька разів здійснювати виїзди на околиці повіту, а то й далі з охоронними цілями⁷¹⁰.

У випадку ворожого нападу для оборони замку в розпорядженні місцевої адміністрації перебували замкові слуги та старостівські служебники. Їхня кількість при замках була невеликою. Так, за люстрацією 1552 р. у Черкасах налічувалось 23 слуг, у Каневі — 46. Також староста мав «почотъ служебниковъ» у кількості 61 особи⁷¹¹.

До складу замкових гарнізонів входили також наймані загони. Їхня чисельність не була сталою. Як уже повідомлялось, у 1551 р. за розпорядженням короля до Черкас було направлено 200 драбів⁷¹². Наступного року в місцевому замку нараховувалося сто драбів вже нового набору, а також шістдесят «давнейшихъ», котрі

⁷¹⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 54; там же. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 81–82.

⁷¹¹ Там же. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 89–90, 104–105.

⁷¹² Там же. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 52.

служили безпосередньо під керівництвом старости. Ця військова сила складалася з «копийниковъ» — «з корды а з алябартами або з оцены» та «стрельцовъ з ручьницы, з мечи»⁷¹³.

До боротьби з татарською агресією власті залучали й місцеве населення, насамперед тоді, коли необхідно було обороняти замок. Це закріплювалося в законодавчих актах. Зокрема, у Статуті 1529 р. зазначалося, що «кожен князь і пан, і дворянин», а також «щоб усі міщани і наші піддані під час нападу ворога поряд з іншими нашими земськими людьми несли військову службу або з нашого дозволу споряджали людей на війну»⁷¹⁴.

Народне ополчення місцевих повітів очолювали старости. Військову повинність мали виконувати головно черкаські й канівські бояри зі своїми підданими, міщани, а також «люди церковные и гости вси». Вони були зобов'язані брати участь в оборонних заходах, а також «против людей неприятельских в погоню за ними конно и збройно бывати з старостою и без него из слугами его»⁷¹⁵.

Надзвичайно важливу роль у посиленні військового потенціалу Черкаського й Канівського повітів (староств) відіграло козацтво. Тісні контакти з ним підтримували місцеві старости О. Дашкович, Н. Бобоєд, А. Пронський, В. Тишкевич, Я. Пенько, О. Горностай, Я. Хрещонович, М. Вишневецький⁷¹⁶. Вони постачали козакам коней, зброю, провіант⁷¹⁷. Козацтво здійснювало службу в кон-

⁷¹³ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 90.

⁷¹⁴ Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 217.

⁷¹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 80–82, 95.

⁷¹⁶ Активна співпраця з козацтвом дала підстави для проголошення історіографією XVII – XVIII ст. багатьох порубіжних старост, черкаських і канівських зокрема, організаторами українського козацтва, першими гетьманами і т. ін. (див.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 26; Історія Русів. – К., 1991. – С. 50–51). Така традиція мала місце і в наступному XIX ст., коли українська історіографія назвала першими організаторами і провідниками козацтва хмельницького старосту П. Лянкоронського та «знаменитого козака» черкаського й канівського старосту О. Дашковича (див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 88–89; *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. 9. – С. 18). Аналогічні твердження мали місце й серед окремих дослідників нашого часу (див.: *Замлинский В.* Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // КС. – 1992. – № 4. – С. 3). Утім документальні матеріали з цієї проблематики не підтверджують такі категоричні судження. Швидше можна погодитися з думкою М. Грушевського, що «своє значіння на сім полі вони мусять поділити з багатьма іншими репрезентантами української адміністрації, які так само старалися використати козацчину як побутове явище в інтересах оборони українського пограниччя та з різних мотивів брати участь в «козацтві» (цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 89).

⁷¹⁷ *Стороженко А. В.* Стефан Баторий і дніпровские козаки. – К., 1904. – С. 27.

войних командах, що виконували функції охорони воєводських чи старостівських осіб під час поїздок або ж відсічі нападів степовиків на замок⁷¹⁸. На початку XVI ст. у Черкасах, як свідчать джерела, існували загони таких козаків на чолі зі своїми ватажками. Серед них у 1503 р. відомі князь Дмитро та якийсь Щур («*князя Дмитрия козаки*», «*козаки Щуровой роты*»)⁷¹⁹. У 1526 р. за розпорядженням Сигізмунда I до Черкас був відряджений загін Михайла Козака⁷²⁰. Козацькі загони часто набиралися самими старостами з подальшим залученням до ведення військової служби.

В умовах татарської агресії козацтво природно стало в перших рядах тих, хто зі зброєю в руках, найчастіше під керівництвом місцевих урядовців, давав відсіч загарбникам. Водночас воно відіграло значну роль не лише в стримуванні татарської агресії, а й у наступальних акціях проти ворога. Оцінюючи успіхи козацьких загонів у боротьбі зі степовиками, місцеві урядовці неодноразово сприяли їхнім діям. Із цього приводу було чимало нарікань. Так, кримський хан Сахіб-Гірей в 30-х рр. XVI ст. скаржився Сигізмунду I, що черкаські й канівські старости пускають козаків у походи на татарські улуси⁷²¹.

Питання ефективного запобігання та покладення краю агресії кримчаків із залученням козацтва неодноразово піднімалося на державному рівні. Характерно, що ініціаторами, а також безпосередніми виконавцями різних оборонних заходів передовсім були черкаські й канівські старости. Серед них насамперед слід назвати О. Дашковича. Саме він у 1522 р. на Городнянському сеймі висунув слушну пропозицію про відрядження до Києва «*гідного і доброго чоловіка*», щоб той набрав загін козаків. Пропонувалося також виділити сукно та кошти для оплати за службу. Козацькі ватаги передбачалося використати для захисту дніпровських перевозів від татар⁷²². Хоч і була спроба втілити цей задум,

⁷¹⁸ Шербак В. О. Українське козацтво... – С. 63.

⁷¹⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 1; Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 2. – С. 113.

⁷²⁰ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 173.

⁷²¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 186.

⁷²² Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького... – С. 7.

однак через брак коштів та нерішучість владних кіл він не був реалізований⁷²³.

Згодом О. Дашкович знову повернувся до свого задуму. У 1533 р. після перемоги оборонців Черкас над татарами й турками черкаського старосту було запрошено на Піотрковський сейм. На запитання радних панів про шляхи запобігання татарським «шкодам» О. Дашкович відповів пропозицією отаборити на Дніпрі військову сторожу в кількості 2000 осіб, котра обороняла б переправи від татар. До цього загону варто було б ввести ще кілька сотень вершників, котрі постачатимуть продовольство. Також він радив побудувати на дніпровських островах замки, а поруч із ними заснувати міста. Пропозиції О. Дашковича учасники сейму схвалили, але, на жаль, вони так і не були втілені в життя⁷²⁴. У цій історії, яку переповів хроніст М. Бельський, козаки не згадуються. Утім, слід гадати, що саме їх, а не когось іншого мав на увазі О. Дашкович у тому задумі⁷²⁵. Зрозумівши силу й потенційні можливості козацтва, він став одним із перших ініціаторів використання його на державній службі.

Усе ж реалізувати цю ідею судилося іншому місцевому урядовцеві. Із початком Лівонської війни (1558 – 1583 рр.) через занепад традиційної системи мобілізації до війська⁷²⁶ виникла потреба поповнення збройних сил держави. Передбачалося в першу чергу використати козаків із татарського прикордоння. Значна роль у справі залучення нових військових сил відводилася черкаському старості М. Вишневецькому. Саме він у 1561 р., будучи посередником у переговорах між литовським урядом і низовими козаками, мав переконати останніх вступити до війська. Староста мусив обумовити розмір грошової оплати і харчування та повідомити про це урядовому апарату⁷²⁷. Примітно, що він був також посередником у справі набору «на службу господарську» за домовленістю із кримським ханом 24 білгородських татарських

⁷²³ Клетатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 126–127.

⁷²⁴ Kronika Marcina Bielskiego. – Т. 2. – Ks. IV, V. – S. 1059.

⁷²⁵ Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – першої половини XVI ст. – С. 68.

⁷²⁶ Леп'яко С. А. Українське козацтво на державній службі... – С. 58.

⁷²⁷ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 156–157.

козаків із умовою, *«жебы они тепер еще перед зимою [1561 р. — Ю. М.] до земли Московское шли, а там неприязни доводили и службу свою нам сказали»*⁷²⁸. Черкаський староста уповноважувався передати татарським козакам сукно як плату за військової послуги. Очевидно, М. Вишневецькому вдалося залучити козаків на службу, про що свідчать грошові виплати *«на козаки черкаские»* та місцевому старості влітку 1562 р.⁷²⁹ Відрадно, що покладений у 1561 — 1562 рр. за участю черкаського і канівського старости початок державної військової служби козацтва відіграв вагому роль у зародженні й формуванні реєстрового війська⁷³⁰

У динаміці зовнішньополітичних перипетій для великокнязівської влади важливе значення мала інформаційна функція порубіжної адміністрації. З огляду на геополітичне становище Черкаського й Канівського повітів (староств) представникам місцевої влади у цій справі відводилася провідна роль. Старости повідомляли уряд про ситуацію та її зміни в татарському степу і безпосередньо в Криму⁷³¹. Відомості про динаміку таких подій передавалися до верховної влади через служебників, представників великокнязівського адміністративного апарату, інколи особисто тамтешніми урядовцями тощо. На останніх покладался обов'язок *«о поганстве татарехъ, и всякой справе ихъ пильное выведанье чинити и где бы еси отъ нихъ которое небеспеченство панству нашему быти розумели, то бы за часу ведати о том намъ [литовському князю. — Ю. М.] давали, а без вести в томъ нас не держали»*⁷³². Зважаючи на велике значення цієї справи, старости, отримавши перші звістки про агресивні плани татар щодо

⁷²⁸ Там же. — С. 157.

⁷²⁹ *Леп'яко С. А.* Українське козацтво на державній службі... — С. 59.

⁷³⁰ Йдеться про козацькі реформи часів Речі Посполитої, використання реєстровців у різних військових акціях і т. ін. У цьому контексті важливу роль відіграли землі Південної Київщини. Адже місцеві козаки становили основу реєстру. Одним із перших гетьманів над реєстровцями був призначений черкаський і канівський староста князь М. Вишневецький (див.: *Шербак В. О.* Формування козацького стану в Україні... — С. 59; *Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю.* До біографії Яна Оришовського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — Київ—Черкаси, 1994. — С. 76.). Примітно, що Черкаси, Канів, Трахтемирів, Чигирин у різні часи були столицями реєстрового війська, а також слугували вагомою базою для його формування, еволюції та були традиційними місцями дислокації реєстровців.

⁷³¹ Архів ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — С. 79; Акты ЗР. — Т. 2. — С. 190, 329.

⁷³² Цит. за: Архів ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — С. 51–52.

українських земель, намагалися оперативнo передати цю інформацію до вищих інстанцій. Зокрема, в 1526 р. О. Дашкович повідомляв королю, що хан Саадет-Гірей, користуючись примиренням, готується до походу на українські терени⁷³³. Завдяки цьому вдалося організувати відсіч кримському війську. На початку лютого 1527 р., коли татарська орда з'явилася на Подніпров'ї, загопи на чолі з К. Острозьким, Ю. Слуцьким, О. Дашковичем та ін. завдали нищівного удару по ворогові на Черкащині⁷³⁴. В іншому випадку звістка черкаського старости восени 1533 р., про те, що хан Сахіб-Гірей з військом переправився через Дніпро і зупинився *«отъ замку нашого Черкасъ у тринадцяти милях»*, теж дала змогу своєчасно зібрати військо для опору нападникам⁷³⁵. Повідомлення Я. Пенька навесні 1539 р. про рейд великого татарського війська мимо Чернігова до верхів'їв Дніпра, що створював пряму загрозу нападу на ВКЛ, змусило короля Сигізмунда I надати відповідні розпорядження про спішну підготовку війська для надання відсічі потенційній агресії⁷³⁶. Інформація М. Вишневецького (червень 1566 р.) про наростання загрози нападу з Криму спонукала короля звернутися до панів радних ВКЛ з метою обміркувати ситуацію, тримати її під контролем і підготуватися до можливих бойових дій⁷³⁷.

Старости традиційно подавали відомості не лише про ситуацію в Криму, а й про політичні плани Москви щодо Литви та Кримського ханства, російсько-кримські контакти, наміри кримського хана стосовно Московської держави тощо⁷³⁸. Скажімо, значною мірою завдяки вчасному докладному повідомленню черкаського урядовця Й. Халецького про наміри московського князя будувати замок *«на врочищы Монастырьщахъ mezi замком нашымъ Черкасы и островомъ Хортицюю»*⁷³⁹ (1559 р.)

⁷³³ Черкас Б. В. Остафій Дашкович... – С. 62.

⁷³⁴ *Strzykowski M.* Kronika polska... – С. 394.

⁷³⁵ ЦДАУК. – Ф. КМФ–36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 218–219; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 220–221.

⁷³⁶ AS. Tom IV. – S. 197–198.

⁷³⁷ *Малиновскій І.* Сборникъ материаловъ... – С. 279–280.

⁷³⁸ Там же. – С. 186, 193; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 144; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 151; КІПМВКЛ. – С. 135; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 5; Сборник князя Оболенского № 1... – С. 49.

⁷³⁹ Цит. за: *Малиновскій І.* Сборникъ материаловъ... – С. 270; також див.: Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 151.

вдалося оперативно провести відповідні заходи і задіяти різні засоби, щоб уникнути потенційно небезпечного сусідства⁷⁴⁰.

Повідомлення від старост, доповнені відомостями з інших джерел, допомагали швидко орієнтуватись у політичній ситуації і, з огляду на державні інтереси, вчасно вдаватися до тих чи інших заходів. Значну роль у цій справі відігравали інформатори старост у Криму та Орді. Зокрема, восени 1532 р. О. Дашкович повідомляв королю, що *«приятели его с Орды къ нему усказали, якобы цар [кримський хан. – Ю.М.] с людьми своими поготову были»* чинити напад на литовські володіння. Ця звістка змусила мобілізувати сили й підготуватися для опору можливій агресії⁷⁴¹.

Загалом система оборони Черкаського і Канівського повітів (староств) являла собою певний комплекс продуманих заходів та засобів. Вони включали в себе як державну опіку станом обороноздатності регіону, так і місцеві зусилля й ресурси, що сприяли її налагодженню та підтриманню. Утім, вони не завжди відповідали потребам часу, а вирішення цілої низки питань щодо забезпечення захисту краю покладалося насамперед на адміністрацію на чолі зі старостами та на мешканців краю. Надзвичайно важливу роль в організації оборони та загальному керівництві оборонним потенціалом відігравали старости.

Черкаські і канівські намісники і старости в перипетіях боротьби з татарами

В останній третині XV – першій половині XVI ст. населення південно-східних українських земель перебувало в постійній небезпеці ворожих набігів кримських орд. У цих умовах на черкаських і канівських урядовців покладалася велика відповідальність забезпечити оборону краю, для виправдання якої вони небезуспішно докладали максимум зусиль. Це засвідчується чисельними прикладами. У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей здійснив надзвичайно жорстокий і спустошливий похід на

⁷⁴⁰ *Малиновскій І.* Сборникъ матеріаловъ... – С. 266; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 115; *Клепатскій П. Г.* Очерки... 1912. – С. 138.

⁷⁴¹ Див: ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 175.

Придніпров'я, під час якого розорено було навіть Київ⁷⁴². Черкаські ж зуміли не лише відстояти місто й замок, а й під орудою Матвія Кміти завдали розгромного удару по татарському війську⁷⁴³. Щоправда, існує думка, що Черкаський посад тоді зазнав великих руйнувань, й напевне, був ущент знищений. Уможлиблюють такі міркування археологічні дослідження в історичній частині міста⁷⁴⁴.

Чимало звитязних перемог у стримуванні агресії нападників здобув черкаський і канівський староста О. Дашкович. За повідомленням польського хроніста М. Бельського, у листопаді 1518 р. очолюване ним військо остаточно розгромило татарський загін, котрий пробирався з-під Чорного лісу на Волинь, зазнавши перед цим відчутного удару від князя К. Острозького⁷⁴⁵.

Нерідко порубіжні урядовці та представники великої шляхти об'єднували свої сили для відсічі агресорів, що мало неабияке значення для успішного захисту українських земель. Прикладом такого переможного завзяття може слугувати битва на р. Ольшаниці. Її предтечею був масштабний похід на початку 1527 р. чисельного татарського полчища⁷⁴⁶ на польські та литовсько-руські землі в районі Любліна, Бельська, Пінська, Бобруйська й Речиці⁷⁴⁷. На зворотньому шляху до Криму їх стали переслідувати загоны⁷⁴⁸, які очолив князь К. Острозький з безпосередньою участю Ю. Радзивіла, Ф. Сангушка, О. Чорторийського, Ю. Слуцького, І. Вишневецького та О. Вишневецького, київського воєводи А. Неміровича

⁷⁴² Список графа Рачинского. – С. 341.

⁷⁴³ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 83; *Яковлев А.* Намісники, державці і старости... – С. 3.

⁷⁴⁴ *Кухтан Д.* Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 77.

⁷⁴⁵ *Kronika Marcina Bielskiego.* – Т. 2. – Ks. IV, V. – S. 1004.

⁷⁴⁶ Інформація та розрахунки про чисельність татарського війська коливаються від 7–10 тис. (див.: *Черкас Б.* Ольшаницька битва 1527 р. – С. 55.) до 20–34 тис. (див.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу... – Ч. 1. – С. 176).

⁷⁴⁷ *Kronika Marcina Bielskiego.* – Т. 2. – Ks. IV, V. – S. 1040; *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – S. 394; *Черкас Б.* Ольшаницька битва 1527 р. – С. 55. На відміну від польських хроністів Б. Черкас датує цей напад кінцем 1526 р.

⁷⁴⁸ Чисельність литовського війська за М. Литвином становила 3500 вояків. Б. Черкас, посилаючись на Й. Деція, називає цифру 5000. Це хибна думка, оскільки дослідник помилково сприйняв число ситуативного татарського загону «юного хана» (1500 чол.) за військо К. Острозького (див.: *Черкас Б.* Ольшаницька битва 1527 р. – С. 55; порівняй: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу... – Ч. 1. – С. 176).

та черкаського і канівського старости О. Дашковича⁷⁴⁹. За словами Й. Деція, 26 січня загін К. Острозького наздогнав ворожу орду «за 10 миль від Черкас у 2 денних переходах від славнозвісної річки Борисфен»⁷⁵⁰. М. Бельський уточнив, що це сталося «під Каневом...біля Ольшаниці»⁷⁵¹. Саме тут, на р. Ольшаниці, кримцям було завдано розгромної поразки⁷⁵². Рештки татар між Каневом і Черкасами зазнали ще одного нищівного удару від об'єднаних військ на чолі з Ю. Слуцьким та О. Дашковичем. Унаслідок цієї військової акції вдалося визволити полонених та відбити всю ворожу здобич⁷⁵³. Така взаємодія неодноразово давала

позитивні результати й у подальшому.

Іншим прикладом звитяги і мужності населення Черкащини у справі захисту рідних земель від агресії степовиків стали події 1532 р. Навесні кримський хан Саадет-Гірей, довідавшись про дружні взаємини його опонента, племінника Іслам-Гірея, із О. Дашковичем та перебування його на теренах Черкаського повіту, вирушив під Черкаси⁷⁵⁴. Хан мав далекосяжні плани — після здобуття цього міста здійснити подальший похід на Київ. Загалом же, як дослідив Б. Черкас, від ре-

Остафій Дашкович.
Худ. Я. Матейко

⁷⁴⁹ *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi. – S. 394.

⁷⁵⁰ *Вирський Д.* Околиця Ренесансу... – Ч. 1. – С. 175.

⁷⁵¹ *Kronika Marcina Bielskiego.* – Т. 2. – Кs. IV, V. – S. 1040.

⁷⁵² Ольшаниця – це сучасна р. Вільшанка на Черкащині. У цій битві татари втратили за різними даними 20–26 тис. своїх вояків (див.: *Черкас Б.* Ольшаницька битва 1527 р. – С. 56).

⁷⁵³ *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi. – S. 394.

⁷⁵⁴ *Іваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 378. На момент облоги Черкаського замку Іслам-Гірей уже переправився на Лівобережжя і відійшов до московської землі (див.: *Kronika Marcina Bielskiego.* – Т. 2. – Кs. IV, V. – S. 1055).

зультатів черкаської облоги на той момент значною мірою залежала доля східноєвропейської політики⁷⁵⁵. Орієнтовно наприкінці лютого – на початку березня хан узяв місто в облогу⁷⁵⁶, маючи у своєму війську, окрім татар, близько півтори тисячі турецьких яничар і п'ятдесят гармат. Протягом тринадцяти днів черкаські на чолі з О. Дашковичем стримували приступи ворога, що мав перевагу в силі. Зрештою, Саадет-Гірей, зазнавши чисельних втрат, запропонував старості провести переговори. Лише після другої пропозиції хана О. Дашкович погодився на переговори за умови виділення із найближчого оточення хана кількох заручників, котрі чекатимуть у Черкаському замку, поки він перебуватиме у таборі кримського володаря⁷⁵⁷. Тільки після цього «він ввійшов до нього, і пив з ним мед побратавшись, і зробив з ворога друга королю Сигізмунду пану своєму...»⁷⁵⁸.

Герб О. Дашковича

Слід гадати, що значну роль у знятті облоги з Черкас відіграла зовнішня допомога оборонцям. О. Дашкович зумів повідомити королю про наступ неприятеля, що змусило владу вжити відповідних заходів для збору й відрядження війська до Черкас⁷⁵⁹. Вірогідно, що до переговорів хана підштовхнула поява свіжих військових сил, котрі рухались човнами з верху Дніпра на допомогу обложеним. Згодом черкаські згадували, що за «за держання пана Остафьева, кгда царь Перекоп-

ский доставалъ ихъ на томъ местици, где теперь замокъ стоить, ратовано тамъ ихъ тогды, прибывши з Киева водою Днепром»⁷⁶⁰.

⁷⁵⁵ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 193–194.

⁷⁵⁶ Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – С. 82.

⁷⁵⁷ Іваніні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 378; Kronika Marcina Bielskiego. – Т. 2. – Кs. IV, V. – S. 1055–1056.

⁷⁵⁸ Ibid. – S. 1056.

⁷⁵⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1–3.

⁷⁶⁰ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 91.

Однак сутички з татарами не завжди завершувались перемогою захисників краю. Унаслідок частих та раптових набігів загарбники захоплювали ясир, грабували, пюндрували українські землі, особливо на подніпровському порубіжжі.

Слід зауважити, що старости Черкаського й Канівського замків не обмежувалися оборонними заходами, а їм удавалися до активних атакуючих дій. Перші відомості про участь черкаських старост у військових виправах на татарські улуси сягають початку 90-х рр. XV ст. Зокрема, у джерелі повідомляється про напад 1493 р. черкаського «воєводи» Богдана⁷⁶¹ на новозбудований у пониззі Дніпра ханом Менглі-Гіреєм городок⁷⁶². В іншому документі, де згадуваний Богдан називається князем Черкаського городка, йдеться про здобуття і зруйнування новобудови, а також захоплення нападаниками 30 тис. алтин грошей та 64 ханських людей в неволю⁷⁶³.

У похід.

Худ. М. Пимоненко

⁷⁶¹ Йдеться про тогочасного черкаського намісника Богдана Федоровича Глинського.

⁷⁶² Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 195.

⁷⁶³ Там же. – С. 196.

Завзятим і відважним подвижником каральної й випереджальної тактики боротьби із татарською агресією був О. Дашкович. У цій справі він часто вдавався до проведення спільних дій із іншими порубіжними урядовцями українських земель. Так, окремі джерела повідомляють про грізну виправу черкаського старости разом із П. Ляцкоронським у 1516 р. під Білгород. Цей похід був організований як помста татарам за їхні набіги. Для козацького загону він завершився успішно. Переможці повернулися з чималою здобиччю, пригнавши стада овець, худоби і коней⁷⁶⁴. Гучним був також їхній похід на татар під Очаків наприкінці 1528 р. Військо О. Дашковича, П. Ляцкоронського, а також старост вінницького і брацлавського числом *«кілька-надцять сот»* тричі ставали до бою із супротивником. Зрештою перемога виявилась на боці козаків. Вони не лише завдали нищівного удару татарам, а й здобули великі трофеї – 500 коней і 30 тис. голів худоби⁷⁶⁵.

Дещо раніше, у 1523 р., шойно звільнившись із татарського полону, де перебував певний час, черкаський і канівський староста здійснив сміливий рейд на кримські володіння. Результатом походу було знищення в дніпровському пониззі татарської фортеці Іслам-Кермен. Згодом хан Саадет-Гірей скаржився Панам-Раді Литовської держави, що військо О. Дашковича *«город Ослам зламали и сказили и дела [гармати. – Ю.М.] побрали ино колько татар з домь и з жонами и детми своїми»*, що ховалися *«подле Днепра»*, захопило в полон. Окрім цього нападники *«два корабли взяли и люди в них побили и на чотыри тысячи золотых скарбу побрали»*⁷⁶⁶. Із зруйнуванням Іслам-Кермену Крим на тривалий час втратив контроль не лише над Таванським перевозом, а й південним Подніпров'ям у цілому⁷⁶⁷.

Принагідно зазначимо, що військовий хист О. Дашковича високо оцінювали його сучасники. І не лише влада та оточення.

⁷⁶⁴ Pulaski K. Ostafi Daszkiewicz. – S. 248.

⁷⁶⁵ Kronika Marcina Bielskiego. – Т. 2. – Кs. IV, V. – S. 1043; Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорізької Січі. – С. 126; Замлиський В. Предслав Ляцкоронський і Євстафій Дашкевич. – С. 132.

⁷⁶⁶ Малиновскій І. Сборникъ материалов... – С. 180–181.

⁷⁶⁷ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 153.

Австрійський дипломат С. Герберштейн так характеризував урядовця: «...чоловік надто досвідчений у військовій справі й надзвичайної хитрості. Хоча він неодноразово вступав у відносини з татарами, але ще частіше громив їх...»⁷⁶⁸. Інший сучасник відзначав, що черкаський староста був добре знаний і серед своїх, і серед татар, «бо багато мав побід над татарами... Хитрий, відважний і щасливий войовник, він наводив жах на татар. Дашкович знав їхню мову і часто буваючи на розвідках зоставався невпізнаним у ворожому таборі. Його вважали за татарина. Вивідавши усі справи, він розбивав ворогів доценту, а посланців татарських, надісланих до нього, він виставляв на страшну ганьбу, посадивши їх на палю там, де проходили татари»⁷⁶⁹.

О. Дашковича наслідували й інші представники місцевої влади. Так, черкаський староста А. Пронський разом із барським Б. Претвичем та володимирським Ф. Сангушком у вересні 1545 р. штурмували Очаків⁷⁷⁰. У надісланому до польського короля султаною адміністрацією «Реєстрі шкод» зазначалося, що нападники не лише визволили з ясиру 20 осіб (їхня вартість на ринку рабів становила 37000 акче⁷⁷¹), а й завдали матеріальних збитків на суму 20900 акче⁷⁷².

Свою особисту участь у таких акціях чи їх підтримку старости намагалися всіляко приховувати. З одного боку, це загрожувало королівською немилістю, з другого — шкодило взаєминам із Кримом. Однак кримські хани володіли достатньою інформацією про причетність черкаських і канівських урядовців до таких виправ, про що свідчить заява Девлет-Гірея: «...а таковыя зацепки и злочинства ни отъ кого не приходять, только отъ самого старосты Черкаского...»⁷⁷³. Утім спокуса помститися татарам і водночас поживитися переважала. Адже, патронуючи козацькі ватаги (постачаючи їх кіньми, озброєнням чи харчами або ж

⁷⁶⁸ Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 185.

⁷⁶⁹ Замлинський В. Предслав Лянцкоронський і Євстафій Дашкевич. – С. 132.

⁷⁷⁰ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 21; Барвінський Є. Набіг козаків на Очаків 1545 р. // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 18. – С. 8.

⁷⁷¹ Акче – дрібна срібна монета XIV – XIX ст., що була в обігу на території Османської імперії, Кримського ханства та деяких сусідніх держав.

⁷⁷² Сергіичук В. І. Барський староста Б. Претвич. – С. 128.

⁷⁷³ КІМВКЛ. – С. 62.

покриваючи їхні вчинки), урядовці отримували частину здобичі, захопленої під час походів: «з *добытку того старосте одно што лепше*»⁷⁷⁴. Часто старости одержували половину захопленого козаками майна⁷⁷⁵.

*Похід на Крим.
Худ. М. Самокиш*

Кримська сторона була надзвичайно невдоволена тим, що «зачепки і шкоди» козаки чинили з відома порубіжних урядовців. До литовського уряду систематично надходили скарги. В одній з таких хан зазначав: «...*козаки замковъ вашихъ Украинныхъ зъ ведомостью и дозволениемъ воеводы вашего Киевского и старосты вашего Черкаского, приходячи водою и тежъ сухомъ подъ улусы панства нашего зачепки и шкоды великие чинятъ, стада, кони, волы, овцы забирають и до замковъ вашихъ пригоняють...*»⁷⁷⁶. Такі самі нарікання йшли й від турецького султана. Практично в усіх випадках, часто невинувато, турки й татари звинувачували старост. Скажімо, коли на початку 50-х рр. XVI ст. на Таванському перевозі було погромлено купецький караван турецького купця Адрахмана (не зважаючи навіть на те, що його супроводжував представник черкаського

⁷⁷⁴ Сборник князя Оболенского № 1... – С. 83.

⁷⁷⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 32.

⁷⁷⁶ КІМВКЛ. – С. 110.

старости Д. Сангушка), хан заявив, що саме за наказом черкаського урядовця козаки вчинили напад на турчина⁷⁷⁷.

Кримські можновладці неодноразово вимагали від польського короля рішуче стримувати порубіжних старост і козаків і, крім того, відшкодовувати збитки, завдані козаками⁷⁷⁸. Інколи надходили жорсткі заяви *«тыхъ старостъ и врадниковъ вашихъ Украинныхъ, которыи козакамъ шкоду чинить паньству нашему дозволяютъ, поймати и ихъ за то скарати»*⁷⁷⁹.

Невиконання урядом цих вимог загрожувало втратою «братської приязні» між двома державами, а також відмовою з боку Ханату утримувати татар від адекватних дій⁷⁸⁰. В окремих випадках доходило до погроз здійснити військові походи на українські землі. Так, у 1527 р. хан у своєму посланні нахвалявся: *«...на тьи замки, Черкасы и Каневъ, послати рать свою хочемъ»*⁷⁸¹. З огляду на такі ж причини на українські землі готувався татарський похід і в 1541 р.⁷⁸².

У більшості конфліктних ситуацій литовський уряд намагався переконати офіційний Крим, що козацькі напади чиняться без його на це відома і волі⁷⁸³. Також, щоб виправдатися, зазначав, що це через татарські набіги *«наши люди не могутъ утерпети»*⁷⁸⁴.

У таких умовах перед урядом постала дилема: з одного боку, напруження стосунків із Ханатом доходило до крайньої межі й могло перерости в грандіозний міждержавний конфлікт, а з іншого – козацькі експедиції проти кримчаків були чи не єдиним засобом утримання татарської агресії. До певного часу влада виходила з цієї складної ситуації, реагуючи лише на найгучніші акції козаків. Вона вимагала від місцевих урядовців відшукати й покарати винуватців. Однак врегулювання таких колізій відбувалося значною мірою *«про око»* (як влучно висловився М. Грушевський)⁷⁸⁵. Такий тактичний підхід практикувався упродовж тривалого часу.

⁷⁷⁷ Там же. – С. 77.

⁷⁷⁸ Там же. – С. 42, 62, 110, 112, 130.

⁷⁷⁹ Там же. – С. 63, 110.

⁷⁸⁰ Там же. – С. 102, 110.

⁷⁸¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 186.

⁷⁸² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 31.

⁷⁸³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 107.

⁷⁸⁴ КПМВКЛ. – С. 74.

⁷⁸⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 102.

Козацька атака.
Худ. Ф. Рубо

Проте в міру збільшення кількості й сили козацьких походів зростала чисельність ханських скарг, розпалалося напруження у взаєминах, що спричиняло часті татарські напади. Для обмеження козацької активності та утримання ситуації під контролем владні кола ВКЛ змушені були вдаватися до рішучих дій. Це питання виносилося на розгляд литовської Панів-Ради спільно з королем польським і великим князем литовським. Одне з таких засідань відбулось у жовтні 1546 р. з приводу погромів черкаськими, канівськими і київськими козаками турецьких караванів. У постанові короля і Панів-Ради зазначалося, що козаки здійснювали ті «шкоди» не самовільно, а *«снять и за виправую и посланиемъ некоторыхъ самыхъ державецъ Украинныхъ на поле ходили, и въ томъ тые корованы громили»*⁷⁸⁶, й наголошувалося, що збитки іноземних купців, завдані козацькими ватагами, повинні відшкодовувати особисто старости та їхні урядники, з відома і за участю яких коїлися такі напади. З огляду на це адміністрація Київського воєводства отримала вказівку терміново повідомляти про факти причетності старост до таких випадків. Наприклад, такі настанови стосувалися черкаського

⁷⁸⁶ КПМВКЛ. – С. 36.

старости А. Пронського: «...если бы о нем якая слава была, о которой первой помова походила...», про це слід було спішно рапортувати до великокнязівського двору⁷⁸⁷.

У випадках, коли кримський хан скаржився, що козаки кривдять татарський і турецький люд, литовський князь давав розпорядження місцевим старостам провести слідство, винуватців скарати, а майно повернути власникам⁷⁸⁸. Водночас литовський князь систематично розсилав прикордонним старостам листи, де під загрозою покарання («под честью и под горломъ») вимагав не допускати козацьких походів. Такі циркуляри, зокрема, отримували черкаський староста А. Пронський та канівський Н. Бобоед⁷⁸⁹. Також один із них одержав у 1560 р. черкаський і канівський староста М. Вишневецький. У ньому категорично наказувалося: «под ласкою нашою и подъ утратою урядовъ ихъ же бы служебникомъ своимъ и козакамъ замкомъ нашихъ старость ихъ шкодъ подданымъ цесора Турецкого и влусомъ цара Перскопского чынити не казали»⁷⁹⁰.

Але такі розпорядження, навіть із погрозою втратити посаду в разі їх невиконання, не завжди виконувалися прикордонними адміністраторами. В одному з листів до А. Пронського король картав черкаського урядовця за те, що той не лише не реагував на чисельні вимоги призупинити свавілля козацьких ватаг, а й сам протегував їм задля власної користі⁷⁹¹. З огляду на такі факти влада змушена була пильно контролювати виконання своїх наказів. Так, київський воєвода Я. Гольшанський на початку листопада 1543 р. звелів місцевому справці перевірити, чи виконав канівський староста Н. Бобоед вказівку Панів-Ради схопити козаків, що вчинили напад на кримських послів, та скарати їх у присутності довіреної особи хана⁷⁹². Владі доводилося неодноразово повторювати свої накази особливо недисциплінованим їх виконавцям. Наприклад, такі грізні послання щонайменше двічі

⁷⁸⁷ AS. Tom IV. – S. 369.

⁷⁸⁸ КПМВКЛ. – С. 26–28, 49, 77–78, 110, 112, 116.

⁷⁸⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 30–33; Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків... – С. 6.

⁷⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 153.

⁷⁹¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28... – С. 38.

⁷⁹² AS. Tom IV. – S. 369.

(у липні й серпні 1541 р.) великокнязівська канцелярія надсилала на адресу старости черкаського А. Пронського та канівського – Н. Бобоєда⁷⁹³. Якщо ж узяти до уваги зміст королівських листів («*многократъ до васъ писали*»), то можна прийти до висновку, що попереду було ще кілька їхніх аналогів.

Скомпрометованих і непокірних старост литовський князь викликав до себе для пояснень і нерідко звільняв від порядкування в Черкаському й Канівському замках⁷⁹⁴. Так, зокрема, було знято Д. Сангушка, про що повідомлялося кримському хану: «*а на Черкасы сего лета иного старосту есмо послали*»⁷⁹⁵. У датованому 1555 р. листі Сигізмунда Августа до Девлет-Гірея йшлося про те, що «*...и ж староста Черкасский за выступ свой выволан есть с панств наших, и горлом то заплатил*»⁷⁹⁶. Ім'я жертви тут не вказується. Однак у документі згадується покривдження купця Адрахмана («Орзахмана») черкаськими козаками, що стало одним із приводів до покарання місцевого старости. Зважаючи на те, що до цієї справи мав причетність тогочасний староста Д. Сангушко⁷⁹⁷, то поплатився життям саме він. Щоправда, Сигізмунд Август децю лукавив. Адже, як відомо, Д. Сангушко був страчений за напад на м. Острог. Утім, навіть такі радикальні кроки литовських владних кіл не завжди мали вплив на діяльність порубіжних урядовців, котрі часто намагалися проводити самостійну політику.

Отже, вирішальну роль у протистоянні татарській агресії відігравали місцеві урядовці – умілі організатори оборони й наступальних акцій, більшість із яких були ініційовані черкаськими й канівськими старостами й закінчувалися перемогою. Але такі дії, зазвичай, шкодили відносинам ВКЛ і Кримського ханства, що викликало відповідні нападки з боку татар та прагнення литовських владних кіл нормалізувати ситуацію, перекидаючи відповідальність за погіршення міждержавних стосунків на

⁷⁹³ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28... – С. 5–6, 38–40; Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків... – С. 6–10; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 30–33; Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 111.

⁷⁹⁴ КПМВКЛ. – С. 74, 114, 117.

⁷⁹⁵ Там же. – С. 112.

⁷⁹⁶ Там же. – С. 114–115.

⁷⁹⁷ Там же. – С. 77.

місцеву адміністрацію. Незважаючи на це, більшість старост продовжувала вести «власну гру», часто маючи особистий інтерес у «зачепках» до степовиків.

Ситуативне військове співробітництво місцевих урядовців із татарами

Стосунки місцевих намісників і старост із татарським світом не завжди мали конфронтаційний характер. Коли того вимагали державні інтереси, старости діяли спільно з бахчисарайськими правителями. Йдеться, зокрема, про часи дружніх відносин ВКЛ з Ханатом і їхнього суперництва з Московською державою. Так, у період походів татар на Москву старости відповідно до великокнязівських розпоряджень мали безперешкодно пропускати війська хана через власні території до московських кордонів. Наприклад, саме таку вказівку навесні 1561 р. було направлено черкаському й канівському старості М. Вишневецькому та його заступникам. Більше того, їм наказувалося виділити «*проводниковъ и вожовъ через поля наши аж до границы Московское*»⁷⁹⁸.

Окремі черкаські урядовці вдавалися й до спільних із татарами військових походів на московські землі. Кілька таких провів О. Дашкович. В одному з них він разом із київським воєводою А. Немиричем та сином кримського хана Мухаммед-Гіреєм здійснили напад на порубіжні території тогочасних володінь Великого князівства Московського в районі Стародуба, Новгород-Сіверського та Чернігова. У джерелах, а отже, і в поглядах дослідників існують певні розбіжності щодо встановлення часу здійснення цього походу⁷⁹⁹. Найімовірніше він відбувся наприкінці 1514 – на початку 1515 р., що підтверджується російськими дипломатичними документами⁸⁰⁰. Метою походу було повернення до складу ВКЛ всіх Сіверських земель. Однак через безчинства та грабунки татарами місцевого населення тамтешні міста замкнули

⁷⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 154–155.

⁷⁹⁹ Див.: Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 93.

⁸⁰⁰ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 105, 108–109; Карамзин Н. История государства Российского: В 9 т. – СПб., 1892. – Т. 7. – С. 44–45.

свої ворота й приготувалися до жорстокого опору. Така обставина змусила українських урядовців відступити, що врешті-решт призвело до провалу цієї військової операції⁸⁰¹.

Невдовзі після цього московський князь скаржився Сигізмундові I на лихо, заподіяне литовсько-татарськими військами. Висловлюючи свої претензії він зазначав, що при поверненні з походу О. Дашкович татарам «честь чинил и поминки посылал и кормы им посылал»⁸⁰². Натомість литовський князь не визнавав причетності влади до згаданих подій. За його словами, це могло бути лише самовільною дією порубіжних урядовців: «У нас никто не может быть послух в своем сущем деле, ни слуга государю»⁸⁰³. Хоча, як відомо, все це діялось не без відома Сигізмунда I.

Незабаром відбувся черговий і водночас найгучніший похід за участю О. Дашковича. У 1521 р. кримський хан Мухамед-Гірей звернувся до Панів-Ради ВКЛ з проханням направити для наступного походу на Московщину київського воєводу А. Немирича та О. Дашковича⁸⁰⁴. Ця пропозиція серйозно зважувалася, про що засвідчують консультації між литовськими та польськими панамі радними⁸⁰⁵. Зрештою, прийняли позитивне рішення, після чого з дозволу короля було дано розпорядження київському воєводі виділити черкаському старості «сто драбовъ подлейшихъ, а сто коней меньшихъ»⁸⁰⁶, котрі з особистим загоном старости мали взяти участь у військовій експедиції. Наприкінці червня 1521 р. об'єднані сили хана та О. Дашковича взяли в облогу Коломну й Рязань⁸⁰⁷. Під час облоги останньої О. Дашкович хитрощами хотів захопити місцеву фортецю. За словами С. Герберштейна, той «выставлял на продажу кое-что из добычи под стенами крепости, намереваясь [при удобном случае] ворваться в ворота

⁸⁰¹ Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки ООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 296–297; Черкас Б. В. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук... – С. 67–68.

⁸⁰² Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 523.

⁸⁰³ Там же. – С. 536.

⁸⁰⁴ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. – С. 14.

⁸⁰⁵ Малиновский А. Сборник материалов... – С. 174.

⁸⁰⁶ Документы МАМЮ. – С. 511.

⁸⁰⁷ Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 174–175.

[вслед за русскими покутичиками и, выбив оттуда стражу, захватить крепость]»⁸⁰⁸. Щоправда, такий хід не мав успіху. Розвиваючи наступ, загони татар проникли далеко вглиб держави, а окремі з них підійшли за 15 верст до Москви. Великий князь московський Василій III навіть змушений був залишити столицю. Тоді Москва відбулася чималим викупом, а московський володар зобов'язався бути вічним данником кримського хана⁸⁰⁹. Цей похід був чи не найбільш вразливим для Московського князівства за останні десятиліття.

Походи черкаських старост на Московщину продовжувалися й у наступні роки. Спустошливі наслідки для її порубіжжя мала випава О. Дашковича в 1534 р. на Сіверщину⁸¹⁰. У березні наступного року він знову на чолі трьохтисячного загону «довго і широко... московські землі воював» в районі Стародуба⁸¹¹.

Згодом цей регіон став об'єктом чергового походу козаків, але вже на чолі з іншим черкаським і канівським старостою – М. Вишневецьким. Навесні 1563 р. його загін, що складався з чотирьохсот козаків та восьмисот білгородських татар, заглибившись у Сіверську землю, дійшов аж до Радогощі [нині місто Почеп. – Ю.М.], заволодів замком, спалив місто та спустошив навколишні землі й повернувся додому⁸¹¹.

Такі акції порубіжних урядовців в умовах ворожнечі ВКЛ з північно-східним сусідом мали для першого значну користь, оскільки ослаблювали міць супротивника. Однак, вочевидь, не всі вони здійснювались за погодженням із центральною владою. Один із таких прикладів описаний С. Герберштейном. Австрійський посол повідомляв, що 1526 р. О. Дашкович завдав поразки московитам за допомогою неймовірних хитрощів: він провів у московські землі (Сіверщину) переодягнених у литовський одяг татар, які після грабежів і погромів там мали відійти у напрямку

⁸⁰⁸ Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 174.

⁸⁰⁹ Там же. – С. 173–175.

⁸¹⁰ Pulaski K. Ostafi Daszkiewicz... – С. 255; Acta Tomiciana. – Wroclaw, 1961. – Т. 16. – Pars 2. – S. 111–112.

⁸¹¹ Kronika Marcina Bielskiego. – Т. 2. – Ks. IV, V. – S. 573; Acta Tomiciana. – Wroclaw, 1966. – Т. 17. – S. 322–323.

⁸¹² Максимович М. А. Исторические письма о козаках приднепровских – С. 287; Леп'яко С. Князь Михайло Вишневецький... – С. 1.

ВКЛ з метою спровокувати погоню московитів задля помсти. Коли останні, здійснивши вояж по литовському порубіжжю, обтяжені здобиччю поверталися додому, О. Дашкович здійснив на них зненацька напад із засідки. Московські вояки були оточені й усі знищені⁸¹³.

Сигізмунд Герберштейн

Впадає в око той факт, що характер стосунків між черкаськими й канівськими старостами і Кримом час від часу змінювався з калейдоскопічною швидкістю. Скажімо, щойно завершився спільний похід на Чернігово-Сіверщину взимку 1515 р., як у травні того ж року татарські царевичі уже стояли з військом на Тясміні з метою «Черкасѵ воевати»⁸¹⁴. Минуло кілька місяців, і в серпні вже велася підготовка до нового походу на територію Московської держави Алп-царевича з двотисячним загоном. «А яля его привести на твою Украину Дашкович», – повідомляли своєму князю російські послы з Криму⁸¹⁵. Чи відбувся цей виступ, чи ні – на разі невідомо,

але сама стрімкість зміни природи взаємин є вражаючою.

Загалом же військове співробітництво черкаських і канівських старост із татарами мало періодичний, ситуативний характер та було викликано переважно тактико-стратегічними міркуваннями – військовими засобами чинити тиск на московську владу з метою здобуття політичних дивідендів.

⁸¹³ Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 185.

⁸¹⁴ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 141, 144.

⁸¹⁵ Там же. – С. 147.

Дипломатична діяльність старост

Поряд із військовою справою не менш важлива роль у діяльності місцевих урядовців відводилася здійсненню дипломатичних повноважень. У цій царині простежується певна особливість, котра виявлялася в пріоритеті черкаських і канівських старост над іншими порубіжними урядниками у сфері зовнішньополітичних взаємин. Окремі дослідники припускають участь у них ще й пугивальських намісників⁸¹⁶. Однак джерела не підтверджують цього. Натомість документи засвідчують наявність дипломатичних функцій у київських воєвод. У цьому контексті, зокрема, неодноразово згадуються в джерелах на початку XVI ст. Д. Путятич⁸¹⁷, А. Немирович⁸¹⁸ та ін.

Особливості політичної ситуації, специфіка зовнішньополітичної діяльності ВКЛ, прикордоння та розташування Черкас і Канева на міжнародному дипломатичному шляху зумовлювали їхнє постійне контактування із південним сусідом – Кримським ханством, рідше з Московським князівством. Тому Черкаси законномірно неодноразово ставали місцем литовсько-татарських переговорів. Зокрема, у 1507 р. тут передбачалася зустріч дипломатів для врегулювання питання сплати упоминків Ханатові⁸¹⁹. Такі міждержавні перемовини відбувалися в Черкасах 1516 р., кілька разів у 1517 р., а також 1528 – 1529 рр., 1532 р.⁸²⁰.

Доволі часто місцеві старости виконували функції дипломатів. Особиста участь у посольствах для старост була досить ризикованою справою. Існували навіть владні заборони на цю сферу політичної діяльності. В Уставних грамотах Київській землі (1507 і 1529 рр.) зазначалося: «А княземъ и паномъ и бояромъ съ послы къ Орде не ходити, слугам ходити»⁸²¹. З огляду на це для переговорів у Криму старости формували й уповноважували дипломатичні місії з числа свого оточення, насамперед служебників.

⁸¹⁶ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 111.

⁸¹⁷ Акты ЗР. – Т. 1. – С. 210; Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 330.

⁸¹⁸ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 105, 243; Акты ЛРГ... – Т. 2. – С. 511.

⁸¹⁹ Малювський І. Сборникъ материалов... – С. 128.

⁸²⁰ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 43, 46–47.

⁸²¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 35, 209.

Так, у 1500 р. черкаський намісник Іван Дашкович згідно з великокнязівським розпорядженням мав відправити послів до кримського хана для підтвердження *«братства и приязни»*⁸²². Остафій Дашкович для переговорів із кримським царевичем Іслам-Гіреєм у 1528 р. *«послалъ до него слугу своего, доброго человека, съ чолобительемъ и съ упоминки»*⁸²³.

У складних та надто важливих зовнішньополітичних справах доручення надавалися безпосередньо старостам. У таких випадках навіть сам король із метою запобігти небезпеці настійливо рекомендував черкаським урядовцям перед від'їздом на переговори до татарського стану перестрахуватися заручниками *«такъ какъ бы еси могъ безпечно къ нему пріехати и зася отъехати»*. Саме так мусив учинити О. Дашкович у 1528 р., коли вирушав на перемовини з кримським царевичем Іслам-Гіреєм⁸²⁴. Він же прийняв пропозицію Саадет-Гірея провести переговори (після облоги Черкас 1532 р.) лише після домовленості про перебування у Черкаському замку до його повернення кількох близьких до хана вельмож у ролі заручників⁸²⁵.

Традиційно черкаські й канівські старости виконували дипломатичні місії або ж самостійно, або разом з іншими королівськими урядовцями. Зокрема, О. Дашкович взимку 1517 р. брав активну участь у переговорах стосовно зміцнення щойно поновленого між ВКЛ і Ханатом військово-політичного союзу. На початковому їхньому етапі черкаський староста разом з новим послом у Криму Оникієм Горностаєм представляв литовську сторону, а згодом на нього було покладено функцію забезпечити захист великокнязівського посольства та контроль за підтриманням добросусідських взаємин з литовського боку на кордоні з Кримом. Зрештою, завершальна фаза переговорів була проведена безпосередньо в Черкасах⁸²⁶. Це черговий раз підтверджує велику вагу цього порубіжного центру в політичних контактах ВКЛ з Кримським ханством. Окрім того, відсутність у документальній базі

⁸²² Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 330.

⁸²³ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 190.

⁸²⁴ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 190.

⁸²⁵ Kronika Marcina Bielskiego. – Т. 2. – Ks. IV, V. – S. 1055–1056.

⁸²⁶ Черкас Б. В. Остафій Дашкович... – С. 57–58.

будь-яких відомостей про конфліктні ситуації під час литовсько-кримських переговорів засвідчує неабияку вправність черкаського урядовця у вирішенні складних питань.

Безперечно, успіх О. Дашковича в цій важливій державній справі, підсилений тріумфальним результатом походу об'єднаних литовсько-татарських військ за участю старости на московські землі в 1521 р., посприяв стрімкому зростанню його авторитету. Тому не випадково саме черкаському урядовцю разом із О. Горностаєм наприкінці 1521 р. було доручено передати «упоминки» литовського князя на суму 15 тисяч злотих до Бахчисараю⁸²⁷. Під час перебування з цією місією 1522 р. в Криму О. Дашковичу вдалося відправити до уряду значний обсяг інформації про політичну ситуацію в Північному Причорномор'ї, про плани й заходи ворожих політичних угруповань та агресивні наміри хана стосовно українських земель. Ці звістки змусили короля удатися до серйозних заходів задля підготовки до відсічі загрози, яка насувалася з боку степовиків⁸²⁸.

Згодом О. Дашкович був учасником переговорів литовського уряду з ханами заволзьких і ногайських орд стосовно повернення экс-хана Великої Орди Ших-Ахмата, котрий певний час утримувався як полонений у ВКЛ. Староста опікувався безпекою пересування послів, а також організував супроводження Ших-Ахмата через Київ і Черкаси на Тавань, де того восени 1527 р. було передано заволзьким і ногайським татарам⁸²⁹.

Дипломатичні поїздки до Криму здійснював і черкаський староста В. Тишкевич. Навесні 1535 р. йому було доручено підтвердити ряд попередніх домовленостей литовської сторони з ханом Сахіб-Гіреєм та передати упоминки. За припущенням Б. Черкаса, найголовнішим завданням литовського посла у цій місії було переконати кримців здійснити новий похід на Московську державу, до чого саме завершувала підготовку й Литва⁸³⁰. Із

⁸²⁷ *Любавский М. К.* Литовско-русский сейм. – С. 224; *Pulaski K.* Machmet-Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polska (1515–1523) // *Pulaski K.* Szkice i poszukiwania historyczne. – Krakow, 1887. – S. 339.

⁸²⁸ *Ibid.* – S. 340–343.

⁸²⁹ *Черкас Б. В.* Остафій Дашкович... – С. 61.

⁸³⁰ *Його ж.* Політичні відносини Великого князівства Литовського... – С. 122–123.

дипломатичною місією до Ханату, насамперед для передачі упоминків, В. Тишкевич був направлений і 1537 р.⁸³¹.

Черкаські й канівські урядовці часто були посередниками в політичних відносинах між владними колами ВКЛ і татарами. Їм доручалося доставляти дипломатичну кореспонденцію ханам та іншим вельможам. Зокрема, Т. Капуста у серпні 1507 р. отримав розпорядження передати королівські листи кримському царевичу Мухамед-Гірею⁸³². Також джерела повідомляють про участь старост у заходах, покликаних схилити на литовський бік окремих представників великої татарської знаті. Так, у 1516 р. О. Дашкович вів переговори з кримським царевичем Алп-солтаном, переконуючи його розірвати дружбу з московським царем і налагодити взаємини з польським королем, обіцяючи за це великі дарунки⁸³³.

Посередництво місцевих старост у литовсько-татарських відносинах ініціювалося як першою стороною, про що вже йшлося, так і самими татарами. Свого часу кримський хан через О. Дашковича повідомляв про своє бажання бути з польським королем «у братстві и в приязни, ... обецуючы добрым братом и приятелемъ быти»⁸³⁴. Іншого разу Мухамед-Гірей знову ж через О. Дашковича у 1522 р. звертався до Сигізмунда I з пропозицією здійснити похід у московські землі⁸³⁵.

В особливих випадках черкаські й канівські урядовці особисто супроводжували кримських послів до глави держави. Наприклад, саме про це під час переговорів 1526 р. просив О. Дашковича Іслам-Гірей⁸³⁶. Іншого разу, після невдалої для татар облоги Черкас (1532 р.), Саадет-Гірей направив до короля своїх послів разом із черкаським старостою, надавши останньому право просити від імені хана «братства и приязни»⁸³⁷.

Існують відомості й про інші контакти черкаської адміністрації з татарами – укладення й реалізація угод про кочування та-

⁸³¹ ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 254.

⁸³² Ibid. Кнуга № 8... – Р. 75.

⁸³³ Сборник ИРИО. – Т. 95. – С. 243.

⁸³⁴ ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 183.

⁸³⁵ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 143–146; Сборник князя Оболенского № 1... – С. 49–50.

⁸³⁶ ЦДАУК. – Ф. КМФ–36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1028–1029.

⁸³⁷ Машиневскій І. Сборник материалов... – С. 189, 211.

тарських орд у межах черкаських кордонів, укривання тут різних татарських вельмож тощо. Відомо, що в 1495 р. в Каневі отримав притулок татарський царевич Уздемир зі своїми прибічниками⁸³⁸. Слід гадати, що це був не тимчасовий прихисток, оскільки в листі короля до литовських панів радних, датованому 1519 р., згадується про «*Аздемирова сына Каневского*»⁸³⁹. Тому припущення Б. Черкаса про існування в місті татарської колонії⁸⁴⁰ видається цілком вірогідним.

Нерідко татарські можновладці шукали захисту у ВКЛ, а інколи й просили військової допомоги для здобуття ханського престолу в Золотій Орді чи Ханаті. У такій ситуації опинився претендент на кримський престол Іслам-Гірей. Йому неодноразово доводилося вступати в конфлікт з тогочасним ханом Саадет-Гіреєм. Улітку 1525 р. він направив гінців до литовського уряду з метою заручитися його підтримкою⁸⁴¹. На думку дослідників, саме О. Дашкович приймав татарських послів і надавав владним колам держави інформацію про кримські справи⁸⁴². Наступного року, примирившись із Саадет-Гіреєм, Іслам-Гірей надіслав до Черкас свого посланця з листом, у якому звертався до О. Дашковича з переконанням, що продовжує залишатися союзником і другом ВКЛ⁸⁴³.

Згодом Іслам-Гірей знову вступив у збройний конфлікт із Саадет-Гіреєм і на початку 1528 р. зазнав поразки. Тому восени того ж року змушений був відступити на Подніпров'я і просити в уряді ВКЛ притулку й підтримки. Підійшовши з 70-ти тисячною ордою до Черкас, Ослам-солтан (Іслам-Гірей) спочатку звернувся до місцевого старости за порадою, як прийти до згоди з литовським князем. О. Дашкович запропонував йому направити послів до Сигізмунда I разом із довіреною людиною старости. Невдовзі, у жовтні 1528 р., надійшла відповідь на ходатайство, де

⁸³⁸ Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 216.

⁸³⁹ *Малиновский И.* Сборник материалов... – С. 161.

⁸⁴⁰ *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 71.

⁸⁴¹ *Його ж.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // УЦСЄ. – К., 2001. – С. 104.

⁸⁴² *Його ж.* Остафій Дашкович... – С. 61.

⁸⁴³ ЦДІАУК. – Ф. КМФ–36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1028.

було висловлено прихильність глави держави до Іслам-Гірея і згоду надати йому та його людям землі для кочів'я поблизу Черкас. Всі деталі стосовно цієї справи доручалося обговорити з О. Дашковичем. Староста визначив територію в прикордонних землях, де мала мешкати татарська орда за умови її участі в захисті українських земель від ворожих зазіхань⁸⁴⁴.

Пізніше, улітку 1529 р., загопи О. Дашковича в складі литовських військ брали участь у поході Іслам-Гірея на Крим, наслідком чого стало примирення останнього з Саадет-Гіреєм⁸⁴⁵. Восени 1531 р. Іслам-Гірей зробив чергову спробу заволодіти кримським тронном, але через брак сил у лютому 1532 р. він змушений був знову підступити до Черкас і Канева, укотре звертаючись за допомогою до черкаського старости й литовського князя⁸⁴⁶. Проте енергійні дії Саадет-Гірея і, зокрема, облога Черкас на початку весни 1532 р. завадили цьому.

Тісні контакти з татарами продовжувалися й надалі, про що засвідчують події 1559 р. Отримавши відомості про бажання орди ногайських татар взяти підданство ВКЛ, Сигізмунд Август доручив вирішити цю справу черкаському старості М. Вишневецькому. Останній мав порозумітися з татарами й прийняти від них присягу на вірність. Він обдарував їх кожухами та сукном. Для кочування їм було визначено землі між річками Ореллю та Пслон. Староста повинен був ногайців «*ку службе нашої прилучаючи и горнучи*», при цьому контролювати, щоб козаки не завдавали їм ніяких «*шкод*»⁸⁴⁷. На жаль, про результати такої співпраці джерела не повідомляють.

Налагоджуючи взаємини з татарськими емігрантами та вигнанцями, черкаські старости з цього мали певну користь. Адже, даючи їм притулок на українських землях, вони зобов'язували їх нести військову службу в прикордонні. Іноді місцеві урядовці вдавалися до спільних військових акцій із опозиційно налаштованими до хана претендентами на бахчисарайський престол. Уже

⁸⁴⁴ Акты ЗР – Т. 2. – С. 190–191.

⁸⁴⁵ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 181–184.

⁸⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 4–5.

⁸⁴⁷ КІПМВКЛ. – С. 181–182.

повідомлялося про похід Іслам-Гірея із О. Дашковичем на Крим. Джерела сповіщають про тісні стосунки іншого старости, Б. Глинського, з татарським царевичем Уздемиром. У 1493 р. вони здійснили похід на кримські удуси й заволоділи містом Іслам-Кермен⁸⁴⁸. Тому старости, усвідомлюючи складність геополітичної ситуації, виявляли великий дипломатичний хист і навіть вдавалися до банального переманювання потенційних противників на свій бік. Зокрема, з повідомлення московських послів дізнаємося, що «...Алт-салтана кievскоi воевода Немировичъ, да Черкаского города князь Остапъ [Дашкович – Ю.М.] у себя его оставили, молвя льстивымъ языкомъ, что отъ короля рекши куны придутъ: только деи съ московскимъ раздружисься, а съ королемъ по-дружисься...». Проте ця угода так і не склалася, позаяк від короля не надійшли обіцяні кошти⁸⁴⁹.

Принагідно зазначимо, що авторитет, військовий досвід та висока компетентність у татарських справах слугували зростанню зацікавленості черкаськими старостами, насамперед особою О. Дашковича, з боку окремих європейських держав. Наприклад, восени 1527 р. угорський посол звертався до поляків з проханням направити до Угорщини литовсько-татарський загін чисельністю 2500 вояків під орудою черкаського старости. Навесні наступного року з таким самим запрошенням обопільно апелювали до литовських владних кіл французький і угорський дипломати⁸⁵⁰. Зрештою, Сигізмунд I погодився на спорядження до Угорщини допоміжного татарського загону на чолі з О. Дашковичем⁸⁵¹. Утім, про реалізацію такого задуму нічого невідомо. Найімовірніше він не був утілений у життя через нестабільність стосунків із Ханатом, що вимагало присутності черкаського урядовця у своєму регіоні.

Примітно, що чимало дипломатичних заходів черкаських і канівських старост мали несанкціонований верховною владою характер. Переважно це стосується взаємин із Кримом. Місцеві урядовці неодноразово контактували з ханами та претендентами

⁸⁴⁸ Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 195.

⁸⁴⁹ Там же. – Т. 95. – С. 243.

⁸⁵⁰ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 177; *його ж.* Ольшаницька битва 1527 р. – С. 57.

⁸⁵¹ Яковенко Н. Витоки роду Немиричів // *Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 168.

на ханський престол особисто. Це зумовлювалося необхідністю організувати безпеку функціонування торгового й дипломатичного шляхів, залагодити конфліктні ситуації та відновити добросусідські відносини, залучити на литовський бік противників діючого хана тощо. Так, у 1507 р. Менглі-Гірей надіслав листа до черкаського намісника Т. Капусти, де повідомляв про появу в степу півторатисячного загону татар, що з метою розбою *«выехали дорог стережи, розбивати киевское и черкаское дороги»*. Він рекомендував, щоб *«стерегли ся сами себе и стадъ своихъ»*, а послів чи купців, котрі прямуватимуть на Крим, притримали в Києві або Черкасах, допоки не буде ліквідовано небезпеку. При цьому Менглі-Гірей просив Т. Капусту направити своїх людей на степові шляхи для обопільного контролю над ситуацією⁸⁵². Активністю в таких справах відзначався О. Дашкович. Він листувався з ханом стосовно врегулювання конфлікту через погром черкаськими козаками татарських купців⁸⁵³. Кілька разів (1526 р., 1528 р., 1532 р.) йому доводилося обмінюватися послами з Іслам-Гіреєм, коли той намагався заручитися підтримкою черкаського старости та великого князя литовського⁸⁵⁴. Після припинення облоги Черкас (1532 р.) О. Дашкович вів переговори з Саадет-Гіреєм і отримав від нього доручення супроводити до короля ханських послів, а також мав особисто передати деяку інформацію⁸⁵⁵. Хоча такі зносини відбувалися головню з ініціативи татарської сторони, старости з огляду на потребу швидко прийняти рішення, зазвичай, не консультувалися з вищою владою і діяли на власний розсуд. Щоправда, в окремих випадках вони отримували попередні вказівки щодо своїх дій у певних ситуаціях, як це було під час налагодження взаємин із Іслам-Гіреєм 1528 р. Зокрема, у грамоті до О. Дашковича Сигізмунд I наголошував, що той повинен вести переговори *«подле той науки нашої, которую есьмо первой сего через листы наши тебе дали»*⁸⁵⁶. Та й самі ста-

⁸⁵² ЛМ. Кнуга № 8... – Р. 97.

⁸⁵³ Ibid. Кнуга № 15... – Р. 174–175.

⁸⁵⁴ ЦДАУК – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1028–1029; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 3–4; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 190; Черкас Б. В. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук... – С. 34–35.

⁸⁵⁵ Малиновскій І. Сборник материалов... – С. 341.

⁸⁵⁶ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 190.

рости періодично повідомляли про хід та результати своїх контактів з іноземними сусідами. Наприклад, так учинив О. Дашкович під час розгляду справи про погром кафінських торгівців⁸⁵⁷. Загалом же у цих питаннях глава держави головно покладався на досвід і вміння намісників і старост⁸⁵⁸.

Мали місце випадки, коли союзники — Литва й Кримське ханство — ворогували з Московською державою, а урядовці Південної Київщини укладали угоди про добросусідські відносини з московською стороною. Саме з цього приводу хан скаржився польському королеві у 30-х рр. XVI ст.: *«Черкаскіи и каневскіи [старости. — Ю. М.] пускають казакѡвъ съ казаками непріятеля твоего и моего Путивльськими, по Днепру, подъ улусы наши, и што-колвекъ въ нашомъ панствѣ уведаютъ, яко о войскахъ, тогда напередъ дають ведать до Москвь; и въ Черкасахъ старосты в.м. Путивльських людей у себе на вестяхъ держатъ. Тыми разы на Москву вестъ пришла из Черкасъ, передъ нашимъ приходом за пятнадцать день»*⁸⁵⁹.

Такі самі звинувачення ставилися на карб прикордонним адміністраторам і в наступні роки. Зокрема, в 1552 р. хан Девлет-Гірей наголошував, що *«староста Черкаскій Украинный, даючи знать обо мне замѡкомъ Ураиннымъ Князя Великого Московского»*, завадив здійснити татарам задуманий похід на Москву. Довелось змінити план нападу, але він уже не дав бажаних результатів⁸⁶⁰.

До самостійних кроків у зовнішньополітичній діяльності вдавалися, безперечно, й інші місцеві старости. Однак литовський уряд не завжди мав користь від таких самочинних дій, оскільки в несприятливі для ВКЛ моменти вони вели до напруження міждержавних відносин. Натомість санкціонована діяльність для влади мала значні позитивні наслідки. Загалом же в обох випадках авторитет місцевих урядовців зростав, із ними вважали за необхідне рахуватися як кримський хан і московський князь, так і литовські правлячі кола.

Для підтримки належних дипломатичних стосунків важливу роль у діяльності черкаських і канівських старост відіграло

⁸⁵⁷ *Малиновскій І.* Сборникъ материалов... — С. 203.

⁸⁵⁸ Акты ЗР. — Т. 2. — С. 191.

⁸⁵⁹ Там же. — С. 186.

⁸⁶⁰ КІПМВКЛ. — С. 63.

забезпечення ясачної служби для обслуговування послів. Очевидно, у цій справі були закладені давні традиції. Саме на них посилався кримський посол у 1499 р., згадуючи, що в ряді міст українських, зокрема Каневі та Черкасах, були визначені люди, які мали забезпечувати послів продовольством, кіньми тощо: «...по темъ городкамъ дараги были и ясаки съ техъ людей имали...»⁸⁶¹. Окрім названих міст, у Південній Київщині ще з часів князювання в Києві Семена Олельковича (1440–1455 рр.) функції ясачників виконували мешканці Мошен. У чолобитній київського боярина Васька Єршевича до литовського князя (1494 р.) говорилося, що «князь Семень Олелковичъ дал отцу его именье в Черкасскомъ повете, на имя Мошны за его отчъну, а в том его именьи люди были ясачныи, къ Черкасом служили ясачную службу»⁸⁶². Згодом ясачники значилися й у селі Домонтово⁸⁶³. Напевне, їхня чисельність і можливості не завжди давали змогу повною мірою забезпечити виконання необхідних обов'язків. Тому були випадки, коли самі ясачники примушували долучатися до цієї повинності новачків. При зловживаннях урядовці попервах припиняли таку практику. Наприклад, коли кількох міщан «...ясачники черкаскии прискивали к себе есак тянути...», черкаський намісник Б. Глинський судовим листом позбавив їх того примусу⁸⁶⁴. Із плином часу та в міру того, як зміцнювалися та активізовувалися міждержавні відносини витрати на забезпечення дипломатичних місій зростали. Це потребувало розширення штату, котрий виконував відповідні повинності. Регулюванням цієї справи займалися старости. Спочатку вони час від часу додатково залучали нових людей, як це робив О. Дашкович⁸⁶⁵. Невдовзі це стало обов'язком усіх міщан, що засвідчує уставна грамота київського воєводи А. Немировича черкаському старості Я. Пеньку та міщанам 1539 р.: «...пословъ и гонъцовъ татарских мають мещане стациями поднимати, а староста — медомъ»⁸⁶⁶.

⁸⁶¹ Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 291.

⁸⁶² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 113.

⁸⁶³ Там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10.

⁸⁶⁴ Акты ЛРГ. – Т. 1. – С. 121–122; LM. Кныга Nr 8... – P. 75.

⁸⁶⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10–11.

⁸⁶⁶ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 354; LM (1540 – 1543). 12-oji Teismu bylu knyga. – P. 90.

Ревізори Черкаського й Канівського замків 1552 р. засвідчили повинність міщан давати татарським послам сіно, хліб і м'ясо, а із замку їм мали постачати мед. Щоправда, таке зобов'язання діяло лише під час руху дипломатів в одному напрямку – з Орди на Київ⁸⁶⁷. Принагідно зауважимо, що сплата ВКЛ упоминків Ханатові теж здійснювалася за безпосередньої участі черкасців. На початку XVI ст. Менглі-Гірей у своєму нагадуванні королю про данницькі зобов'язання зазначав, що по мед, котрим Черкаси, зазвичай, сплачували свою долю упоминків, приїжджав татарський посланець, якому «с Черкасъ под тот медъ колеса и клячи даивали»⁸⁶⁸. В окремих випадках, коли необхідно було супроводжувати додому надзвичайно важливих турецьких чи татарських послів, великий князь литовський направляв до черкаських намісників спеціальні листи (їх, звичайно, везли з собою ті ж дипломати), де наказувалося виділити цим послам підводи та супровід⁸⁶⁹.

Отже, для Черкаського й Канівського повітів (староств) та держави в цілому виконання місцевими урядниками дипломатичних повноважень, насамперед у стосунках із татарами, мало надзвичайно важливе значення. Адаже їхня політична діяльність (залежно від ситуації та характеру міжнародних відносин на різних етапах) сприяла стабілізації відносин з войовничим Кримським ханством, здійсненню урядових тактико-стратегічних кроків у зовнішньополітичній діяльності тощо. Водночас у діяльності черкаських і канівських старост почала утверджуватися тенденція до самостійних дипломатичних відносин із південним сусідом.

⁸⁶⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82, 95.

⁸⁶⁸ ЛМ. Кнуга № 8... – Р. 51.

⁸⁶⁹ Ibid. Кнуга № 6... – Р. 92.

3.3. Судово-адміністративні функції замкових урядів

Господарсько-фінансова ланка діяльності місцевої адміністрації

Утримання на належному рівні обороноздатності та військового потенціалу Черкаського й Канівського повітів (староств), дієвості місцевого управлінського апарату, забезпечення політичного іміджу та вирішення зовнішньополітичних проблем тощо значною мірою залежали від фінансової та матеріальної бази. Тому податково-фінансова діяльність повітової адміністрації мала неабияке значення. Вона була справою державної ваги, через що перебувала під особливим контролем великого князя литовського та короля польського. У грамоті до черкаського старости В. Тишкевича Сигізмунд I, зокрема, наказував, щоб той *«пожитковъ нашихъ, што будетъ здавна на замокъ нашъ прислухало и всякихъ пошлинъ повинныхъ ничымъ не впуцалъ и того тильне смотрелъ, жебы некоторые службы и дачки и иниишш повинности и пожитки наши звечыстыи отъ замку нашего ничымъ не отходили, а ни ся уменьшали»*⁸⁷⁰.

Збір податків та контроль над їх надходженням у межах повіту покладався на місцеву владу. Прибуткові надходження адміністрації повітів доцільно розмежовувати на якісні й видові. Під якісною категорією слід розуміти податкові надходження у вигляді двох традиційних форм – грошової та натуральної. Видова категорія в середині XVI ст. передбачала класифікацію податків відповідно до їхнього характеру за такими групами:

1. Податки, спрямовані на забезпечення замкової та острогової сторожі. У джерелах вони відомі під назвами *«сторожовицизна»* або *«кліковицина»* в еквіваленті 2-3 гроші від диму⁸⁷¹.

2. Судові збори. До цієї категорії належали грошові стягнення на користь старости, пов'язані з виконанням судово-адміністративних функцій. Серед них такі, як *«пересуд»* (стягувався з

⁸⁷⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 12.

⁸⁷¹ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81–82, 95.

позивачів, котрі виграли судовий процес в еквіваленті 4 гроші у Черкасах та 30 грошів у Каневі), «вина», «повинне» (штраф у межах, передбачених Статутом 1529 р.), «повежне» (стягувалося з арештованого; у Черкасах воно передбачалося в межах 12 грошів, у Каневі – 30 грошів) тощо⁸⁷².

3. Митні збори. Мито збиралася з торгових людей, котрі проходили сухоходом чи водним шляхом через міські центри повітів. Із тих, хто не мав «безмитних листів», стягувалося 3 гроші від копи – у Черкасах, 2 гроші від копи – у Каневі. Митом на користь старост і підстарост (зазвичай, у вигляді дорогого одягу, елементів кінського спорядження та зброї) обкладалися також купецькі каравани, що рухалися з Криму чи назад⁸⁷³. Митні збори також стягувалися за право ведення торгівлі. Традиційними серед них були «обвістка» (податок, що сплачувався новоприбулим торговцем при отриманні дозволу на комерційну діяльність; сума цього податку в Черкасах і Каневі становила 1 гріш), «помірне» (стягувалось із тих, хто продавав товар із воза: «отъ збожжа на торгу старосте померного отъ четвертки по 4 пенязи») та інші⁸⁷⁴.

4. Податки зі степових промислів. Їх сплачували при поверненні зі здобиччю ватаги уходників, котрі ходили за сіллю («соляники»), на звірині (насамперед боброві) та рибні лови, за медом. Данина з таких промислів стягувалася частіше в натуральному вигляді – частина від здобичі, рідше в грошовому еквіваленті. Так, соляники, зазвичай, віддавали черкаському старості 1–2 ковші солі. Бобровники давали «поклон» – 2 бобри. На користь старости також йшла третина мисливської здобичі. Рибалки змушені віддавати третину осетрового улову тощо⁸⁷⁵.

5. Специфічні податкові збори, пов'язані з особливостями порубіжного життя Черкаського й Канівського повітів (староств). Такими були побори «з бутинків» (зі здобичі в процесі «ходіння в козацтво», з якої старості призначалося «одно што лепшое: кони

⁸⁷² Там же. – С. 84, 96.

⁸⁷³ Там же. – С. 82, 96.

⁸⁷⁴ Там же; також див.: Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 101.

⁸⁷⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 83, 85–86; Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. – С. 259–260.

або зброя, або язукъ»), з «полоняників» (у втікача з татарського полону староста міг взяти коня, натомість зобов'язаний був забезпечити того одягом і взуттям), з коней, що опинилися в «диках» (під час доставки до замку збіглих коней, що належать немісцевому мешканцю, той, хто їх пригнав, мав сплатити старості за кожного з них по дванадцять грошей; власник коней мав заплатити тому, хто їх пригнав по 30 грошів за кожного)⁸⁷⁶.

б. Святкові подарунки. Вони підносилися старості на честь деяких свят: «весільна куниця» (виходячи заміж, дівчина чи вдова сплачувала старості відповідно 12 і 30 грошей), «колядки» (дарунки переважно на релігійні свята, зокрема Різдво Христове, у вигляді хутра лисиць чи куниць або ж грошима)⁸⁷⁷ тощо (більш докладно див. додатки, табл. 4).

Зазвичай, такі доходи в державі за цільовим призначенням розподілялися на дві частини. Перша йшла на користь «господарського скарбу» й мала зберігатися в замку, а місцева адміністрація була зобов'язана її використовувати згідно з розпорядженнями великого князя литовського та короля польського⁸⁷⁸. Друга частина відходила безпосередньо старості. Утім, часто такий розподіл був досить умовним, а урядники почасти витрачали державні доходи й для особистих потреб.

Інколи право отримувати певну частину прибутків, котрі надходили до державної скарбниці, тимчасово переходило до інших суб'єктів. Так, у 1506 р. Сигізмунд I передав плату з черкаської корчми на два роки дворянину Данилу Дєдковичу як компенсацію за його фінансові збитки при перебуванні на державній службі⁸⁷⁹. Наступного року великий князь литовський планував направити на користь Київського воєводства «половицу плату нашего с корчмы черкаское от оногo часу, как Дедко року своего додержитъ»⁸⁸⁰.

Наявні доходи повітів не могли достатньою мірою забезпечити необхідні витрати на підтримання обороноздатності замків,

⁸⁷⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 83, 87.

⁸⁷⁷ Там же. – С. 84, 96; там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10.

⁸⁷⁸ Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского... – С. 78–79.

⁸⁷⁹ ЛМ. Книга № 8. – С. 168–169.

⁸⁸⁰ Ibid. – Р. 195.

утримання старост, їхнього адміністративного апарату та службеників тощо. Це вимагало пошуку нових надходжень. Одним із їхніх потенційних джерел були дотації з державної скарбниці. Саме на них сподівався Я. Хрещонович, коли звертався до короля за фінансовою допомогою для утримання щойно організованої польової сторожі навколо Черкаського замку. Щоправда, той відповів відмовою, вважаючи, що староста має достатньо прибутків для покриття необхідних видатків⁸⁸¹. У цій справі влада не завжди охоче йшла назустріч місцевим урядовцям, позаяк у державній скарбниці часто бракувало коштів або ж король не бажав фінансово покривати марнотратство чи нецільове використання старостами державних доходів тощо.

Широкі владні повноваження й можливості в межах регіону, зокрема фактично повний контроль над доходами, з одного боку, та брак коштів на державні потреби, а деколи й власні амбіції — з іншого, часто спонукали старост до посилення податкового тиску. Це виявлялося головню у таких заходах, як збільшення обсягів стягнень, розширення кола суб'єктів оподаткування, запровадження нових видів податків. До таких непопулярних заходів одним із перших активно вдавався О. Дашкович. Саме ним започаткована традиція збирати по 1 золотому з черкашан — власників човнів за транспортування водним шляхом майна торгових караванів⁸⁸². У середині XVI ст. такий податок став уже звичним явищем у Черкасах і Каневі⁸⁸³.

Важким тягарем на населення лягло нововведення, пов'язане з піднесенням старості різдвяних подарунків. Донедавна на честь цього свята, за звичаєм, йому підносили в подарунок хутро куниці від групи 5–6 осіб. Але О. Дашкович вніс зміни у цей порядок таким чином, що зобов'язував окремо кожного з міщан (і навіть їхніх наймитів) подавати хутро куниці чи лисиці, а за відсутності такого — 12 грошів. З обуренням сприйняли міщани й іншу «новину»: після смерті чоловіка чи потрапляння його у татарський полон староста *«весь статокъ его отъ жонь и отъ детей себе биралъ»*⁸⁸⁴.

⁸⁸¹ Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 54.

⁸⁸² Там же. — С. 10.

⁸⁸³ Там же. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 83, 96.

⁸⁸⁴ Там же. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 10.

Незважаючи на те, що черкаські жителі скаржилися королю на О. Дашковича, таку саму політику став проводити й наступний староста В. Тишкевич, що в результаті привело в 1536 р. до повстання⁸⁸⁵.

Новими податками обтяжували населення й інші урядовці: А. Пронський⁸⁸⁶, О. Горностаї⁸⁸⁷, М. Вишневецький⁸⁸⁸. Останній, зокрема, самочинно запровадив збір коштів для сплати замковій охороні, послуги котрої завжди покривались за рахунок «господарського скарбу».

Окрім податково-фінансової галузі, черкаські й канівські старости опікувалися й іншими господарськими питаннями. Вони, зокрема, брали діяльну участь в облаштуванні системи землеволодіння та користування різними об'єктами нерухомості на підвідомчій території. Відповідно до королівських розпоряджень місцеві урядовці вводили певну особу чи навіть категорію населення (замкових слуг, міщан) у володіння об'єктом, котрий був визначений королем (земельний наділ, корчма, мито тощо)⁸⁸⁹. Показовим щодо цього є дарування права на володіння корчмою в Черкасах терміном на два роки дворянину Д. Дедковичу, закріплене направленою черкаському наміснику В. Дашковичу королівською грамотою⁸⁹⁰. Це зобов'язувало тутешнього можновладця на місці реалізувати розпорядження Сигізмунда I.

Водночас місцеві керівники мали змогу самостійно надавати право володіння нерухомістю, селами чи природними ресурсами на умовах виконання певних повинностей. Утім, таке пожалування набувало юридичної сили за умови потвердження королем, що закріплювалося відповідною грамотою. Зокрема, саме така процедура була витримана у справі введення у володіння зимовими рибними угіддями на р. Рось. Черкаський і канівський староста М. Вишневецький своїм листом надав право замковим слугам м. Канева «на езо»⁸⁹¹ *Чичейковський на реке Рси до воли и*

⁸⁸⁵ Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году... – С. 81–89.

⁸⁸⁶ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 320–321.

⁸⁸⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 371–376.

⁸⁸⁸ Там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 181.

⁸⁸⁹ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 111.

⁸⁹⁰ ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 143–144.

⁸⁹¹ Риболовне угіддя.

ласки господарской». Невдовзі нові власники звернулися до Сигізмунда Августа з чолобитною підтвердити їхні права. На це вони отримали позитивну відповідь за умови, що *«намъ, господарю, ку замку нашому Каневському, подле давного обычаю, съ того служити они мають»*, як це було вказано в адресованій М. Вишневецькому королівській грамоті⁸⁹².

Так само було вирішено питання зі зміною власника с. Колтягаєво. Воно було вислугою О. Дашковича, котрий заповів його Пустинно-Микільському монастирю. Після смерті черкаського старости Сигізмунд I підтвердив чинність зазначеного заповіту, після чого монастир став повноправним власником маєтку⁸⁹³.

Глава держави при потребі також затверджував право шляхтичів на спадкове («отчизне») володіння⁸⁹⁴. Водночас власники маєтних пожалувань, ініційованих місцевими урядовцями, закономірно могли змінюватися з великокнязівської волі. Наприклад, свого часу О. Дашкович нагородив за службу дворянина Гридка Олексійовича селом Новоселицею у Вінницькому повіті. Після смерті старости спочатку було підтверджено право шляхтича на маєток, але невдовзі розпорядженням короля *«...тое село от него взяли к рукамъ нашимъ господарскимъ»*⁸⁹⁵.

Традиційно старости, будучи великокнязівськими намісниками в краї, пильнували за виконанням господарськими підданими визначених повинностей, а саме за ремонтом замкових укріплень, острогу, моста й валу. Місцева влада також забезпечувала участь місцевих мешканців у несенні польової та острогової сторожі, організовувала постачання підводами і стацією⁸⁹⁶ великокнязівських та іноземних послів тощо⁸⁹⁷.

Водночас, користуючись службовим становищем, старости самостійно запроваджували понад встановлені нові повинності. Зазвичай, від цього страждали жителі Черкас. Хоча були випадки, коли від свавілля старост потерпало й сільське населення. Так,

⁸⁹² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 140–141.

⁸⁹³ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 71–72.

⁸⁹⁴ Там же. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 442; Акты МЛ... – С. 465.

⁸⁹⁵ АС. Том IV. – С. 42

⁸⁹⁶ Станція – забезпечення харчами короля, воєвод, послів, гінців, а їхніх коней – кормом.

⁸⁹⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81–82, 94–95.

О. Дашкович зобов'язував «озера волочити, боброві гони гонити» мешканців Бузукова, що належали Києво-Печерському монастирю й абсолютно не підлягали владі черкаського старости⁸⁹⁸. Нововведення в повинностях запроваджували і його наступники, зокрема, В. Тишкевич, А. Пронський, О. Горностай⁸⁹⁹.

Отже, намісники й старости Черкаського й Канівського замків від імені великого князя литовського та короля польського виконували широкий спектр функцій фінансово-господарського характеру, спрямованих на врегулювання внутрішнього життя підвідомчих територій та забезпечення доходної частини «господарського скарбу». Окрім того, з огляду на державні інтереси та в міру власних потреб і амбіцій місцеві урядовці періодично перевищували свої повноваження, запроваджували різні і, як правило, непопулярні серед населення нововведення.

Правоохоронна діяльність черкаських і канівських урядовців

Надзвичайно важливим функціональним обов'язком місцевої влади було підтримання громадського спокою та безпеки. Провідна роль у цьому належала, безумовно, старостам. Тому не випадково згідно з традиційними королівськими настановами в їхній обов'язок входило «людей наших остерігати і від кривд боронити»⁹⁰⁰. Саме з цією метою вони запроваджували нагляд за воротами замку і острогу⁹⁰¹, сприяючи посиленню контролю над притоком і відтоком прийдшлих людей. Потрапити до міста або ж виїхати з нього можна було лише з дозволу старости, що позбавляло чужинців можливості залишитися непоміченими. Іноді навіть визначався певний час, протягом якого можна було потрапити до міста чи покинути його⁹⁰². Ці та інші заходи, безперечно, сприяли як попередженню злочинів, так і виявленню зловмисників.

⁸⁹⁸ Каманин І. М. К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого. – С. 63–64.

⁸⁹⁹ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 318–321. Більш докладно про політику старост у цій сфері йтиметься у наступному розділі.

⁹⁰⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 132. Переклад з польської автора.

⁹⁰¹ Там же. – С. 81, 95.

⁹⁰² Там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10.

Адміністративний апарат на чолі зі старостою являв собою силову структуру, що виконувала поліцейний нагляд, вела слідчі дії у випадку скоєння злочинів і карала винних. У розрізі таких функцій велику вагу мало врегулювання козацького питання. Адже в пошуках «*козацького хліба*» ватаги свавільних людей доволі часто здійснювали напади на купецькі каравани, насамперед іноземні, та дипломатичні місії. Такі вчинки, як правило, мали негативні політичні наслідки, оскільки псували відносини ВКЛ з Ханатом. Окрім того, саме такі факти слугували виправданням з боку офіційного Бахчисараю адекватних татарських набігів⁹⁰³. Інколи навіть королівські послы через небезпеку козацького нападу змушені були прямувати до Орди обхідними мимо Дніпра шляхами⁹⁰⁴.

З огляду на це проблема контролю над діяльністю козацтва в порубіжних землях, запобігання й припинення їхніх авантюричних акцій набула великого резонансу на високому державному рівні. Вирішувати її повинна була прикордонна адміністрація, насамперед черкаські й канівські старости.

Вони мали наглядати за козаками й усіляко утримувати їх від несанкціонованих дій передовсім стосовно татар⁹⁰⁵. Із метою посилення підконтрольності козацької маси уряд, як уже зазначалося раніше, у 1541 р. запровадив запис до реєстру всіх порубіжних козаків. Цей процес, як і поведінку вписаного до реєстру козацтва, мали прискіпливо пильнувати старости. Передбачалося, що вихід козаків на степові промисли мав відбуватися з дозволу місцевого урядовця. При поверненні уходників староста повинен був проконтролювати їхні «*добитки*», щоб установити законність їх отримання. Якщо ж було зафіксовано, що здобич отримана шляхом порушення державних заборон, зокрема внаслідок походів на татар, то на зловмисників накладався арешт із покаранням «*на місці*» або ж вони відправлялися до литовського князя⁹⁰⁶. Невідомо, чи дійсно такий реєстр було створено. Переконливо

⁹⁰³ КПМВКЛ. – С. 21–23, 61–62.

⁹⁰⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 114.

⁹⁰⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 32; Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 6.

⁹⁰⁶ AS. Т. IV. – S. 295–297; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 108–109; Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків... – С. 5–6.

можна лише сказати, що з огляду на ряд причин та обставин реально втілити в життя цей намір було надзвичайно важко⁹⁰⁷.

Окрім того, у старост було вдосталь інших турбот, пов'язаних із угамуванням козацької стихії. Так, якщо хтось порушував заборону завдавати шкоди татарам, місцеві урядовці вели пошук винуватців, притягали їх до відповідальності за скоєне, а також сприяли поверненню награваного майна. На це вони мали чіткі вказівки верховного правителя, щоб тих козаків *«мели mocno за горла имати и карати велели, або их до нас отсылали»*. Зокрема, саме так вимагав діяти Сигізмунд I, звертаючись 1541 р. до черкаського старости А. Пронського із розпорядженням всілякими засобами утримувати черкаських козаків від нападів на татар⁹⁰⁸.

Джерела містять певні відомості, що ілюструють діяльність представників місцевої влади у розрізі таких розпоряджень. Так, черкаський намісник С. Полозович, ймовірно за вказівкою литовського князя, в 1503 р. учинив *«трус»* серед черкаських козаків і віднайшов награвані в татарського купця Охмата речі⁹⁰⁹. У 1504 р., відповідаючи на скаргу хана, в якій йшлося про пограбування кримських послів і купців козаками, литовський князь Олександр дав розпорядження черкаському наміснику В. Дашковичу відшукати награване й покарати винуватців. Останній зумів віднайти викрадений купецький товар, а зловмисників *«тыхъ людей многихъ поймавши, шыею казнилъ»*. Задля цього довелось вдатися навіть до кінного переслідування ватаги грабіжників⁹¹⁰. В іншому випадку в середині XVI ст. староста Я. Хрщонович піймав московських козаків, котрі вчинили напад на литовських і татарських послів. Їх було приведено до Черкас і скарано на смерть у присутності постраждалих⁹¹¹. Слід зауважити, що за наявності пом'якшувальних обставин правопорушників, які вчинили такі самі злочини, кидали до в'язниці⁹¹².

⁹⁰⁷ Немає потреби зупинятися на визначенні таких причин, оскільки вичерпний, на нашу думку, їх перелік дав свого часу М. Грушевський (див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 109–110).

⁹⁰⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 32.

⁹⁰⁹ Там же. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 1.

⁹¹⁰ ЛМ. Кныга № 6. – Р. 92–93, 96.

⁹¹¹ КПМВКЛ. – С. 49.

⁹¹² ЛМ. Кныга № 6. – Р. 96; *ibid.* Кныга № 25 – Р. 141.

Прискіпливий аналіз схожих фактів наводить на думку, що таке вправне виконання старостами своїх обов'язків, жорстоке покарання зловмисників є здебільшого не чим іншим, як показовим процесом, мета якого — потвердити доброзичливе ставлення литовських владних кіл до сусідньої держави. Це засвідчує і той факт, що в останніх двох випадках місцеві адміністратори діяли за наказом вищої влади, котра реагувала на конкретні скарги кримського хана. Та й відбувалось таке лише в умовах мирних відносин між обома сторонами.

Інкони старости, не чекаючи вказівки зверху, вдавалися до самостійного вирішення спірних питань. Так, відомо, що О. Дашкович вів переписку з кримським ханом щодо нападу черкаських козаків на татарських купців⁹¹³.

Щоб запобігти погромам купецьких караванів і дипломатичних місій із Криму та Туреччини литовський уряд удавався й до інших заходів. Зокрема, татарам пропонували при перетині кордону заздалегідь давати звістку про це черкаському старості. Король радив ханові, щоб купці *«дорогами новими незвычайними не ходили, а шли бы с куплями своими дорогами стародавними, яко и первей бывало, и коли они до паньства его милости пойдуть и на Товани будутъ, они бы нехай уперед до воеводы и старосты его милости черкаського и каневского, водлуг давного обычаю, посылали и себе им знати давали...»*⁹¹⁴. А отже, місцевий урядовець мав направити назустріч іноземцям охорону, котра повинна супроводжувати їх через «зону ризику» до ВКЛ чи кордонів Московської держави або ж на зворотному шляху. Щоправда, татарські й турецькі купці не завжди охоче йшли не це, оскільки тоді вони зобов'язані були платити мито. Тому торгівці намагались таємно, манівцями, оминаючи Черкаси й Канів, рухатися до місця призначення. І, як наслідок, часто ставали об'єктом наживи для козацтва⁹¹⁵. Водночас присутність при чужоземцях старостівського супроводу не завжди гарантувала безпеку просування через степи. Так, на початку 50-х рр. XVI ст.

⁹¹³ Ibid. Кнуга Nr 15. – P. 174–175.

⁹¹⁴ Цит. за: КПМВКЛ. – С. 27.

⁹¹⁵ Там же. – С. 25–28; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82–83, 96.

для супроводу турецького купця, який повертався з Москви, черкаський староста Д. Сангушко виділив охорону. Та це не завадило козакам напасти на купецьку валку й відібрати весь товар⁹¹⁶.

Пересування московських торговців та дипломатичних представництв було таким же небезпечним, тому московський володар неодноразово звертався до великого князя литовського з проханням забезпечити охороною його «людей». Наприклад, у 1495 р. було подано щонайменше три прохання дозволити московським посланцям рухатися шляхом від Брянська до Києва, далі через Канів і Черкаси до Таванської переправи на Дніпрі, а також надати їм варту для супроводу⁹¹⁷. З огляду на це великий князь литовський давав відповідні розпорядження урядовцям Київщини⁹¹⁸. Черкаські намісники й старости були зобов'язані перейняти естафету супроводу таких місій у Черкасах і опікуватися їхньою безпекою на шляху до Тавані⁹¹⁹. Зазвичай, таким же способом здійснювався зворотний рух. Але періодично московські послы (так само як і татарські, про що говорилося вище) нехтували домовленостями й оминали визначений шлях⁹²⁰. Скажімо, у 1498 р. московський посол Михайло Плещеев, повертаючись із Криму з дозволом проїздити визначеним маршрутом через територію ВКЛ, самовільно оминув Черкаси, Канів і Київ. Не повідомивши литовських урядовців, він *«поехалъ по лемъ и многихъ людей и татаръ съ собою взялъ»*, котрі супроводили його до Путивля, а самі подалися пустошити литовські порубіжні володіння⁹²¹. Уникнення сплати митних зборів, провокування татарських набігів і козацьких нападів на дипломатів і купців зумовлювали цілком виправдані претензії литовської влади до московської сторони.

Спроби державної влади домогтися від козаків дотримання правопорядку, не допускати їхніх *«зачепок»* іноземних гостей давали слабкі результати. Через брак сил і можливостей, значну кількість козацьких ватаг, широкий географічний діапазон їх

⁹¹⁶ КПМВКЛ. – С. 77–78.

⁹¹⁷ Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 174, 179, 220.

⁹¹⁸ Там же. – С. 178, 181–182.

⁹¹⁹ Там же. – С. 178–179.

⁹²⁰ Там же. – С. 246; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 96.

⁹²¹ Сборник ИРИО. – Т. 35. – С. 246.

діяльності старостівська адміністрація не мала змоги повною мірою вирішити цю проблему. Свою роль відіграв тут і суб'єктивний фактор. Старости не завжди відповідально ставилися до виконання своїх обов'язків попереджати і припиняти несанкціонований козацький «промисел» через власні інтереси, адже певна частина здобичі з нього, зазвичай, потрапляла їм до рук. Про це було відомо навіть королю. У листі до А. Пронського Сигізмунд I, різко критикуючи пасивність черкаського старости в такій справі, чітко вказував на причину цього: *«вы для своего пожитку дозволили есте казакомъ на влусы татаръские наеждчати и шкоды имъ чынити, а тыми их добытки напол с ними делите»*⁹²².

Окрім того, повітова адміністрація зобов'язана була слідкувати за дотриманням майнового права місцевих мешканців. Недоторканість майнової власності населення ВКЛ була закріплена гарантіями верховної державної влади. В Уставній грамоті жителям Київської землі 1507 р. чітко визначалася заборона зазіхати на приватну власність: *«Въ церковньи люди, въ князскии и въ панскии и въ боярскии, и въ земли, и во вси доходы и в приходи не вступатися ..., ни именей ни отнимати»*⁹²³. Ті ж вимоги містилися в грамоті 1529 р., де на додаток наголошувалося: *«А отчинъ и выслу не отнимати»*⁹²⁴. Цими документами повинна була керуватися місцева влада, відстоюючи приватні майнові права мешканців Черкаського й Канівського повітів (староств).

Прерогативою старост також був контроль за дотриманням права населення володіти належною їм нерухомістю. Відомо, що як окремі особи, так і міські громади в цілому, а також церкви й монастирі мали привілеї на експлуатацію та отримання прибутків від володіння промисловими угіддями (уходами), корчмами тощо. Місцеві урядовці не мали права самі порушувати такі привілеї й не повинні були допускати зазіхань на них з боку інших⁹²⁵. Щоб уникнути непорозумінь у сфері землекористування, черкаські й канівські намісники й старости надавали користувачам спеціальні грамоти. Зокрема, такі грамоти, де визначалися межі землеволо-

⁹²² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 32.

⁹²³ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 33.

⁹²⁴ Там же. – С. 208.

⁹²⁵ Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского... – С. 74–75.

днів на теренах повітів Південної Київщини й встановлювалися заборони черкаським міщанам і козакам захоплювати угіддя, отримував Києво-Пустинський Микільський монастир від О. Дашковича (1527 р.)⁹²⁶, О. Горностая (1544 р.)⁹²⁷, Й. Халецького (1555 р.)⁹²⁸.

Однак такі заходи не завжди сприяли вирішенню проблеми. Характерною щодо цього є справа зазіхань на землі тієї ж таки Київської Микільської обителі. Явно, що вказана вище грамота О. Дашковича не забезпечила недоторканості монастирських володінь. Не сподіваючись на вирішення цієї проблеми силами місцевої влади, ігумен і старці монастиря у 1528 р. били чолом до короля Сигізмунда I зі скаргою, що «черкасцы и козаки черкаские» проникали у належні їм уходи, боброві гони та рибальські угіддя. Глава держави направив до черкаського старости грамоту, в якій заборонив черкаським промишляти у зазначених землях⁹²⁹. Та це не вплинуло на перебіг подій. Більше того, замішаним у цьому конфлікті, як виявилось, був сам О. Дашкович, котрий, за свідченням ченців, «озера, затоны и бобровыи гоны у нихъ поотнималъ» (йдеться про землі, що тяжіли до селища Клемятин⁹³⁰). Король після чергової скарги з монастиря в 1531 р. надіслав нову грамоту з категоричним наказом старості припинити свавілля⁹³¹. Очевидно, й це не вирішило проблеми, оскільки 1532 р. О. Дашкович отримав ще один лист «сѣ запрещением вступать ему въ урочища Климьтинские»⁹³². Але й після цього конфлікт не вичерпався. У 1544 р. черкаський і канівський староста О. Горностай, реагуючи на наступну скаргу ігумена Київського Пустинно-Микільського монастиря, видав новий документ. У ньому монахам надавалося право володіти «урочищами и уходами по Днепру, с бобровыми гонами и рыбною ловлею», визначалися межі монастирських земель і наголошувалося на за-

⁹²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 662. – Арк. 1–2.

⁹²⁷ Там само. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1–2 зв.

⁹²⁸ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51–52.

⁹²⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 188; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 165–166.

⁹³⁰ Свого часу це була вислуга, дарована королем Сигізмундом I боярину М. Павші, котрий у 1510 р. відписав цю маєтність Київському Пустинському монастирю «вечно и непорушно» (див.: Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 44; ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–2; *Маринівський Ю. Ю.* З історії села Жовнине в XVI – XVIII ст. // УЇЖ. – 1987. – № 7. – С. 114 – 115).

⁹³¹ *Петров Н.* Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – С. 601.

⁹³² Там же. – С. 165; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 219.

бороні черкаським боярам, міщанам і козакам вести там промисел⁹³³. Принагідно зауважимо, що такі самі зловживання стосовно маєтних володінь того ж таки монастиря мали місце не лише з боку черкаських і канівських старост, а й київського воєводи⁹³⁴.

Інкони старости намагалися накласти адміністративну зверхність на розташовані в межах повіту маєтності. Так, із початку 30-х рр. XVI ст. селище Яцькове (Тясмино) належало Яцьку Тимкевичу, але згодом спустіло. Цим скористався черкаський староста [ймовірно, А. Пронський. – Ю.М.], щоб підпорядкувати Яцькове селище замковій адміністрації. Щоправда, у цю справу втрутився король, розпорядившись у квітні 1544 р. повернути незаконно захоплену власність її господареві⁹³⁵. Зловживання місцевої адміністрації спостерігалися також і в питанні експлуатації придніпровських угодів, що за усталеною традицією перебували у користуванні черкаських міщан⁹³⁶.

Таким чином, дотримання правопорядку на теренах Черкаського й Канівського повітів (староств) було компетенцією насамперед місцевих урядовців. Складність цієї справи полягала в тому, що старости мали перейматися безпекою не лише мешканців повіту, а й іноземців, передусім послів та купців. Проте й самі старости не завжди були взірцем доброчесності, що засвідчують їхні зазіхання на чужі маєтності, причетність до нападів на татарські та турецькі торгові каравани, дипломатичні місії тощо.

Судова компетенція намісників і старост

Адміністративно-господарська сфера діяльності черкаських і канівських намісників і старост перебувала в безпосередньому зв'язку з виконанням ними судової функції. Володіючи судовими повноваженнями в межах визначеної юрисдикції, вони мали статус захисників прав місцевих мешканців та прерогативу судити й карати винних.

⁹³³ ЦДІАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1–2 зв.

⁹³⁴ Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1–2; там само. – Спр. 16. – Арк. 1–2.

⁹³⁵ *Клепатский П. Г.* Очерки..., 2007. – С. 342.

⁹³⁶ Докладно про це йтиметься в наступному розділі.

Розслідування злочину, суд і покарання були стрижневими й безперечними елементами досягнення справедливості та законності. Зазначена парадигма виходила із сутності основних законодавчих актів, у першу чергу Уставних грамот мешканцям Київської землі (1507, 1529 рр.). Саме тут були задекларовані головні принципи судівництва. Серед них такі, як притягнення до відповідальності лише тих, хто перебуває в межах визначеної юрисдикції («...а без права намъ людей не казнити, а ни губити, а ни именей не отнимати...»); недопустимість покарання невинних, зокрема й безпідставного перекадання вини на інших (вини батька на дітей чи дружину і навпаки тощо); винесення покарання лише за вироком суду («А кто кого обадить, а любо обмовить, тайно ль, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни пятствомъ, ни шыєю: оиж поставити на явномъ суду хрестіянскомъ ... и право вчинити...»)⁹³⁷.

Судова компетенція старост була чітко визначена урядовими документами й передбачала пріоритетний розгляд таких кримінальних справ, як «квалт домовый, пожару, паненьский або невестский квалт, разбой на добровольной дорозе», вбивство шляхтича⁹³⁸. Як бачимо, йдеться головно про злочини, пов'язані із замахом на життя та здоров'я конкретних людей, а також посягання на майнову власність, тобто розбійні напади з метою грабежу як на місцевих жителів, так і вихідців з інших країв ВКЛ та іноземців (купців, дипломатів тощо)⁹³⁹. Старости розв'язували суперечки стосовно межі земельних наділів, припиняли незаконне проникнення в промислові угіддя, що належали конкретним власникам на правах спадкового чи умовного володіння, а також ведення господарської діяльності в них. Так само до присуду замкового уряду належали ряд питань, пов'язаних із злодійством, наклепом на особу, успадкуванням майна покійного, врегулюванням суперечок стосовно виконання тих чи інших повинностей тощо⁹⁴⁰.

⁹³⁷ Акты ЗР – Т. 2. – С. 33–34, 208.

⁹³⁸ Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 304–305; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 80; Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 27–28; Новицький І. Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII в. // Новицький І. Розвідки про селянство на Україні – Руси в XV – XVIII в.: В 2-х частинах. – Львів, 1901. – Ч. 1. – С. 18.

⁹³⁹ КІПМВКЛ. – С. 49; Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 542; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 1.

⁹⁴⁰ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 34–35.

Судові повноваження покладалися на старосту, а за його відсутності – на особу намісника. Відповідно до Статуту 1529 р. останній був зобов'язаний вести судову справу лише за участі вибраних із-поміж зем'ян двох присяжних чи, у крайньому випадку, одного з них. Також передбачалася обов'язкова присутність присяжних писарів, котрі мали *«знаходитися коло них і все записувати і слідкувати за надходженням штрафів»*⁹⁴¹.

Будь-яка судова справа вирішувалася з дотриманням певної процедури. Прикладом її може бути розгляд поземельного конфлікту – звичного явища того часу. Отримавши заяву позивача, староста проводив процес дізнання. Якщо володіння позивачем тією чи іншою землею, за його словами, відбувалася на традиціях старовини (що могло бути підтверджено й королівською грамотою), урядовець скликав свідків і опитував їх. Свідками у цій ситуації зазвичай були літні люди, авторитетні й поважні. Так, у відомій судовій справі щодо суперечки між Пустиннно-Микільським монастирем і черкашанами О. Горностаї опитав *«людей добрыхъ старыхъ черкасскихъ, войта черкаского на имя Чигаса ... и иныхъ мещан, старыхъ людей, которые бы то достаточно ведали ...»*⁹⁴². Взявши до уваги отримані свідчення, староста оголосив свій вердикт. Згідно з ним, до речі, черкаська громада була зобов'язана сплатити такий штраф: *«По заруковъ двадцатма тисячами [!? – Ю. М.] коп грошей на господаря Е. К. М., а на врьад черкаский десятма копами грошей»*⁹⁴³.

Обов'язковою умовою судового розгляду була присутність представників шляхетського стану (князів, панів, зем'ян, не обов'язково місцевого походження)⁹⁴⁴, що підтверджувало законність старостівського рішення.

За формою вироки попервах мали вигляд «судових листів», що надавалися переможцям процесу⁹⁴⁵. Із появою на початку XVI ст. замкового уряду рішення у таких справах стало вноситися до судової книги, а сторона, що виграла процес, отримувала

⁹⁴¹ Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 242–243.

⁹⁴² Цит. за: ЦДІАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁹⁴³ Цит. за: там само. – Арк. 1 зв.

⁹⁴⁴ Див.: Акты ЗР. – Т. 2. – С. 402; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 11.

⁹⁴⁵ Акты ЛРГ... – Т. 1. – С. 121–122; LM. Knyga Nr 8... – P. 190.

скріплену старостівською печаткою виписку з судової книги, де було вказане відповідне рішення⁹⁴⁶.

Процедура ведення інших судових справ була, як правило, такою самою. Міра ж покарання встановлювалася залежно від складу злочину: грошова компенсація, визнання і узаконення права на власність (володіння), позбавлення маєтності тощо і, нарешті, смертна кара. Старости засуджували винуватців до страти, як правило, у випадках, коли злочини, скоєні ними, загрожували державним інтересам. Такими, зокрема, була державна зрада («*хто имеетъ на насъ лихо мыслити, а любо на землю нашу, того казнити шыєю и именьемъ*»)⁹⁴⁷, розбійні напади на іноземних купців і дипломатів, особливо татарських і турецьких⁹⁴⁸, що вели до напруження відносин із сусідніми державами тощо. Розгляд судової справи супроводжувався фінансовими витратами з боку причетних до «тяжби» сторін. Це, зокрема, були «пересуд» (судові стягнення за розгляд справи) та «вина» (штраф з винуватця). «Пересуд», зазвичай, ішов на користь старости і за розміром суттєво різнився у Черкасах і Каневі. У середині XVI ст. в Черкасах його сума становила 4 гроші, а в Каневі з недавніх 30 грошів змінилася на «десятий грош»⁹⁴⁹. Розмір «вини» на той час установлювався згідно з литовським статутом. Вона спрямовувалася до казни й використовувалася на державні видатки. Наприклад, шляхтич Груша 1488 р. отримав «2 рубли з винъ в Каневе» як частину королівської данини⁹⁵⁰.

Видається важливим з'ясувати питання, які соціальні категорії населення підлягали судовій юрисдикції старост. У першу чергу до них слід зарахувати селян і міщан Черкаського й Канівського повітів (староств), які мали статус «*подданныхъ замковыхъ*», «*людей господарскихъ*», тобто підданих великого князя литовського.

Князівські, панські, боярські й церковні піддані спочатку підлягали присудові місцевої адміністрації. Проте вже з середини XV ст. уряд став перекладати ведення певних елементів судового

⁹⁴⁶ Див.: Акты ЗР. – Т. 2. – С. 402.

⁹⁴⁷ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 33–34, 208.

⁹⁴⁸ КПМВКЛ. – С. 49; Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 542; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 84, 102.

⁹⁴⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 84, 96.

⁹⁵⁰ LM. Knyga Nr 4. – P. 76.

процесу із старост на феодалів. Йдеться про передачу останнім функцій «децького», тобто забезпечення прибуття до суду звинуваченого в певному злочині селянина покладалося на його власника-шляхтича, а не на представника старости (децького). За виконання цієї справи феодал отримував грошове відшкодування й можливість стягати на свою користь кошти, які мав сплатити зловмисник⁹⁵¹. Така процедура практикувалася й на початку XVI ст., що відображено в Уставній грамоті Київської землі 1507 р: «А на церковные люди и на князские и на боярские децких не давати, первой обослати листомъ, штобы къ праву сталъ, а любо чело века поставилъ; а не станеть, а любо человека не поставитъ, до кого дело будетъ: ино тогда децкого дати, а вину государю осуженую заплатити, чый будетъ человекъ»⁹⁵².

Однак уже з кінця XV ст. шляхетські піддані були майже повністю виведені з юрисдикції старост і перейшли до компетенції суду феодала, що юридично закріплювалося Уставною грамотою Київській землі першої половини 90-х рр. XV ст.⁹⁵³. Очевидно, саме на неї послався великий князь литовський Олександр у 1495 р., звертаючись до черкаського намісника Кміти Александровича: «ино ведъ мы на то вамъ право нашо дали всей земле Киевской, што врядникъ нашъ не маеть слугъ и людей князьскихъ и паньскихъ и боярскихъ ни судити, ни радити, а ни винъ и ни пересудови на них брати»⁹⁵⁴. Черговим кроком до закріплення виняткового права власника судити своїх підданих була також Уставна грамота мешканцям Київського воєводства 1529 р. У ній доволі категорично наголошувалося, що слід «судити тыхъ людей господаремъ ихъ, хто кому служитъ»⁹⁵⁵.

Незважаючи на введення в дію цілої низки відповідних розпоряджень і настанов, піддані шляхти все ще підлягали судівництву місцевих адміністраторів. Так, у згадуваній королівській грамоті до Кміти Александровича є інформація про існування обопільного (мішаного) суду, коли суддівство вели разом староста

⁹⁵¹ Новицький І. Начерк історії селянської верстви... – С. 16.

⁹⁵² Акты ЗР. – Т. 2. – С. 34.

⁹⁵³ Зміст цього документу не дійшов до нашого часу.

⁹⁵⁴ Цит. за: там же. – Т. 1. – С. 152.

⁹⁵⁵ Цит. за: там же. – Т. 2. – С. 210.

й шляхтич. Такий суд відбувався за умови причетності до судової справи представників обох сторін у ролі позивача і звинуваченого («коли зъ нашимъ человекомъ пригодиться князьському або панському чоловіку, а любо боярьському право мети, ино тогды врьднику нашому судити его человека зъ его судьею»⁹⁵⁶). Надалі старости зберегли за собою часткове право присуду щодо шляхетських і церковних підданих. Це, зокрема, стосувалося тих, хто перебрався на постійне чи тимчасове проживання до Черкас і Канева. В описі Канівського замку 1552 р. з цього приводу читаємо: «подданныхъ всихъ яко замковыхъ, такъ князьскихъ, землянских, церковныхъ староста судить»⁹⁵⁷. Щоправда, як стверджував І. Новицький, місцеві урядовці розслідували лише найтяжчі карні злочини (насилення над жінкою, підпал чийогось добра, тілесні ушкодження чи вбивство шляхтича), здійснені цією категорією населення⁹⁵⁸. Решта злочинів, а також інші правопорушення, скоєні жителями шляхетських і церковних маєтків, підлягали судові їхнього власника.

Обмеження судових повноважень черкаських і канівських старост було доволі напруженим процесом, оскільки супроводжувалося намаганнями останніх відстояти свої традиційні права. Тому, незважаючи на заборони, урядовці продовжували діяти так, як завжди. Наприклад, у 1495 р. Кміта Александрович своє право судити застосував щодо слуг і людей князя Б. Глинського, які жили в Черкасах. Той поскаржився на це литовському князю Олександру, і останній категорично заборонив черкаському урядовцю судити підданих князя⁹⁵⁹. Також мали місце спроби великокнязівських намісників підпорядкувати своїй юрисдикції мешканців вотчинних і монастирських володінь. О. Дашкович свого часу поширив судову владу на жителів села Совин, що належало Київському Пустинно-Микількому монастирю. Згодом Сигізмунд І дорікав старості: «...ты людцей ихъ церковныхъ совинцов кажеши имати и въ нятство сажати, и за поруки давати, и вины дей непомерные зъ нихъ себе берешъ, а въ томъ дей тому

⁹⁵⁶ Цит. за: там же. – Т. 1. – С. 152.

⁹⁵⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 96, 98.

⁹⁵⁸ Новицький І. Начерк історії селянської верстви... – С. 18.

⁹⁵⁹ Акты ЗР. – Т. 1. – С. 152.

*монастырю и имъ самимъ отъ тебе кривда и шкода ся великая деетъ»*⁹⁶⁰. Така діяльність місцевих урядовців розцінювалася і королем, і покривдженою стороною як посадові зловживання. Старости ж у такий спосіб намагалися не стільки повернути свої звичні для попередніх часів повноваження, скільки розповсюдити своє судовладдя на всіх жителів підпорядкованих земель, а отже, розширити межі впливу та підвищити власний статус.

На відміну від простолюду, шляхетський стан перебував поза межами старостівської юрисдикції. Таке становище було закріплене офіційними документами. Привілеї Київській землі 1507 та 1529 рр. визначали судовою інстанцією для князів, панів і бояр київського воєводу. Хоча, за бажанням, вони могли звертатися для розгляду судових справ до глави держави⁹⁶¹. Також до великокнязівського суду зверталася з апеляціями шляхта. Так, І. Зубрик та кілька інших черкаських бояр, визнані винними у повстанні 1536 р. проти місцевого старости В. Тишкевича⁹⁶², звернулися до короля Сигізмунда Августа, щоб той здійснив справедливий щодо них суд. Їхню чолобитну було взято до уваги, і король, розглянувши справу, визнав І. Зубрика і бояр непричетними до бунту⁹⁶³.

До місцевого суду шляхта зверталася за певних умов. Як припускав П. Клепатський, старости могли судити зем'ян лише за згодою обох сторін. Окрім того, такий процес міг відбуватися за вказівкою короля. Особливо це стосувалося судових справ між представником вищої верстви і людиною не шляхетського походження⁹⁶⁴.

Неоднозначним є питання підсудності служителів церкви та її підданих. Варто відзначити, що врегулювання правових відносин внутрішнього характеру було тільки прерогативою церкви. Починаючи з часів Вітовта, її судовий імунітет підкріплювався великокнязівськими та королівськими грамотами київським митрополитам, де наголошувалося: *«абы нихто отъ светскихъ*

⁹⁶⁰ Там же. – Т. 2. – С. 219.

⁹⁶¹ Там же. – С. 35, 209–210.

⁹⁶² Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году... – С. 86.

⁹⁶³ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 146–147.

⁹⁶⁴ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 110.

*судей судити не смелъ делъ духовныхъ*⁹⁶⁵. Розпорядження про заборону втручатися в судові церковні справи та перешкоджати їх провадженню направлялися й до київського воєводи, котрий мав довести це до відома місцевих урядників⁹⁶⁶. Але на практиці церкви й монастирі не були абсолютно відмежовані від судової компетенції старост. Як зазначалося вище, церковні піддані, котрі жили в Каневі (в місті чи при замку), підлягали місцевому присуду⁹⁶⁷. Водночас старости мали повноваження вирішувати спірні питання між монастирями та жителями Черкас і Канева стосовно використання земельних ресурсів і промислових угідь (хоча духовні отці мали право звертатися із вирішенням таких тяжб і до «господаря»). Доказом цього можуть слугувати відомі нам судові процеси Київського Пустинського монастиря з черкасцями й канівцями⁹⁶⁸. Також до замкового суду монастирі зверталися у випадках, пов'язаних із невиконанням певними суб'єктами своїх зобов'язань виплатити гроші. Зокрема, як свідчить виписка з канівської замкової книги (1534 р.), представники щойно згадуваної київської обителі скаржилися місцевій владі на мешканців сіл Ярилова та Колत्याєва за несплату десятини⁹⁶⁹.

Нарешті, остання категорія, що підпадала під судову юрисдикцію старост – населення, яке тимчасово перебувало в Черкасах чи Каневі. В описі Канівського замку чітко відзначено: «...*гости повинны послушны быти присуду замкового*»⁹⁷⁰. До числа «гостей» тут слід зараховувати купців, прийшлих козаків тощо.

Таким чином, право старостівського суду поширювалося на великокнязівських підданих – селянство й міщанство, прийшлий люд («гости»), а в окремих випадках – на шляхетських і церковних підданих, дрібну шляхту. Такий стан речей зберігався до проведення судово-адміністративної реформи 1564 – 1566 рр. Її результатом стало утворення трьох типів повітових судів: зем-

⁹⁶⁵ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 81.

⁹⁶⁶ Там же. – СПб., 1848. – Т. 3. – С. 96–97.

⁹⁶⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 96, 98.

⁹⁶⁸ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 188, 219, 402; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 165–166; там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 11.

⁹⁶⁹ Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея... – С. 601–602.

⁹⁷⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98.

ського, підкоморського і гродського⁹⁷¹. Реформа розширила судові повноваження старост: під їхню судову юрисдикцію потрапили як «господарські піддані», так і шляхта повіту⁹⁷². Збільшився й штат суду. Окрім старости та підстарости, до гродського суду, зокрема, входили гродський суддя та писар⁹⁷³.

Старости чинили суд з огляду на визначену їм за посадою компетенцію. Проте глава держави, котрий уособлював собою найвищу судову інстанцію у ВКЛ, міг втручатися в хід справ. Це, зокрема, відбувалося тоді, коли місцеві урядники не могли залагодити суперечку між сторонам й прийняти справедливе судове рішення. До речі, король гостро критикував старост за таку неспроможність. Наприклад, за ведення справи стосовно земельної суперечки між канівськими міщанами і Пустинським монастирем Сигізмунд I так картав канівського державця Н. Бобоєда: «... нам то дивно есть, иж онъ, яко врадникъ нашъ, будучи тамъ на томъ замку нашомъ, самъ конца тому уделати не хотелъ»⁹⁷⁴.

В окремих випадках представники сторін, між якими велася суперечка, оминаючи старосту, звертались безпосередньо до короля. У такому разі останній або сам приймав судові рішення, або ж передавав справу на розгляд київському воєводі чи місцевому старості. Перекладення судового провадження на воєводу здійснювалося у надзвичайних випадках, коли староста фізично не міг або ж не мав права (наприклад, через особисту причетність) вести справу. Зокрема, київський воєвода А. Немирович згідно з великокняжим розпорядженням у 1539 р. розбирав позов черкаських міщан на свого старосту Я. Пенька⁹⁷⁵. Коли ж у 1562 р. до Сигізмунда Августа надійшла скарга черкаського зем'янина Івана Зубрика про те, що Ждан Повитка зазіхає на його промислові угіддя, провести судовий процес і владнати конфлікт було доручено черкаському й канівському старості М. Вишневецькому⁹⁷⁶.

До верховного правителя зверталися також для підтвердження судового рішення місцевого урядника. Зокрема, у 1507 р. була

⁹⁷¹ Лато И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... – 53.

⁹⁷² Там же. – С. 55–56; *его же*. Великое княжество Литовское... – С. 266.

⁹⁷³ *Его же*. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... – 63.

⁹⁷⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 37.

⁹⁷⁵ LM (1540 – 1543). 12-oji Teismu bylu knyga... – Р. 89–90.

⁹⁷⁶ Грамоты ВКЛ... – С. 91.

надіслана чолобитна від групи черкаських міщан із проханням затвердити видане свого часу судове розпорядження черкаського намісника Б. Глинського не притягувати їх до ясачної служби. Проаналізувавши пред'явлений чолобитниками судовий лист Глинського, Сигізмунд I визнав його справедливим і підтвердив зазначений там привілей своєю грамотою⁹⁷⁷.

Отже, судова компетенція старост поширювалася фактично на всі види правопорушень, учинених «господарськими підданими», а в окремих випадках «людьми церковними» і навіть шляхтою. Та попри це над старостівським судом існували й суди вищої інстанції (воєводський та великокнязівський), до яких мали право апелювати мешканці повіту (староства). Утім, старостівське судівництво було невід'ємною й надзвичайно важливою складовою системи місцевого управління.

Характер ієрархічних стосунків на рівні «воєвода — староста»

З'ясовуючи питання про ієрархію стосунків між київськими воєводами та черкаськими й канівськими старостами, доцільно почергово розглянути перелік їхніх владних функцій та повноважень. Почнемо з військово-політичної сфери. Відомо, що в підпорядкуванні воєводи перебували військові сили (насамперед шляхетське ополчення) не лише Київського, а й інших повітів воєводства⁹⁷⁸, однак стосовно Черкаського й Канівського повітів (староств) немає жодних відомостей. В описах Черкаського й Канівського замків, на відміну від інших, про це не зазначається, а, навпаки, вказується на військово-підпорядкування місцевих мешканців безпосередньо старості⁹⁷⁹. На останнього покладалися оборона замків та організація польової сторожової служби. Як уже зазначалося, із приводу забезпечення замків усім необхідним для оборони, а також з інформацією про плани і дії татар старости зверталися безпосередньо до короля, а не до київського воєводи. У

⁹⁷⁷ Акты ЛРГ... – Т. 1. – С. 121–122.

⁹⁷⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 144, 153, 588, 617.

⁹⁷⁹ Там же. – С. 81–82, 95.

дипломатичній сфері старости виконували лише королівські розпорядження, узгоджували свої дії безпосередньо з главою держави і йому ж направляли звіти та дипломатичні документи. У питаннях налагодження безпечного супроводу іноземних купців та дипломатів київські воєводи і черкаські урядовці в документах згадуються як рівноправні партнери. Загалом відповідна діяльність старост і воєвод у військово-політичній галузі мала вигляд не підпорядковуючого, а, скоріше, паралельного характеру, що справедливо підмітив свого часу М. Довнар-Запольський⁹⁸⁰.

До податково-фінансової сфери Черкаського й Канівського повітів (староств) київські воєводи також не мали відношення. Наявні документи й матеріали засвідчують, що встановлення переліку, характеру та обсягу податків і повинностей населення краю здійснювалося великокнязівською та старостівською владою. На останню також покладалася фіскальна функція та контроль за виконанням повинностей. Доходами в повіті розпоряджалися глава держави та від його імені староста. Про участь у цій справі воєвод у джерелах не йдеться.

Натомість вони мали певні повноваження в земельних питаннях. Зокрема, за дорученням короля їм належало «вводити у володіння» нових власників маєтностей на теренах Черкаського й Канівського повітів (староств). Якраз таке завдання отримав у листопаді 1510 р. Ю. Ходкевич: король дарував дворянину М. Павші «селища у Черкаскомъ повете на имя Клемятина» і розпорядився, щоб київський воєвода новому власникові «въ то увязанье далъ»⁹⁸¹. Таке саме повноваження мали й черкаські старости, про що йшлося раніше. Але останні, на відміну від воєвод, аж ніяк не могли його реалізувати за межами своїх повітів (староств). Отже, у цій сфері статус воєводи був вищим від статусу місцевого урядовця.

Це ж саме простежується й у царині підтримання правопорядку, насамперед стосовно безпеки іноземних послів та торговців. Щоправда, київський посадовець тут виконував швидше контролюючу функцію, аніж керівну. Наприклад, воєвода Я. Голь-

⁹⁸⁰ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 19.

⁹⁸¹ Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 2. – С. 44.

шанський, перебуваючи за межами Києва (1543 р.), дав указівку своєму справці довідатися, чи схопив, як йому наказувалося Панами-Радою, канівський намісник Н. Бобоєд козаків, що «*побили*» кримських послів. Також той мав дізнатися, чи не вчинив бува черкаський староста А. Пронський несанкціонованого нападу на татар («...*если бы о нем якая слава была, о которой первой помова походила...*»). Примітно, що справця Київського воєводства у випадку невиконання названими урядниками владних розпоряджень мав лише повідомити про це панів радних⁹⁸². А про те, щоб вжити адміністративних чи інших заходів упливу на них у дорученні не йшлося. Більше того, королівські грамоти із заборону козакам здійснювати несанкціоновані походи на татарські улуси направлялися окремо до воєводського й старостівського урядів. Так було у 1541 р., коли такі розпорядження отримали разом із київським урядом черкаський (А. Пронський) та канівський (Н. Бобоєд) старости⁹⁸³.

Чітко простежується зверхність воєводи над старостою в судовій сфері. Насамперед, вона виявлялася на законодавчому рівні у виведенні шляхти з-під старостівської юрисдикції та передачі її до судової компетенції київського воєводи⁹⁸⁴.

Найбільш промовисто ієрархічну зверхність воєводи над старостою ілюструють конкретні приклади судових проваджень. Скажімо, київські урядовці мали повноваження вести справи, де одним із фігурантів був очільник черкаської та канівської адміністрації. Саме так було під час розгляду конфлікту між черкаськими міщанами та їхнім старостою Я. Пеньком у 1539 р. Свій позов на урядовця міщани направили до короля. За його вказівкою цю справу розглядали безпосередньо в Черкасах київський воєвода Андрій Немирич та Марко Васильович – «*дворянинъ господарский*». Вони вислухали скарги сторін і оголосили свій вердикт у вигляді уставної грамоти, котра була на користь старости⁹⁸⁵. Щоправда, черкасі не змирилися з таким

⁹⁸² AS. Tom IV. – S. 369.

⁹⁸³ Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 2. – С. 109–111.

⁹⁸⁴ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 35, 209–210.

⁹⁸⁵ ЦДАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 5 зв.–7 зв.; ЛМ (1540 – 1543). 12-oji Teismu bylu knyga... – P. 89–90.

рішенням і звернулися до короля з чолобитною переглянути постанову. Але той залишив у силі уставу київського воєводи⁹⁸⁶.

До компетенції київського воєводи належав також розгляд майнових та земельних суперечок між мешканцями краю. Показовою у цьому контексті є судова справа 1540 р. між черкаськими міщанами та І. Зубриком. Характерно, що вїйт і міщани направили свій позов із звинуваченням черкаського боярина у привласненні належних їм уходів не до короля, як це було в попередньому випадку, а безпосередньо до київського воєводи А. Немирича. Той, прибувши до Мошен⁹⁸⁷, розглянув справу й оголосив рішення на користь І. Зубрика, а також видав відповідний судовий лист, до якого «печать свою приложил»⁹⁸⁸.

Ці факти достеменно засвідчують, що уряд київського воєводи разом зі старостівським був судовою інстанцією для мешканців Черкаського й Канівського повітів (староств). А право розглядати справи, де фігурували місцеві старости, однозначно вказує на вищий ієрархічний рівень воєводи в судовій ланці. Водночас у судових справах, які стосувалися старост (чи то особисто, чи їхньої компетенції за посадовими обов'язками) та вирішення яких виходило за межі його юрисдикції, місцеві урядники мали право, оминаючи київського воєводу, звертатися безпосередньо до глави держави. Наприклад, О. Дашкович у 1525 р. позивався на королівського дворянина Гліба Єсмановича з метою повернути гроші, заплачені за нього в Орді. Сигізмунд I своїм рішенням зобов'язав боржника розрахуватися⁹⁸⁹. В іншому випадку черкаський староста В. Тишкевич розпочав тривалу судову тяганину з Войтехом Насиловським, апелюючи до короля, що його візаві «...многие кривѣды, гвалты, бои и грабежи, и шкоды ... ему самому, слугамъ и людемъ его поделалъ...»⁹⁹⁰. Примітно, що в обох випадках винуватці всіяко й довго ухилялися від королівського правосуддя.

⁹⁸⁶ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 8.–8 зв.

⁹⁸⁷ Село неподалік Черкас.

⁹⁸⁸ ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1–2.

⁹⁸⁹ LM. Knyga Nr 14 (1524 – 1529). Uzrasymu knyga 14. – Vilnius, 2008. – P. 286, 300.

⁹⁹⁰ LM (1540 – 1541). 10-oji Teismu byly knyga. (XVI a. pabaigos kopija). – Vilnius, 2003. – P. 91–92.

У розрізі з'ясування характеру ієрархічних стосунків між урядами київського і місцевих великокнязівських намісників постає питання, чи входили черкаські й канівські посадовці до інституту «судово-адміністративного присутствія» при воєводі⁹⁹¹, факт існування якого відстоювали свого часу М. Любавський⁹⁹² та П. Клепатський⁹⁹³? Від того, позитивною чи негативною буде відповідь на це питання, залежить доля версії про існування інституту як такого. Адже в усіх документах, які відомі в наш час і на які посилаються вищезазвані дослідники, поряд із воєводою із-поміж інших старост фігурують переважно черкаські й канівські урядовці.

В одному з таких документів – листі київського воєводи до короля з проханням дозволити Олізару Волчковичу викупити заставлений маєток в Олевській волості – згадується О. Дашкович, котрий давав свідчення київському урядовцеві стосовно застави згаданого маєтку («И панъ Остафей Дашъкович, староста черкаський, и инши панове киевъскии очевисто передо мною о томъ поведили, ижъ то есть звечыстое именье Борысово, а Борыс то свое именье заставилъ князю Богъдану...»)⁹⁹⁴. Утім, як свідчить зміст листа, черкаський посаовець фігурував тут виключно як свідок у числі інших, що аж ніяк не потверджує його обов'язкову присутність при воєводі для вирішення судово-адміністративних справ⁹⁹⁵.

Аргументуючи свою позицію, М. Любавський та П. Клепатський посилалися ще на одне джерело – заставний лист колишньому київському воєводі пану Юрію Радзивілу на королівські маєтки у Городенському повіті⁹⁹⁶. Як зазначено в документі, застава надавалася від імені короля як компенсація за

⁹⁹¹ Ця проблема вже піднімалася наприкінці XIX – на початку XX дослідниками М. Любавським, Ф. Леонтовичем, М. Довнар-Запольським та П. Клепатським в контексті дискусії стосовно єдності Київської землі в литовську добу. Зміст самої дискусії в загальних рисах передано у цій праці в огляді історіографії.

⁹⁹² Любавский М. К. Областное деление... – С. 236.

⁹⁹³ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 116–117.

⁹⁹⁴ Документ опубліковано в праці М. Довнар-Запольського (див.: Довнар-Запольский М. В. Украинские староста в первой половине XVI в. – с. 22).

⁹⁹⁵ На цьому абсолютно справедливо наголошував М. Довнар-Запольський, критикуючи М. Любавського (див.: там же. – С. 21).

⁹⁹⁶ Текст документа див.: там же. – С. 22–23; LM. Knyga Nr 10 (1440-1523). Uzrasymu knyga 10. – Vilnius, 1997. – P. 76–77.

здійснені на цій посаді особисті затрати на стації та дарунки татарам, котрі підійшли до Києва під час організації спільного походу на Московське князівство. Список витрачених коштів «*под сведомемъ и печатьми нынешнего воеводы киевского пана Анѣдрея Немеровича а наместѣника житомирского пана Дмитра Александровича, а наместника черкаского пана Остафѣя Дашиковича, и иныхъ землянъ киевских, людеи добрых...*»⁹⁹⁷ було направлено до короля. Аналізуючи зазначений уривок, П. Клепатський прийшов до висновку, що за участю перелічених осіб не лише було складено документ, а й витрати здійснювалися в їхній присутності. Цей факт дослідник вважав знаменним, оскільки намісники з таких віддалених між собою міст – Житомира, Черкас та, за його припущенням, Мозиря (А. Немирович (!?)) прибули до воєводи для здійснення важливої справи, що є не випадковим збігом обставин, а свідченням функціонування постійного інституту адміністративно-судової присутності⁹⁹⁸.

На нашу думку, все було значно простіше. Дійсно, перелічені особи могли бути свідками здійснення зазначених витрат, але через прибуття до Києва для підготовки, а можливо, й особистої участі у запланованій військовій акції, про яку згадується в документі. На той час⁹⁹⁹ А. Немирович, як відомо, був не мозирським, а черкаським старостою, О. Дашкович – канівським намісником. Обоє вони неодноразово брали участь у приготуваннях до походів і самих походах, зокрема й на володіння московського князя. Тому їхня участь у тій виправі могла бути цілком вірогідною.

Відтак залишається останній документ, який може слугувати аргументом для ствердження факту причетності місцевих старост до вирішення судово-адміністративних справ при київському воєводі. Мова йде про датоване 1545 р. «*судебное следствие и решение воеводы Киевскаго*» у справі між зем'янкою Ленковою та

⁹⁹⁷ Цит. за: ЛМ. Knyga Nr 10. – P. 76.

⁹⁹⁸ *Клепатский П. Г.* Очерки..., 2007. – С. 116–117.

⁹⁹⁹ Події, означені в документі, могли відбутися лише в межах 1511–1514 рр., оскільки саме в цей період Ю. Радзивіл обіймав посаду київського воєводи (див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С. 278). А. Немирич якраз у цей час був на посаді черкаського старости.

Софійським намісником, під час розгляду якої був присутнім канівський державця І. Соломерецький¹⁰⁰⁰. Характерно, що в цьому документі, як і у вказаних вище, поряд з воєводою згадуються головно черкаські й канівські урядовці. Якщо дотримуватися поглядів М. Любавського та П. Клепатського, то слід визнати, що судово-адміністративна присутність при воєводі поширювалась переважно, якщо не винятково, на черкаських і канівських урядовців. Така точка зору є хибною, адже намісники прикордонних повітів з огляду на постійну складність геополітичної ситуації та загрозу татарської агресії не могли дозволити собі систематично виїжджати до Києва для спільного з воєводою виконання судово-адміністративних функцій. До того ж, у цих документах немає жодного доказу перебування названих старост при київському урядовцеві відповідно до посадового обов'язку.

З огляду на вищевказані судження можемо говорити про необґрунтованість думки окремих дослідників щодо причетності черкаських урядовців до гіпотетичного інституту судово-адміністративної присутності при київському воєводі. Відтак і саме існування такого органу видається занадто сумнівним. Натомість фігурування старост поряд з воєводою у наведених справах слід розцінювати як принагідну участь.

Отже, можна погодитись із думкою П. Клепатського, що в службовому відношенні авторитет воєводи переважав авторитет старости¹⁰⁰¹, особливо коли вони разом виконували певну місію. Посадова вищість київських урядовців виявлялася насамперед у судово-адміністративній сфері, причетності до механізму формування системи феодалного землеволодіння на теренах Черкаського й Канівського повітів (староств). Натомість у військово-політичній та податково-фінансовій сферах воєвода не мав впливу на діяльність місцевих старост. Загалом же статус воєводи, вищий за статус повітових урядників, не передбачав повну залежність і безумовне підпорядкування останніх київському посадовцеві.

¹⁰⁰⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 38.

¹⁰⁰¹ *Клепатский П. Г. Очерки...*, 2007. – С. 114.

Розділ IV

ГРОМАДСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ

Територіальна громада з власною самоврядною організацією в усі часи свого існування була важливою і невід'ємною ланкою суспільного життя. У процесі еволюції її статус у суспільстві змінювався, громадське самоврядування набувало нового соціального й правового змісту. Зберігаючи риси територіальних громад попередніх періодів, громадська організація генерувала нові традиції господарського, правового та культурного змісту.

Місцеве самоврядування литовської доби на теренах Південної Київщини, як і українських земель загалом, постало на традиціях часів Русі. Проте в регіонах воно набуло самобутнього характеру, що зумовлено історичними, геополітичними, соціально-економічними та природно-географічними чинниками. Зважаючи на загальні риси та основні тенденції еволюції системи самоврядування на території України, необхідно дослідити, наскільки вони притаманні землям Південної Київщини та виявити специфіку самоврядування в середовищі місцевого населення. Для цього вважаємо за необхідне дослідити еволюцію основних суспільно-територіальних форм громади та систему сільського й міського самоврядування. Також важливо з'ясувати характер взаємин самоврядної організації з державною владою, розмежувати їхню юрисдикцію, виявити наявні між ними протиріччя.

4.1. Еволюція форм територіальної громади. Сільське самоуправління

Волосні громади

Базовою моделлю організації самоврядування українських земель XIV – XVI ст. була волосна форма. Волосний устрій литовської доби цілком справедливо розцінюється дослідниками як результат трансформації давньоруських волостей¹⁰⁰². Проте цей процес для земель Південної Київщини був значно складнішим, ніж для багатьох інших регіонів. Значною мірою це пов'язано з монгольською навалою, котра фактично зруйнувала державний устрій на Київщині й завдала потужного удару по волосній системі. Зокрема, на неї вплинуло запровадження татарами податкових округів, котрі створювалися на суміжних із ординськими кордонами українських землях, що безпосередньо залежали від завойовників. Саме до такої зони, як відомо, входила й Південна Київщина. Зрештою, чимала частина території між Россю й Тясмином взагалі не знала волосної системи, оскільки була поза межами давньоруських кордонів. Більш-менш активне заселення її відбувалося в другій половині XIII – XIV ст., коли тут з'явилися не лише сільські поселення, а й міста, як-то Черкаси, Звенигород. Очевидно, традиції самоврядування сюди були перенесені з сусідніх земель.

Обмежена джерельна база не дає можливості детально прослідкувати процес еволюції волостей, що відбувався на теренах краю з давньоруських часів. Більше того, в документальних матеріалах XIV – XVI ст. стосовно території Черкаського й Канівського повітів (староств) термін «волесть» навіть не вживається. Утім, закономірні тенденції розвитку волосного устрою на українських землях загалом та наявні в джерелах його риси дають підстави не сумніватися в наявності такого в регіоні.

¹⁰⁰² Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот... – С. 14–15; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 1. – К., 2006. – С. 102–103.

За своєю суттю та функціями волості несли подвійне навантаження. Окрім репрезентації себе формою територіальної громади, вони ще мали статус адміністративних підрозділів сільської місцевості, а отже, були складовими частинами повітів ВКЛ. Залишаючись територіальними структурами, підпорядкованими представникам великокнязівської влади чи окремим феодалам, вони водночас являли собою осередки місцевого самоврядування¹⁰⁰³.

Важливо відмітити, що еволюція волосних територіальних громад мала певні регіональні особливості. Зважаючи на наявність низки фундаментальних узагальнюючих праць із проблематики волосного устрою українських земель, обмежимось схематичною характеристикою цих утворень, вдаючись, по можливості, до деталізації тих моментів, котрі є частково чи повністю недослідженими або ж виявляють специфіку регіону у визначеному нами ракурсі.

Загальновідомо, що однією з головних ознак волосної громади була чітко визначена належна їй територія – сукупність спадкових наділів членів громади у вигляді орних земель і угідь та землі загального фонду. До останнього входили землі загального користування, незаймані цілинні ділянки та землі, що додатково розподілялися між дворами пропорційно до їхніх розмірів¹⁰⁰⁴.

Щодо внутрішньої структури волості, то вона, зазвичай, складалася з достатньо згуртованих дворич та малодвірних сіл і селищ¹⁰⁰⁵. У деяких регіонах України для волостей була типовою сотенно-десяткова система устрою. Вона діяла в Путивльському повіті, зафіксована в поодиноких документальних згадках у Київському повіті, а також у Кременецькому та Володимирському повітах на Волині тощо¹⁰⁰⁶. Є підстави вважати, що сотенна система територіального устрою функціонувала й на Південній

¹⁰⁰³ Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот... – С. 14–15.

¹⁰⁰⁴ Його ж. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст... – С. 53; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – С. 101–106.

¹⁰⁰⁵ Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст... – С. 53

¹⁰⁰⁶ Клепачский П. Г. Очерки... 2007. – С. 394–395; Любавский М. К. Областное деление... – С. 431; Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування... – С. 56.

Київщині. Це засвідчують ревізії місцевих замків 1552 р., де в переліку міщан згадуються у Черкасах «Гришко сотник» та в Каневі «Микита десятник»¹⁰⁰⁷. Безумовно, ця система бере свій початок ще з часів Русі. Але не слід забувати, що таку саму схему використовували й ординці. Адже відомо, що вони здійснювали переписи населення, на підставі чого поділяли його на міріади, тисячі, сотні й десятки. При цьому кожний числовий поділ уособлював у собі як кількість мешканців, так і район їх проживання¹⁰⁰⁸. Про те, що така система функціонувала й у литовську добу, свідчить теза, висловлена на початку XVI ст. в одному з листів кримського хана Менглі-Гірея до Сигізмунда I: «темникамъ, тысячникомъ и сотникомъ, и десятникомъ, вланомъ, княземъ и всимъ рускимъ людемъ...»¹⁰⁰⁹. Тобто сотенно-десятькова волосна модель організації самоврядування досліджуваних земель еволюціонувала з давньоруської пори, пережила, вірогідно, певну трансформацію під час ординської залежності та набула нового імпульсу в умовах литовської зверхності.

Слід вважати, що такий волосний устрій у своїй структурі, окрім поодиноких дворич, містив переважно мало- й багато-двірні села з автономними сільськими громадами, котрі відомі ще з часів княжої доби та татарської зверхності.

Охоплюючи певну територіальну округу, волості мали свої центральні осередки – міста чи села, від назв яких здебільшого походили назви волостей. Такими центрами, окрім Черкас і Канева, до певного часу були Дверен, Корсунь та ін., відомі зі «Списку руських міст далеких і близьких»¹⁰¹⁰. Хоча, зважаючи на значне спустошення татарами Подніпров'я, а отже, зменшення кількості мешканців та населених пунктів, на певному етапі могло відбутися об'єднання волостей із передачею центрального статусу Черкасам. Певним підтвердженням цьому може слугувати наявність сотника (гіпотетичного очільника волості) лише в Черкасах, про що зазначалося вище. Це не суперечить і

¹⁰⁰⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 88, 104.

¹⁰⁰⁸ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – С. 223.

¹⁰⁰⁹ ЛМ. Кнуга № 8... – С. 83.

¹⁰¹⁰ Перелік градів зі «Списку руських міст далеких і близьких» див.: Летопись по Воскресенскому списку... – С. 240.

територіальним розмірам українських волостей, які коливалися в межах 40–400 км²⁰¹¹.

Як територіальні громади, волості являли собою осередки з самоуправною організацією та власною адміністрацією. Останню репрезентували волосні старости, котрі в сотенно-десятковій системі волосного устрою іменувалися сотниками. Обрані з-поміж жителів волості на загальних зборах, вони надалі представляли її у справах з іншими волостями, окремими феодалами та представниками влади. Сотники регулювали й контролювали збір податків до великокняжого скарбу та коштів для потреб громади. Нескладні щоденні справи вирішували самостійно або за допомогою поважних членів волості. Загалом же сотники виконували ті самі функції та повноваження, що й старці та старости в інших регіонах, а відмінність між ними полягала здебільшого в іменуванні посади¹⁰¹². Важливі питання волосного життя вирішувались на народних зборах-вічах. Вони збиралися кілька разів на рік у традиційному місці й у визначений час. Предметом розгляду на вічах були справи, пов'язані з виплатою волосних податків та використанням громадських коштів, розмежуванням чи розподілом земель, розслідуванням злочинів тощо¹⁰¹³.

На певному етапі розвитку волосного устрою почали відбуватися процеси, котрі врешті-решт привели до реорганізації, а то й руйнування частини волостей. Вони були зумовлені низкою зовнішніх та внутрішніх факторів, серед яких вирішальними для регіону Південної Київщини, на наш погляд, були перші.

Серед зовнішніх чинників, що викликали руйнацію волосних громад, слід назвати агресію татар. Як засвідчують джерела, найбільш масштабними й частотними рейди степовиків були у 80-их рр. XV – першій половині XVI ст., через що зменшилася не лише кількість жителів у Черкаському й Канівському повітах

¹⁰¹¹ Історія українського селянства. – С. 103.

¹⁰¹² Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування... – С. 51–55; його ж. Еволюція соціально-територіальних спільнот... – С. 24–26; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – С. 61–77.

¹⁰¹³ Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст... – С. 54; його ж. Еволюція соціально-територіальних спільнот... – С. 53.

(староствах), а й число населених пунктів. Показовими щодо цього є дані ревізії місцевих замків у середині XVI ст., згідно з якими в Канівській окрузі лише в 6 селах із 26 (Вороново, Телехтемирово (Трахтемирів), Совин, Подсичі, Тулібле і Колтягаєво) проживали люди (*див. додатки, табл. 5*). Решта колись населених пунктів перетворилися на спустілі селища. Окрім того, жителі Вороново «зимують при замку в мисте, литують там на острове», а населення чотирьох останніх сіл узагалі перебралися на постійне місце проживання до Канева («в мисте при замку зимують и литують») ¹⁰¹⁴. В околицях Черкас ревізори зафіксували лише сім спустілих селищ ¹⁰¹⁵ (*див. додатки, табл. 6*). За підрахунками М. Володимирського-Буданова, на той час у Канівському старостві мешкало 239 сімей. У Черкаському старостві (фактично в Черкасах) дослідник виділяв 257 сімей, які проживали тут постійно, а крім них нараховував ще близько 370 тимчасових мешканців (прийшлих козаків, драбів місцевого гарнізону тощо) ¹⁰¹⁶. Загалом, порівняно з іншими порубіжними повітами ВКЛ (Київським, Житомирським, Вінницьким, Брацлавським) Черкаське й Канівське староства на цей момент мали найменшу кількість населених пунктів та їхніх постійних жителів ¹⁰¹⁷. Можливо, загальна чисельність поселень та населення в регіоні була дещо більшою від наведених вище даних. Адже, за твердженням А. Барановича, відомості ревізорів були неточні й неповні, оскільки частина представників шляхти та місцевої урядовці подавали недостовірні дані про маєтності, населені пункти та їхніх жителів ¹⁰¹⁸. Та це, на наш погляд, особливо не змінювало загальну ситуацію в регіоні. Її суть полягала в тому, що зумовлена агресією кочівників у XV ст. тенденція до зменшення чисельності населених пунктів та їхніх мешканців разюче відобразилась на життєздатності та функціонуванні волосних територіальних громад. Через утрату складових руйнувалася їхня структура. Зменшувалася кількість волощан, оскільки частина з

¹⁰¹⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–100.

¹⁰¹⁵ Там же. – С. 89–90.

¹⁰¹⁶ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России... – С. 46, 50.

¹⁰¹⁷ Там же. – С. 32.

¹⁰¹⁸ *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 220–221.

них через небезпеку покинула цей край, а частина загинула або потрапила в полон.

Іншим зовнішнім фактором, що спричинив руйнування волосної громади, була активізація процесу переходу тих чи інших частин волості у феодалну власність світського й церковно-монастирського характеру. Така тенденція базувалася на практиці земельних пожалувань, наданих у винагороду за службу чи з умовою виконання служби. Такі землеволодіння («вислуги») мали тимчасовий характер із визначенням строку користування на зразок «до воли», «до осмотренья», «до живота» тощо. Водночас існував й інший тип землевласницьких одиниць — ленного (спадкового) характеру. Він формувався шляхом пожалування вислуг «на вечность», що передбачало право успадкування маєтку за умови виконання нащадками військової служби. Такий тип маєтків набув у другій половині XV ст. наскільки великого поширення, що на початку XVI ст. займав провідну позицію¹⁰¹⁹. При цьому цілком вірогідною видається гіпотеза Н. Яковенко, що в деяких землях Київщини, зокрема Пороссі, збереглися отчини, чії витоки сягали татарської доби¹⁰²⁰. Щоправда, джерела литовського періоду не фіксують їх, що частково можна пояснити ймовірним знищенням таких маєтків у процесі татарських набігів.

Роздача земельних пожалувань у Південній Київщині здійснювалася київськими князями достатньо активно. Імовірно, ця справа була започаткована Володимиром Ольгердовичем. Щоправда, прямих достовірних доказів цьому немає, за винятком опосередкованих даних на підставі князівських данин на суміжних територіях¹⁰²¹. Натомість маємо відомості про надання володінь його наступниками. Зокрема, у 1451 р. князь Омелько Володимирович пожалував Григоровичам (Потаповичам-Мошенським) селище Таганчу, підпорядковане Канівському замку.

¹⁰¹⁹ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. — С. 25–31; *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — С. 592–594, 598; История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 87.

¹⁰²⁰ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта..., 2008. — С. 19.

¹⁰²¹ Див.: Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 22; *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. — С. 30–31; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта..., 1993. — С. 26–27.

Невдовзі ці ж власники отримали від нього ще й Товарів на Росі. Князі Олелько Володимирович та Семен Олелькович надали пану Єльцю вислуги Серяків, Барахти на Канівщині, Ождилів неподалік Черкас¹⁰²². Наприкінці XV ст. київський боярин Васко Єршевич повідомляв, що Семен Олелькович «дал отцу его именье в Черкасском повете на имя Мошны за его отчину»¹⁰²³. У середині XV ст. боярин Федько Васкевич отримав «отчину і вислугу» – селища Мліїв, Орловець та Лінченці в межиріччі річок Вільшанки й Тясмину. Серед маєтних пожалувань князеві Федору Глинському від київських князів згадується комплекс Радивоновських маєтностей, куди, окрім Радивонова, входили ще Старосілля й Балаклія (в межиріччі Вільшанки, Тясмину та Серебрянки). Згодом перелічені володіння Васькевичів та Глинських перейшли до родини Зубриків (Жубриків)¹⁰²⁴. Окрім Радивонівського маєтку, Глинський отримав Лебедин, котрий із часом змінив чимало власників¹⁰²⁵. Черговим із-поміж наділених князем Семеном Олельковичем було село Жердево поблизу Канева, пожалуване пану Андрію Морозову¹⁰²⁶. Цей далеко неповний перелік земельних пожалувань київських князів продовжили після ліквідації київського уділу великі князі литовські. Зокрема, в останній чверті XV ст. Богдан Глинський отримав на «вечно» с. Тулібле¹⁰²⁷. Так само на Південній Київщині здобув вислуги черкаський староста О. Дашкович – села Телехтемирово (Трахтемирів), Соркланово, Колтягаєво¹⁰²⁸. У 1510 р. дворянину М. Павші було подаровано селище «у Черкасском повете, на имя Клемятина»¹⁰²⁹. Інше селище – Бузуково – на початку XVI ст. належало пану Івану Лисиченку¹⁰³⁰. Згідно з ревізією Канівського замку 1552 р. з шести сіл, де

¹⁰²² Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 1. – С. 42; Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 193; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 16.

¹⁰²³ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 8.

¹⁰²⁴ Юркевич В. Звинигородщина в XV – XVI вв. – С. 3; Грамоты ВКЛ... – С. 58–62.

¹⁰²⁵ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 344.

¹⁰²⁶ Там же. – С. 324; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 17.

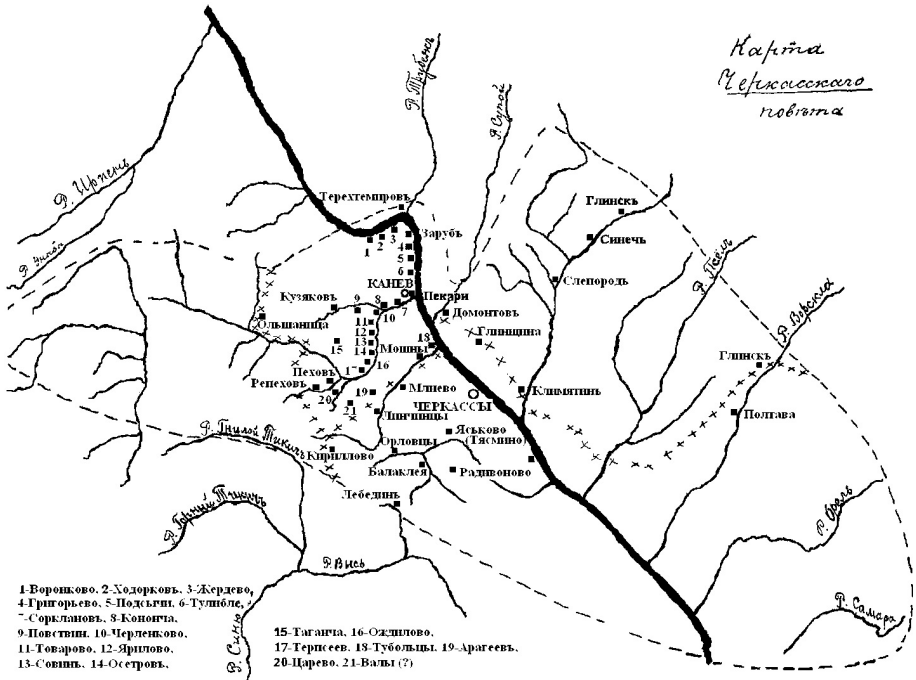
¹⁰²⁷ Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 2. – С. 42.

¹⁰²⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–100. Телехтемирово (Трахтемирів) від О. Дашковича перейшло до Києво-Печерського монастиря, а від нього – в підпорядкування київському воєводі (див. там же. – С. 98).

¹⁰²⁹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 44; ЦДДАУК. – ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–2.

¹⁰³⁰ Каманин И. М. Материалы по истории // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 7.

було зафіксовано населення, троє (Подсичі, Тулібле та Вороново) були у володінні відповідно пана Служки, княгині Путивльської та князя Капусти¹⁰³¹. Водночас маємо приклад, коли селище було поділене між кількома власниками. Таким є с. Мошни, половину котрого тримав зем'янин Богуш Морозович, а іншу половину ділили між собою князь Василь Домонт та пан Ян Келбовський¹⁰³².

Мапа 4. Населені пункти Черкаського й Канівського повітів (староств)

Також активно проходив процес формування церковно-монастирського землеволодіння, у межах якого були й населені пункти, збезлюднілі через татарські набіги. Найчастіше такі володіння утворювалися та розширювалися за рахунок заповітних відписувань приватних власників або пожалувань із-поміж

¹⁰³¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–99.

¹⁰³² Там же. – С. 90, 100.

замкових сіл. Зокрема, внаслідок «духовних заповітів» до володінь Києво-Печерського монастиря потрапили селища Бузуків¹⁰³³, Трахтемирів¹⁰³⁴, Каменка (її «покинено на церковь Зарубскую Телехтемировскую»)¹⁰³⁵. Селища Клемятин та Колтягаєво на основі духовниць потрапили в підпорядкування Київського Пустинно-Микільського монастиря¹⁰³⁶.

Загальну ситуацію, що склалася в середині XVI ст., промовисто ілюструють описи Черкаського й Канівського замків. Фактично всі перелічені там села й селища свого часу були замковими, оскільки в процесі ревізії інші поселення великокнязівських ревізорів, як правило, не обходили¹⁰³⁷. Проте в 1552 р. спостерігаємо іншу картину. У Канівському старостві під замкову юрисдикцію підпали 7 спустілих селищ та 1 село, у якому проживали люди. Решта вважалися такими, що відійшли від замку: 8 сіл і селищ належали світським власникам (див. додатки, табл. 5). У Черкаському старостві всі 7 зафіксованих селищ перебували у приватному володінні (див. додатки, табл. 6)¹⁰³⁸.

Як свідчать наведені матеріали, формування системи феодалного землеволодіння мало строкатий характер. Проте в будь-якому вигляді цей процес був руйнівним для волосних громад. У міру того, як розширювався фонд приватновласницьких земель, прямо пропорційно зменшувалася територія волостей. Водночас проходила деформація структури волосної територіальної громади, оскільки від її складу відділялися ті чи інші поселення та земельні угіддя. При цьому, за визначенням А. Гурбика, «зменшення волосної альменди порушувало усталені економічні й соціальні відносини в ній»¹⁰³⁹.

Руйнівний характер для волосної громади мали також і внутрішні чинники. Територіальна громада суттєво страждала через

¹⁰³³ Каманин І. М. Матеріали по історії. – С. 7–9.

¹⁰³⁴ ЦДІАУК. – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 84 зв.

¹⁰³⁵ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98.

¹⁰³⁶ Там же. – С. 71–72; ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–2; там само. – КМФ-9. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 1–2.

¹⁰³⁷ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской уни. – С. 125.

¹⁰³⁸ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 89–90, 98–101.

¹⁰³⁹ Гурбик А. О. Сільська громада в Україні... – С. 55.

вихід із її складу тієї чи іншої кількості членів. Адже останні, розриваючи органічний зв'язок із волостю, завдавали удару по цілісності волосної території, оскільки виокремлювали з її меж власні земельні ділянки та угіддя. Водночас така ситуація зумовлявала збільшення повинностей для решти волощан, що пов'язано з відповідним перерозподілом загального їх обсягу¹⁰⁴⁰. Певну роль у руйнуванні волостей відіграв процес адміністративно-господарського відокремлення центрального містечка чи міста від волості. Це закономірно призводило до поділу між ними їхніх території та повинностей. При цьому від волості, зазвичай, відходила економічно могутніша й організованіша її частина, що вело до значного ослаблення громади¹⁰⁴¹. На жаль, обмеженість джерельної бази не дає можливості предметно прослідкувати ці внутрішні тенденції на прикладі Південної Київщини. Утім, із огляду на їхню наявність у середовищі волосних громад українських земель загалом можемо припустити існування таких тенденцій і в межах досліджуваного регіону.

Зрозуміло, що процес руйнування та територіальної реорганізації волосних громад на теренах Черкаського і Канівського повітів (староств) не був миттєвим. На наш погляд, занепад волостей на теренах краю почав набувати реальних обрисів у середині – другій половині XV ст., що збігається з активним поширенням практики земельних пожалувань київськими князями та активізацією спустошливих татарських набігів, котрі привели до знищення певної частини сіл та волосних центрів – міст. У середині XVI ст. руйнація волостей на цих землях доходила до завершальної стадії. Окремі з них пережили суттєві структурні зміни. Наприклад, Черкаська волость через знищення та спустіння сільських населених пунктів була зведена до меж самих Черкас. Канівська волость мала специфічну ознаку, що виявлялася у концентрації переважної частини сільських мешканців у місті унаслідок переходу їх на тимчасове чи постійне проживання до Канева. На той час ще продовжували зберігатися окремі ознаки,

¹⁰⁴⁰ Там само. – С. 54.

¹⁰⁴¹ Там само. – С. 55.

притаманні волосному устрою. Вони, зокрема, виявлялися у зв'язках між містом (центром територіальної громади) та замковими й приватними селами. Міщани й селяни за традицією продовжували спільно користуватися угіддями, відбувати деякі повинності тощо. Так, у Каневі *«подданые землянские и церковные, которые при замку в месте живут ..., повинны ... подводы и стаицы посполу зь мещаны давати, а часовъ потреби, противъ людей неприятельских и в погоню за ними ходити...»*. Жителі села Вороново, що належало князю Капусті, разом із канівцями *«в погоню ходять, подводу и стаицию дають посполу з мещаны»*, а також *«рыбы и бобры... ловят по Днепру»*. Селяни замкового села Телехтемирова *«служат посполу з каневцы»*. Жителі приватних сіл Подсичі та Тулібле відповідно *«служать з городовыми»*, *«тягнутъ з местом»*¹⁰⁴². Щоправда, такий зв'язок між колишніми складовими частинами територіальних громад носив інерційний характер.

Серед жителів Черкас і Канева, як відомо, зафіксовані *«Гришко сотник»* та *«Микита десятник»*¹⁰⁴³, посади яких слід трактувати як відгомін типової сотенно-десяткової системи волосного устрою. У цьому контексті слід згадати висловлену А. Гурбицом думку, що сотенна система як форма сільського територіального устрою в процесі еволюції об'єдналася з міською громадою. Дослідник мотивує це розростанням міської території, *«коли найближчі десятки і сотні потрапляли в межі міста, стаючи його передмістями і вулицями, а, можливо, і з перенесенням сотенно-десяткової системи на міське населення»*¹⁰⁴⁴. Таке судження дійсно є слушним стосовно наведеного ним для прикладу м. Кременця, де в 1563 р. поряд з війтом серед мешканців тих чи інших вулиць нерідко згадуються сотники й десятники, тоді як у Черкасах і Каневі про них є лише одна згадка, у якій вони називаються в однині. Рецепція Черкасами сотенної системи мала б передбачати наявність, окрім згадуваного сотника, принаймні кількох десятників. У Каневі ж мав бути сотник і знову ж таки ще

¹⁰⁴² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–99.

¹⁰⁴³ Там же. – С. 88, 104.

¹⁰⁴⁴ Цит. за: Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот... – С. 26.

кілька десятників. Але джерела таких не фіксують. Говорити, що тут на час замкової ревізії (1552 р.) функціонувала ґрунтована на сотенному устрої територіальна громада, можна лише гіпотетично, оскільки в околицях Черкас не зафіксовано жодного сільського населеного пункту, а лише спустілі селища. З огляду на це вважаємо за доцільне припустити, що згадувані в джерелі сотник і десятник на той час були представниками нижчої ланки місцевого адміністративного апарату, а не громади. Їхній статус змінився у зв'язку з руйнуванням волостей. Це достатньо проілюстровано еволюцією інституту тивунства. У XV – XVI ст. тивуни функціонували як представники общинної адміністрації на Волині, а в другій половині XV ст. – фрагментарно на Київщині¹⁰⁴⁵. Проте в першій половині XVI ст. на Південній Київщині вони вже фігурують як представники старостівського апарату. Підтвердженням цьому слугує датована 1536 р. скарга пана А. Солтановича на черкаського й канівського старосту В. Тишкевича, де зазначається: *«штожь дей он на его власной земли хоромы мощно, звалтомъ пожоғъ и людей побилъ и къ тому тывунъ* [виділення наше. – Ю.М.] *его зъ людъми, двох человекъ п. Александровы поймавши у Гоцове, збилъ и змучилъ и въ нетство посажалъ безправне»*¹⁰⁴⁶.

Отже, не зважаючи на скупу джерельну базу, нам вдалося виявити окремі ознаки існування волосних громад на території Черкаського й Канівського повітів (старост). Гіпотетично можемо зробити висновок: система самоврядування тут розвивалася за традиційною схемою. Натомість специфічним для цієї території є те, що тут чи не найраніше з-поміж інших регіонів розпочався процес руйнування волосного устрою.

¹⁰⁴⁵ Його ж. Еволюція інститутів громадського самоврядування... – С. 58.

¹⁰⁴⁶ AS. Том IV. – С. 21.

Сільські громади

У міру того, як розпадалися волості, основним осередком територіального самоврядування місцевого сільського населення ставали сільські громади. Як показують дослідження, останні мали генетичний зв'язок із такими ж часів Русі, відомими під назвою «*вервь*»¹⁰⁴⁷. Хоча історичні реалії, поза всяким сумнівом, внесли певні корективи в їхню природу. У процесі трансформації територіальної общини з волосної до сільської громади відбулося й відповідне перенесення структурних елементів, організації самоврядування, функцій.

Слід гадати, що сільські громади на території Черкаського й Канівського повітів (староств) запозичили із волосної системи поділ на дворища й десятки. Однак їхньою базовою структурною одиницею був «дим», котрий уособлював двір-господарство малої селянської сім'ї у складі кількох поколінь близьких родичів. На Південній Київщині подимний устрій зафіксовано вже в останній третині XV ст. Так, у 1471 р. у с. Терпсєєв проживали «с отаманом пять слуг, ... куничников три», а також «три человек новых». Загалом на цей момент у селах Київського Подніпров'я налічувалось від трьох до десяти, а подекуди й більше сімей¹⁰⁴⁸. У середині XVI ст. сільський подимний склад особливо не змінився. За свідченням урядових ревізорів, у селах Канівського староства, наприклад, розподіл був такий: с. Вороново – 15 сімей, с. Телехтемирово – 9 сімей, с. Совин – 8 сімей, у селах Подсичі, Тулібле та Колтягаєво – по 6 сімей¹⁰⁴⁹. Якщо виходити із традиційного для того часу пропорційного співвідношення населення (в родинях було принаймні по шість осіб¹⁰⁵⁰), то загальна кількість мешканців у кожному з перелічених сіл становила відповідно близько 80, 54, 48 та 36 осіб. Тобто орієнтовно таким був обсяг персонального складу членів сільських громад.

¹⁰⁴⁷ Ясинский Н. М. «Село» и «вервь» Русской Правды. – К., 1906. – С. 21–22.

¹⁰⁴⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–3.

¹⁰⁴⁹ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–100.

¹⁰⁵⁰ Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 207–208; Леп'явко С. А. Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань: Зб. наук. статей. – К.–Черкаси, 1995. – С. 200.

У більшості випадків громаду становили мешканці одного села, що засвідчується наявністю у них власних отаманів¹⁰⁵¹. Водночас видається ймовірним існування громад, до складу яких входило кілька розташованих неподалік сільських поселень. Останні, як правило, перебували у власності певного феодала, що зумовлювало виокремлення такої групи сіл в утворення волосного типу. Таку сільську громаду могли становити згадувані раніше села Мліїв, Орловець та Лінчинці, котрі фігурують у джерелах середини XV – першої половини XVI ст. як окремий приватний комплекс. Це ж саме стосується Радивоновських маєтностей (Радивоново, Старосілля та Балаклея). Такі самоврядні одиниці за своїм складом та терміном функціонування були нестабільними. Вони могли поповнюватися за рахунок придбань власника або ж звужуватись через зміну їх власника чи внаслідок татарських набігів. Останні часто були причиною того, що сільські громади припиняли існування. Зокрема, згадані вище комплекси маєтностей, вірогідно, не довго були заселеними. Принаймні, в середині XVI ст. вони фігурували вже як спустілі селища, угіддя котрих використовувалися лише для промислів¹⁰⁵². Загалом на той час у Черкаській окрузі налічувалося 7 спустілих селищ і жодного села з жителями. На Канівських околицях із 26 сіл і селищ 20 були спустілими¹⁰⁵³.

Так само, як і волость, сільська громада володіла сформованою упродовж тривалого часу територією з конкретними межами. Земля, що належала певному селу, традиційно поділялася на три частини: індивідуальні наділи селянських дворогосподарств, землі спільного користування та цілинні землі. Члени громади отримували від своїх предків індивідуальні наділи (аллоди), володіли ними й передавали в спадщину, а також мали право продавати їх. Землі спільного користування (громадська альменда) містили пасовиська, лісові та річкові угіддя. Цілинні землі становили резерв для відокремлення нових господарств¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁵¹ Див.: Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–3; там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 105.

¹⁰⁵² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 90.

¹⁰⁵³ Там же. – С. 89–90, 98–101.

¹⁰⁵⁴ Гурбик А. О. Сільська громада в Україні... – С. 58; *его же*. Сельская община на Украине в XIV – 60-х годах XVI в. (социально-экономический и правовой аспекты проблемы): Автореф. дисерт. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1991. – С. 13; Горинь Г. Й. Сільська громада та громадський побут // Історія української культури: В 5-ти т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 154.

Лісові масиви, озерні та річкові угіддя громадської альменди, відомі під назвою «уходи», розташовувались переважно в околицях відповідного села. Проте в окремих випадках уходи були достатньо віддаленими від населеного пункту. Це, зокрема, стосувалося угідь с. Телехтемирово: «А на низу устьи Самары к тому Телехтемирову уход на бобры, на рыбу, на мясо»¹⁰⁵⁵.

Дослідниками встановлено, що, незважаючи на існування відособленої власності дворогосподарств, існувало вище право сільської громади на всі належні їй землі. Так, землі спустілого двору могли передаватися громадою в користування іншим її членам, піддаватися спільному обробіткові чи передаватися в оренду стороннім людям. У спірних ситуаціях вся громада виходила на захист не тільки спільних угідь, але й ділянок індивідуальних власників. У справі відчуження земельної ділянки того чи іншого дворогосподарства пільгове право на її придбання мали члени цієї ж громади¹⁰⁵⁶.

Вище право громади на землю було одним із консолідуючих її факторів. До інших слід зарахувати взаємодопомогу дворогосподарств («допомогообмін»)¹⁰⁵⁷, спільне виконання повинностей, отримання загальних прибутків та використання їх для спільних потреб, наявність спільного нерухомого майна, громадського суду, кругової поруки, колективної відповідальності за кожного члена громади, за правопорядок і правопорушення, що могли скоїтись на її території.

Сільські громади мали свої інститути управління, такі самі, як свого часу в волосних громадах. На чолі громад стояли сільські старости, відомі з джерел під назвою «отамани». Вони очолювали сільські громади ще за часів перебування земель Південної Київщини в прямій залежності від ординців (друга половина XIII – перша половина XIV ст.)¹⁰⁵⁸. Конкретні відомості про отаманів

¹⁰⁵⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 99.

¹⁰⁵⁶ Пурбик А. О. Сільська громада в Україні... – С. 58; *его же*. Сельская община на Украине в XIV – 60-х годах XVI в. (социально-экономический и правовой аспекты проблемы): Автореф. дисерт. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1991. – С. 13–14.

¹⁰⁵⁷ Семенов Ю. Н. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. – М., 1976. – С. 50–63.

¹⁰⁵⁸ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства... – С. 153.

досліджуваного регіону містяться в Люстрації Київської землі 1471 р.¹⁰⁵⁹. Наприклад, стосовно с. Терпсіїв зазначено: «*а в томъ селе с отамономъ пять слугъ*». Такий самий запис читаємо й про с. Ходорково: «*а в томъ селе семъ человек, осмый — отамонъ*»¹⁰⁶⁰ [виділення наше. — Ю. М.]. Інститут отаманства документально фіксується також і в середині XVI ст. Із ревізії замків 1552 р. довідуємося, що сільські громади в околицях Канева очолювали: у Телехтемирові — «*Якимъ атаманъ*», у Тулібле — «*Ходоръ атаманъ*», у Подсичах — «*Антонъ атаманъ*»¹⁰⁶¹.

Отаманів обирали з числа голів дворогосподарств на щорічних загальних зборах. Вони виконували ті ж функції, що й волосні сотники, старці. Отамани контактували з феодалом чи представниками влади, опікувалися збором податків та своєчасним виконанням повинностей членами громади, інколи самостійно збираючи всі податки з подальшою передачею їх сюзеренові¹⁰⁶².

Важливо відзначити, що система повинностей і податків з роками розширювалася. Так, у 1471 р. традиційними зобов'язаннями мешканців с. Терпсіїв було: «*...а служба ихъ только на войну ходить. А подимщину дей даивали за великого князя Витовта на трети годъ. А коли на войну ходять, тогда подимщины не даютъ*». Проте вже на той час у багатьох селах Київської землі запроваджувались «новизни» у вигляді повинностей «*сено косити, на толоку ходити, а став сыпати*» тощо¹⁰⁶³. У середині XVI ст. для селян, особливо тих, хто тимчасово проживав при замку («*зимують при замку в мeste*»), перелік повинностей значно розширився, оскільки вони мали виконувати всі ті обов'язки, що й міщани. Окрім того, селяни повинні були віддавати власнику села певну частину своїх прибутків від «уходництва» (рибалства, мисливства, бджільництва), а також платити подимщину¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁵⁹ У Люстрації Київської землі 1471 р. зафіксовані лише два села, котрі, при зіставленні з переліком населених пунктів у ревізії замків 1552 р., можна розглядати як такі, що належали до Черкаського чи Канівського повітів (староств) — Терпсіїв та Ходорково (останнє, мабуть, слід ототожнювати із с. Ходорово при Канівському замкові в середині XVI ст.).

¹⁰⁶⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 1, 2.

¹⁰⁶¹ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 105.

¹⁰⁶² Пурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування... — С. 60.

¹⁰⁶³ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 1–2.

¹⁰⁶⁴ Там же. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 98–100.

Виконання цих зобов'язань контролював отаман, при цьому сплачуючи податки й виконуючи повинності нарівні з іншими членами громади. Слід також зауважити, що керівники сільських громад Південної Київщини за своїм матеріальним становищем не вирізнялися з основної маси общинників, принаймні в останній третині XV ст.¹⁰⁶⁵

Обмеженість джерельної бази не дає змоги достатньо ґрунтовно проаналізувати компетенцію отаманів, які діяли на теренах Південної Київщини. Проте відомості з інших регіонів засвідчують, що вони вирішували практично всі питання внутрішнього життя громади. Що стосується адміністративних функцій, то отаманам належало слідкувати за дотриманням норм співжиття та збереження правопорядку на території громади¹⁰⁶⁶. Вони також піклувалися про поповнення села новими поселенцями¹⁰⁶⁷. До речі, новоприбулі мешканці отримували деякі пільги, зокрема, на певний термін позбавлялися повинностей і податків. Наприклад, у с. Терпсіїв троє чоловіків не виконували військової служби і не платили подимшину, бо *«во воли не седали трехъ годъ, а два выседели»*. Осадження в селах Південної Київщини новоприбульців на таких умовах, особливо в 70-х роках XV ст., відбувалося доволі часто¹⁰⁶⁸.

До компетенції отаманів входило й судівництво. Коли отамани самотужки не могли вирішити судову справу, тоді вони здійснювали її розгляд за участю громади¹⁰⁶⁹, де посідали місце головуючих. Громадський (копний) суд був *«звиклим і стародавнім обичаєм»*, ознаки якого фіксуються дослідниками ще в *«Руській Правді»*. Процес формування *«копного права»* на українських землях, розпочавшись близько XI – XIII ст., набув довершеності, на думку І. Черкаського, наприкінці XV ст.¹⁰⁷⁰. Законодавче визнання й підтвердження на право функціонування копних суддів було здійснено в литовських статутах¹⁰⁷¹. На жаль,

¹⁰⁶⁵ Там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–3.

¹⁰⁶⁶ Гурбик А. О. Типологія територіальної громади в Україні XIV – XVIII ст. – С. 60–61.

¹⁰⁶⁷ Клепатский П. Г. Очерки..., 2007. – С. 393.

¹⁰⁶⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–3.

¹⁰⁶⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 368.

¹⁰⁷⁰ Черкаський І. Громадський (копний) суд... – С. 65–68.

¹⁰⁷¹ Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 263–264; Іванішев Н. О древних сельских общинах в юго-западной России. – К., 1863. – С. 25–26; Леонтович Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XIV – XV столетий. – К., 1863. – С. 46–53.

джерельні відомості про копне судочинство на Південній Київщині фактично відсутні. Чи не єдиним свідченням судової компетенції копи у цьому регіоні є документальний факт – скарга київського зем'янина А. Солтановича королеві у 1536 р. на «кривди», «утиски» й шкоду, завдані черкаським і канівським старостою його людям і майну. Висловлюючи своє невдоволення з цього приводу, покривджений заявив: «а што дей людемъ его прысудила **копа** 3 копы грошей на людехъ его Гоцоновскихъ, и он дей людемъ своимъ того платити не кажетъ»¹⁰⁷² [виділення наше. – Ю. М.].

Компетенція копних судів поширювалася на кримінальні справи (крадіжки, розбійні напади, знищення чужого майна, тілесні ушкодження, вбивства тощо) та цивільні справи (сімейні суперечки, майнові конфлікти, розподіл майна, спадщина). Міри покарання за злочини були різні, аж до смертної кари включно¹⁰⁷³. До громадських судів у справах, що потребували правового врегулювання, апелювали представники різних соціальних верств: селяни, міщани, духовенство, а подекуди й бояри, зем'яни й пани. В окремих випадках за допомогою в розслідуванні судових справ до них зверталися представники місцевої державної влади. Копні суди притягали до суду як селян і міщан, так і бояр, зем'ян та чужоземців. Національність при цьому до уваги не бралася¹⁰⁷⁴.

Громадський суд здійснювався на зборах членів сільської громади – копах. Окрім судових, там вирішувалися справи стосовно розмежування та розподілу орних земель й угідь у середині громади та між сусідніми селами, розглядалися питання про взаємини з суміжними громадами, феодалами-власниками чи представниками державної влади.

У міру того, як поглиблювалися феодальні відносини (перехід общинних земель у феодальну власність, покріпачення селянства, закріплення права вотчинного суду тощо), компетенція копних зібрань звужувалася. Шляхта намагалася впливати на діяльність

¹⁰⁷² AS. Том IV. – С. 21.

¹⁰⁷³ Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. – С. 112–113; його ж. Еволюція інститутів громадського самоврядування... – С. 62.

¹⁰⁷⁴ Черкаський І. Громадський (копний) суд... – С. 215–226.

копних зборів з метою обмеження їхньої юрисдикції, ухилитися від виконання їхніх рішень або нав'язувати такі, що вигідні для себе, а подекуди взагалі забороняти їх проведення¹⁰⁷⁵.

Проте перелічені тенденції простежувалися переважно на заході та півночі українських земель. На теренах же Черкаського та Канівського повітів, на наш погляд, ситуація була дещо інша. Феодално-кріпосницька система тут не була ще глибоко вкорінена, тому сільські громади не відчували надто жорстокого тиску з боку шляхти. Натомість суттєвий тиск на сільську самоврядну організацію чинили місцеві урядовці. Це зайвий раз підтверджує цитований вище документальний матеріал про конфлікт між черкаським і канівським старостою та київським шляхтичем, що засвідчує заборону посадовця своїм підопічним підкорятися рішенню копного суду¹⁰⁷⁶. Іншим прикладом негативного впливу адміністрації на громадське самоврядування є поширення старостівського присуду на селян (зокрема залежних від шляхти чи церкви), котрі перебравалися на тимчасове чи постійне проживання до Канева¹⁰⁷⁷.

Отже, система самоврядування громад окремих сіл, яка прийшла на зміну волосній організації, не зазнала відчутних функціональних змін. По суті, із волосної вона спроектувалася на сільську й продовжувала діяти як регулятивний механізм внутрішнього життя тепер уже сільських громад, а також здійснювала зв'язок із зовнішніми суб'єктами відносин. Утім, саме останні (насамперед, шляхта, представники державної влади тощо) поступово посилювали своє втручання у внутрішнє життя громад.

¹⁰⁷⁵ Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. – С. 115; його ж. Еволюція інститутів громадського самоврядування... – С. 62.

¹⁰⁷⁶ AS. Том IV. – С. 21.

¹⁰⁷⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98.

4.2. Самоврядування в Черкасах і Каневі

Органи самоврядування та контингент міських громад

Система життєдіяльності міських громад Черкас і Канева була досить розгалуженою, що об'єктивно й закономірно вимагало чіткої внутрішньої саморегуляції. Її здійснювали інститути самоврядування. Один із таких інститутів представляли міські отамани (посада виникла ще в період монгольської зверхності над краєм). На певному етапі еволюції самоврядної організації в обох містах з'явилися війтівства. Через відсутність відповідних документів точний час їх запровадження встановити важко. Слід гадати, що, принаймні у Каневі, це сталося не пізніше кінця 80-х рр. XV ст., оскільки найдавніша з відомих згадок про тамтешнього війта датується 1488 р.¹⁰⁷⁸ Найраніша звістка про черкаського війта датована 1507 р. і міститься в одному з розпоряджень Сигізмунда I до черкаського старости В. Дашковича: «... а не будетъ его самого, ино его наместнику Черкасскому, а отамону и **войту** [виділення наше. — Ю. М.] и **всімъ мещаномъ Черкасскимъ**»¹⁰⁷⁹.

Цитоване звертання цікаве й важливе ще й тому, що наводить на думку про тимчасове співіснування обох посадовців — отамана і війта — з вірогідним розподілом між ними управлінських функцій. Це був певний перехідний етап на шляху до визначення ролі війта як повноцінного очільника громади. Згодом інститут отаманів як лідерів громади остаточно поступається своїм місцем війтівству. Проте впродовж деякого часу отамани фігурували в міському середовищі у статусі старійшин громади в оточенні війта. Це, зокрема, засвідчує теза із судового акту, складеного київським воєводою щодо конфлікту між черкаськими міщанами й боярином І. Зубриком, де зазначається, що неправими було

¹⁰⁷⁸ Звістка міститься в реєстрі великокняжих даних за 7 серпня 1488 р. (див.: ЛМ. Кнуга № 4... — Р. 65).

¹⁰⁷⁹ ЛМ. Кнуга № 8... — Р. 168.

визнано «*атаманъ черкаскихъ и войта Саву*»¹⁰⁸⁰ [виділення наше. – Ю. М.].

Очевидно, сам спосіб запровадження вийтівства мав вигляд практикованого королівського розпорядження про підпорядкування міщан під юрисдикцію вйта, як це було у випадку з іншими містами (як на руському, так і магдебурзькому праві)¹⁰⁸¹. Стосовно способу введення на цю посаду в Черкасах і Каневі до кінця 60-х рр. XVI ст. джерела не подають жодної інформації. Єдине повідомлення міститься в матеріалах ревізії Черкаського й Канівського замків 1570 р., де вказується, що в обох випадках вийтів призначали королівські ревізори¹⁰⁸².

Імовірно, що черкаські й канівці до певного часу мали право так само вільно обирати голову міської громади, як перед цим отамана. Про це можемо судити, послуговуючись відомостями про Вінницю, котра входила до тієї категорії міст, що й Черкаси і Канів. Вінницькі міщани свого часу отримали можливість самостійно обирати вйта, що було задекларовано жалуваною грамотою великого князя литовського Олександра (кінець XV – початок XVI ст.). Однак у середині XVI ст. вйта там призначав уже місцевий староста на підставі королівського розпорядження¹⁰⁸³. Гіпотетично в Черкасах і Каневі події могли розгортатися так само, оскільки у ВКЛ мали місце й інші приклади узурпації державною владою функції вибору особи вйта¹⁰⁸⁴. Слід гадати, що процедура призначення вйта в Черкасах започаткована не пізніше, ніж у першій половині 40-х рр. XVI ст., що аргументується наступним судженням. Не виключено, що посада вйта в місті на певному етапі передавалася у спадок. На жаль, прямих і незворушних доказів цього факту допоки невідомо. Натомість є підстави для такого припущення. Відома інформація про двох вийтів, котрі, напевно, перебували в родинних (батько й син) зв'язках. Джерела лише один раз називають їхні імена: 1544 р.

¹⁰⁸⁰ ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 2.

¹⁰⁸¹ Див.: там само. – Ф. КМФ-1. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 1–3; *Сас П. П.* Феодальные города Украины... – С. 166.

¹⁰⁸² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 12, 14; також див.: *ZD. Том XXII (Т. XI).* – С. 18, 20.

¹⁰⁸³ *Довнар-Запольский М. В.* Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 95.

¹⁰⁸⁴ *Марочкин В. П.* Українське місто від XV до середини XVII ст. – С. 52.

згадується Чигас¹⁰⁸⁵, а 1552 р. – Яцко Чигаса¹⁰⁸⁶. Як бачимо, різниця в часі між згадками про їхнє вйтівство становить 8 років. Окрім того, про перебування в цей часовий проміжок на чолі міської громади іншої особи відомостей немає. Якщо це був не збіг обставин, а дійсно спадкове вйтівство, як це подекуди мало місце у ВКЛ¹⁰⁸⁷, то такого статусу воно набувало лише внаслідок призначення на цю посаду главою держави з відповідними розпорядженнями про право передачі її у спадок.

Під час призначення вйта закономірно мала враховуватись думка й протекція місцевих урядовців, котрі були зацікавлені в перебуванні на цій посаді вигідної для себе особи. Однак таке, схоже, траплялося нечасто, зокрема в Черкасах. Це підтверджує ціла низка позовів черкаських міщан на старост, де вйти виступали найініціативнішими фігурантами на боці громади. А для гіпотетичних протезе такі дії були б нелогічними.

Стосовно персонального переліку черкаських і канівських вйтів через фрагментарність джерел маємо досить нечисленні відомості. У Черкасах вйтівську посаду обіймали: Сава (1540 р.)¹⁰⁸⁸, Чигас (1544 р.)¹⁰⁸⁹, Яцко Чигаса (1552 р.)¹⁰⁹⁰, Степан Челюстинський (1569 р.)¹⁰⁹¹. На чолі канівської громади стояли Тарас (1488 р.)¹⁰⁹², Панко Бородович (1542 р.)¹⁰⁹³, Яків Павлович (1552 р.)¹⁰⁹⁴. За соціальним станом всі вони були міщанського походження (принаймні будь-які відомості про належність їх до категорії шляхти відсутні).

Будучи очільниками міських громад, вйти виконували ряд функцій, котрі за характером можна класифікувати на зовнішні та внутрішні. Зовнішні функції передбачали репрезентацію громади у взаєминах із місцевими старостами, а також із представниками вищих рівнів влади, перед різного рівня

¹⁰⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1.

¹⁰⁸⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 88.

¹⁰⁸⁷ *Гошко Т. Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні... – С. 116.

¹⁰⁸⁸ ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1–2.

¹⁰⁸⁹ Там само. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1; також див.: Акты ЗР. – Т. 2. – С. 402.

¹⁰⁹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 88.

¹⁰⁹¹ Там само. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 179–180.

¹⁰⁹² ЛМ. Книга № 4... – Р. 65.

¹⁰⁹³ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 39.

¹⁰⁹⁴ Там само. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 104.

судовими інстанціями із правом виступати свідками міської громади у судових справах зі старостою, шляхтою, монастирями тощо. У більшості перелічених випадків вийти виступали на чолі делегованого представництва від громади¹⁰⁹⁵.

Нечисленність джерел не дає змоги повністю встановити й конкретизувати зміст внутрішніх функцій уряду вийта. Проте доступні документальні матеріали, що прямо чи опосередковано стосуються нашої проблеми, певним чином уможливають реконструювання сфери його компетенції в цій ланці. Прояви внутрішнього та зовнішнього життя міських громад дають можливість стверджувати, що вийти безпосередньо відповідали за організацію виконання міських повинностей (ремонт замків, мостів, будівництво та підтримування в належному стані міських острогів, забезпечення підводами й стацією послів, відали організацією міщан для військових експедицій та патрулювання околиць тощо), а також опікувалися збором коштів на утримання сторожі та інші потреби. До їхньої компетенції, певно, входили й судові повноваження, а також інші справи щоденного життя громади.

Статус та функції вийтів суттєво змінилися після судово-адміністративної реформи 60-х рр. XVI ст. Із цього часу вони були вже не стільки представниками міської громади, скільки органом старостівської адміністрації. Стосовно цього у ревізії Черкаського й Канівського староств 1570 р. чітко зафіксовано, що вийти на той час перебували під юрисдикцією старости. Королівські ревізори не лише призначали вийтів, але й у своїх інструкціях обумовлювали їхні функції: вони призначалися для поліпшення в Черкасах і Каневі порядку («dla porzadku lepszego w miescie»), мали контролювати вартову службу в замках, а також пильнувати, щоб без дозволу замкового уряду нікого ні впускали, ні випускали з міста¹⁰⁹⁶.

Така напружена діяльність вийтів вимагала чималих зусиль та ресурсів, що потребувало відповідної компенсації. Очевидно, влада

¹⁰⁹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1; там само. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1; Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 94; там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 367, 372.

¹⁰⁹⁶ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 12, 14; також див.: ZD. Том XXII (Т. XI). – S. 18, 20.

певним чином переймалася цим питанням, про що свідчать поодинокі відомості на прикладі Канева. Так, місцевий голова громади у 1488 р. отримав від короля грошове пожалування: «*Воиту каневскому Тарасу 5 копъ грошей з мѣта Киевского, а 3 копы з мѣта тамъ жо на пансьыр...*»¹⁰⁹⁷. На початку 50-х рр. XVI ст. у переліку приписаних до Канівського замку промислових угідь значиться земля під назвою «Войтовщизна», що потрапила під контроль місцевого старости¹⁰⁹⁸. На цій підставі можемо гадати про існування свого часу в володінні війтами своєрідного «рангового» землеволодіння. Через брак інших конкретних документальних даних про забезпечення місцевих війтівських посад доходними статтями та прибутками прослідкуємо, як вирішувалося це питання в інших містах, що мали такий же статус. Зазвичай, війт був звільнений від виконання всіляких замкових повинностей та міських податків. Статтею його доходів була частина від судових штрафів, що сплачувало населення¹⁰⁹⁹. Можливо, мали місце й маєтні пожалування від короля, як це було у випадку із вінницьким війтом (1504 р.)¹¹⁰⁰, а також інші джерела прибутків.

Поряд з війтом в управлінні громадою діяльну участь брала група місцевих старійшин, іменованих у джерелах «*атаманы черкаские*», «*люди добрые старые*» тощо¹¹⁰¹. Так, при розгляді одного з поземельних конфліктів черкаський і канівський староста О. Горностай зазначав: «*А так я о томъ людей добрыхъ старыхъ черкаскихъ, войта черкаского Чигаса... и иныхъ мещанъ, старыхъ людей...опитывалъ*»¹¹⁰². Під час ревізії Канівського замку (1552 р.) про повинності міщан ревізорам «*поведили тубыльцы старые*»¹¹⁰³.

Отже, разом із війтом старійшини становили керівний орган міської самоуправи, спільно вирішували належні їхній компетен-

¹⁰⁹⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4. – P. 65.

¹⁰⁹⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 102.

¹⁰⁹⁹ Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... – С. 77; ІРНБУВ. – Ф. 2. – Спр. 1387. – Арк. 97 зв.

¹¹⁰⁰ ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 639. – Арк. 1.

¹¹⁰¹ Там само. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1; там само. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81, 94.

¹¹⁰² Цит. за: там само. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1.

¹¹⁰³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 94.

ції поточні міські справи, представляли громаду перед урядовцями під час ревізій місцевих замків, у судових тяжбах зі старостами, шляхтою та монастирями тощо. Зокрема, в середині XVI ст. перед королівськими ревізорами, що інспектували замки, черкаську громаду репрезентували «старіиши черкасцы» Іван Савинич, Іван Налістен, Денис Налістен, Семен Кокис; в Каневі – «тубильцы старые» вїйт Яків Павлович, Омельян Жос, Микита Сенькевич, Левко Бобровник¹¹⁰⁴.

Не пізніше другої третини XVI ст. серед помічників вїйта та представників державної влади як у Черкасах, так і в Каневі з'являються по два присяжних («присяжники»). За Статутом 1529 р. їх мали вибирати старости й державці повіту із категорії зем'ян – «людей достойних, які заслугують на довіру», після чого останні приводилися до присяги¹¹⁰⁵. У люстрації староств Київського воєводства 1570 р. повідомляється, що вони разом із вїйтом обиралися урядовими ревізорами із-поміж міщан Черкас і Канева й перебували під замковою юрисдикцією¹¹⁰⁶. На присяжних покладалися судові повноваження. «Якщо пан воєвода, староста або державця наш, будучи зайняті нашими або державними справами, самі не встигнуть розглянути справи, то ті два землянина разом із намісниками і маршалками цих наших панів врядників мають розглянути справи і вирішити їх у відповідності до тих прав писаних, які ми дали всій державі», – зазначалося від імені короля у Статуті 1529 р. Слід вважати, що роль присяжних у тогочасному судівництві була великою, оскільки намісникам заборонялося проводити суд без них (під час розгляду судової справи при старості постійно мав бути хоча б один із присяжних)¹¹⁰⁷. Водночас на присяжних покладалися й деякі інші функції, пов'язані з поліпшенням «порядку в містах», оскільки саме для цього, за визначенням ревізорів, вони й призначалися на ці посади¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁴ Там же. – С. 81, 94.

¹¹⁰⁵ Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 242.

¹¹⁰⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 12, 14.

¹¹⁰⁷ Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 242–243.

¹¹⁰⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 12, 14.

Литовський статут 1529 року

Невід'ємною частиною системи органів самоуправління не-привілейованих міст були збори громади¹¹⁰⁹. Такі зібрання в документах відомі під назвами «громада», «кона», «купа», котрі постали на базі давньоруських традицій¹¹¹⁰. На жаль, прямих і конкретних відомостей про їх функціонування в Черкасах і Каневі

¹¹⁰⁹ Збори міської громади були притаманні й містам на магдебурзькому праві (див.: *Сас П. П. Феодальные города Украины...* – С. 182–183; *Гурбик А. О. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України.* – С. 15).

¹¹¹⁰ *Сас П. П. Феодальные города Украины...* – С. 182; *Гурбик А. О. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України.* – С. 14–15.

у джерелах немає. Тож щоб відтворити зміст місцевого копного права, доведеться використати принцип аналогії, а також удатися до аналізу проявів зовнішнього й внутрішнього життя громад.

Громадські збори розглядали питання судового та адміністративно-господарського змісту, котрі в міру своєї важливості не могли бути вирішені волею війта та старійшин. Традиційно на міських копах у судовій сфері предметом розгляду були кримінальні й цивільні справи: різні крадіжки, розбійні напади, знищення майна тощо¹¹¹. Однак тут виникає проблемна ситуація, пов'язана з накладанням функцій копного суду на відповідні функції замкового уряду. На думку І. Черкаського, такий паралелізм не викликав проблем, оскільки існували чинники, котрі його усували. Такими були воля скривдженого звернутися чи до замкового, чи до громадського суду, а також звичай, що керував цією волею і з давніх-давен панував над праворозумінням скривдженого: «шкодника» можна знайти тільки копою¹¹². Проте стосовно Черкас і Канева таке твердження, на наш погляд, не може бути прийнятим однозначно. Можна погодитися з тим, що певний час у міщан була вищезазначена судова альтернатива. Але в міру того, як посилювався процес втручання у внутрішнє життя громад місцевих старост, вони, схоже, частково чи повністю монополізували судове право. Принаймні, королівські ревізори в 1552 р. стосовно Канівського замку відзначили, що всіх замкових підданих, до розряду яких входили і міщани, судив староста¹¹³. Однак це ще не означає, що копа була повністю усунута від виконання судової функції. У процесі розслідування справ замковий уряд для виявлення злочинця в першу чергу звертався до послуг громадського суду. Той допомагав проводити слідчі дії, але формулювати й виконувати вирок мав замковий уряд. Така практика була звична, зокрема, для другої половини XVI – початку XVII ст.¹¹⁴. Вважаємо, що в Черкасах і Каневі вона мала місце вже

¹¹¹ Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. – С. 112–113; Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... – С. 79–80.

¹¹² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв. – С. 85–86.

¹¹³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 96.

¹¹⁴ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв. – С. 87–89.

в першій половині XVI ст. Це пояснюється в першу чергу необхідністю сконцентрувати сили й судові важелі управління в руках місцевої адміністрації з метою посилення правопорядку в містах, що через постійний ризик ворожого нападу повинні мати чітку внутрішню змобілізованість протистояти агресії.

Окрім судових справ, громадські збори цілком закономірно розглядали й такі, що стосувалися розподілу й використання належних міській громаді земель та угідь. До їхньої компетенції входили також питання, пов'язані з виборами міського отамана, а згодом – і війта; збором коштів на різноманітні міські потреби, виконанням міських повинностей; організацією найму острогової варти, патрулюванням околиць («*На поли сторожу держати по-вынни, складаючися теж на то вси такъ бояре, яко мещане кгда ся выстерегають людей неприятельскихъ*») тощо¹¹¹⁵. Безперечно, предметом розгляду на копі були розміри стягуваних владою податків та перелік і обсяги міщанських повинностей. Якщо такі, на думку громади, були занадто обтяжливими й неправомірними, вони трактувалися як «кривди» і «утиски». Міщани, обговоривши ці проблеми на зборах, складали відповідні скарги до великого князя литовського, а також планували проведення інших заходів для відстоювання своїх прав. Наприклад, не виключено, що запусніння ряду угодів в околицях Канівського замку 1552 р.¹¹¹⁶ було не чим іншим, як результатом домовленості членів місцевої громади відмовитися від експлуатації цих промислових угідь на знак протесту проти встановлених старостою за це високих поборів (половини від здобичі).

Із місцевою державною владою справи вели не лише війт із старійшинами, а в деяких випадках і вся громада, збираючись на збори за участю черкаського й канівського старости. Прикладом може слугувати залагодження конфлікту між старостою Я. Пеньком та черкаськими міщанами. Розглядаючи цей позов, київський воєвода А. Немирович на прохання обох сторін дав право їм домовитися між собою, що й було зроблено: «*Мы выслушавши*

¹¹¹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81, 95; там же. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 12, 14.

¹¹¹⁶ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 102–103.

*всихъ ихъ речей зъ обеюхъ сторонъ, не нашли есмо пана старосту ни въ чомъ винного, нижли вчинили есмо такъ на вечные часы то промежку себя держати, яко пан староста Черкаский, такъ теж мещане Черкаские и ихъ потомъки»¹¹¹⁷. На підставі обопільної домовленості воєвода, зокрема, постановив, що міська варта повинна найматися старостою, а кошти на це мають збирати всі мешканці Черкас. Стосовно використання дніпровських угодів вирішено, що староста буде міщан «*пуцати зъ выти, на которой ся зъ ними умовитъ*». Це передбачало скликання окремих зборів для узгодження порядку роздачі угодів і норми обладання на користь замкової адміністрації. Ці, а також інші перелічені пункти угоди нинішній староста та його наступники, з одного боку, та міщани, з іншого, повинні дотримуватися «*водлузь зволенья своего, с обеюхъ сторонъ*»¹¹¹⁸.*

За кількісними показниками населення Черкаси і Канів входили до категорії середніх міст (з чисельністю від 200 до 700 будинків)¹¹¹⁹. Станом на 1552 р. у цих містах налічувалося відповідно 262 і 221 будинки¹¹²⁰. Якщо виходити з розрахунку, що одна міщанська сім'я складалася в середньому з шести членів¹¹²¹, то на той час у Черкасах мешкало близько 1570 жителів (разом з драбами, служебниками та козаками – близько 2040), а в Каневі – орієнтовно 1330 жителів. Серед мешканців міст слід назвати представників таких соціальних категорій населення, як князі, бояри, зем'яни, міщани господарські, міщани городові (замкові), міщани зем'янські, слуги городові (замкові), драби, служебники старости, «прихожі» козаки, а також козаки, що постійно проживають у Черкасах і Каневі (*див. додатки, табл. 7*).

Джерела фіксують еволюцію міст на тому етапі, коли міський прошарок перебував у процесі відділення від інших груп населення. У цьому контексті вбачаємо за доцільне коло членів міських громад визначати за такими критеріями, як проживання

¹¹¹⁷ Цит. за: Акты ЗР. – Т. 2. – С. 353; також див.: ЦДАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 6.

¹¹¹⁸ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 354.

¹¹¹⁹ Сас П. П. Феодальные города Украины... – С. 22.

¹¹²⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 87–89, 103–105.

¹¹²¹ Сас П. П. Феодальные города Украины... – С. 22.

в місті у власному помешканні, користування міськими вольностями (заняття торгівлею, експлуатація міських земель і угідь з метою заняття промислами, землеробством тощо) та виконання обов'язків, що полягали в «службах і дачках» на користь держави¹¹²². Така тріада була визначальною у формуванні складу громади, де її члени отримували назву «потужники», «попличники» («войт со попличники своими», «... от каневцов потужники их: Панко Бородович, війт, а Митко Зенкевич, стоячи от всих потужников своих»¹¹²³).

З огляду на вищезазначене мусимо констатувати, що чимало жителів Черкас і Канева не входили до складу міських громад, оскільки були немісцевими й перебували в містах тимчасово. Зазвичай, вони виконували визначене їм коло обов'язків, але не могли користуватися «міським правом». До такої категорії жителів належали драби з замкових гарнізонів, старостівські служебники немісцевого походження («прихожі козаки», «молодці приїжджі»), а також ті козаки, котрі хоч і не мали власних помешкань, але постійно тут проживали та «служать в містах в наймехъ бояромъ, або мецаномъ»¹¹²⁴. Отже, до складу міських громад входили лише місцеві міщани та бояри. І ті, й інші мали власні помешкання, спільно користувалися міськими вольностями та «повинности месткие тянули»¹¹²⁵.

Формуванню якісно-кількісного складу міських громад була притаманна певна динаміка. На зменшення чисельного складу громад впливали зовнішні й внутрішні чинники. Зовнішнім чинником головно були фізичні втрати у процесі боротьби з кочівниками. Внутрішній чинник виявлявся у втраті окремою особою чи групою осіб статусу членів міської громади. Наприклад, із плином часу в міському середовищі Черкас сформувалася категорія населення, відома під назвою «міщани городові», котрі перейшли під пряме підпорядкування старост і були звільнені ними від загальних міських повинностей («с местом не тянутъ

¹¹²² Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 88.

¹¹²³ ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 39.

¹¹²⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82, 89–90, 95, 105.

¹¹²⁵ Там же. – С. 81–90, 95–97, 103–105.

стацию и подвод не дають, закрываючися старостою»)»¹¹²⁶. Водночас вони продовжували користуватися міськими вигодами, але їхні повинності перекладалися на «тяглих» черкашан. Із цього приводу останні скаржилися навіть до литовського князя, наголошуючи, що «ихъ поплечники передъ тымъ здавна посполъ з ними всякии повинности местские тягнули, а тепер дей от нихъ ся откинули, а предъ ся посполу з ними всякихъ пожитковъ местскихъ вживають, а оныхъ тяглей повинныхъ посполъ з ними полнити не хочуть»¹¹²⁷. Вилучення певної групи населення із числа «тяглих» міщан із наданням їм певних пільг та опіки з боку місцевої адміністрації стало практикуватися з часів О. Дашковича й мало місце в подальшому, не зважаючи на розпорядження Сигізмунда I припинити такі перетворення¹¹²⁸. Загалом же «городові міщани» як такі, що не виконували міських повинностей, не могли бути повноцінними членами міської громади й фактично виходили з її складу.

Водночас відбувалося й поповнення контингенту громад Черкас і Канева за рахунок природного приросту та введення до міського права прийшлого населення. Таке введення, зокрема, стосувалося тих, хто брав шлюб. За звичаєм при одруженні «чоловіка прихожого» чи старостівського слуги на дочці міщанина перший зобов'язаний був «всякихъ пожитковъ местскихъ зъ ними [міщанами. – Ю.М.] вживати и во всякихъ службахъ и подачкахъ ровную часть имъ помогати»¹¹²⁹. Щоправда, такі особи, як правило, намагалися в повному обсязі користуватися міськими вигодами, всіляко уникаючи при цьому виконання визначених повинностей та сплати данини. Тому це неодноразово ставало предметом скарг міщан до Сигізмунда I¹¹³⁰. Претензії громади до тих чи інших мешканців у справі залучення їх до «міського тягла» були цілком закономірними. Адже міське право передбачало, що ті, хто користувалися міськими вольностями, обов'язково повинні виконувати передбачені «служби» та сплачувати «подачки».

¹¹²⁶ Там же. – С. 88.

¹¹²⁷ Цит. за: там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 11.

¹¹²⁸ Там же. – С. 12; там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 88.

¹¹²⁹ Цит. за: там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 11.

¹¹³⁰ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 88–89.

Ще одним із джерел поповнення міської громади був перехід на постійне проживання до Черкас і Канева жителів навколишніх сіл. Це, наприклад, підтверджує ім'я одного з канівських слуг — Луцка Атамановича¹¹³¹. Вважаємо, що це син котрогось із сільських отаманів¹¹³², який перебрався на постійне проживання до міста. Переселялися як окремі селяни, так і цілі села. Досить своєрідна ситуація склалася у 1552 р. в м. Каневі. Туди на постійне проживання перебралися мешканці шести сіл (*«в месте при замку зимуют и литуют»*) в сукупній кількості тридцять сім родин¹¹³³. Вони зберігали свою власну самоврядну організацію, що засвідчується наявністю серед них отаманів; мали закріплені за їхніми сільськими громадами землі в околицях своїх сіл і віддалені уходи; давали як залежні селяни *«подачки панамъ своимъ»*. Водночас їх зобов'язували *«подводь и стацеи посполу з мещаны давати, а часов потреби, противъ людей неприятельских и въ погоню за ними ходити»* — тобто, виконувати службу нарівні з канівцями¹¹³⁴. На наш погляд, ці люди перебували на певному етапі «вживання» в міську громаду і цілком вірогідно, що більшість селян невдовзі стали повноцінними її членами.

Варто відзначити, що державна влада намагалася певним чином дбати про збільшення чисельності населення в містах. Вона піклувалася, щоб «люди прихожі» не обтяжувалися понаднормовими зобов'язаннями та повинностями. Так, у відповідь на скаргу новоселів з Черкас про те, що місцеві ясячники змушували їх *«есаць тягнути»*, місцевий староста, а згодом і сам Сигізмунд I у 1507 р. заборонили свавілля й розпорядилися, що ті мають *«служити потому, какъ мещане черкаские служатъ»*¹¹³⁵. Через деякий час для вихідців з інших країв перспективи розширилися. Зокрема, для всіх приїжджих, що мали на меті оселитися в Черкасах, встановлювалася низка пільг. За уставою великого князя литовського черкаським міщанам 1544 р. земля мала виділятися без обмежень. Вони також звільнялися від «тятла» і «дачок», що

¹¹³¹ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 105.

¹¹³² У Черкасах і Каневі серед міщан отамани в цей час (середина XVI ст.) не зафіксовані.

¹¹³³ Там же.

¹¹³⁴ Там же. — С. 98–100.

¹¹³⁵ Акты ЛРГ. — Т. 1. — С. 121–122.

виконували місцеві мешканці¹¹³⁶. Це була вмотивована й цілком виправдана політика, оскільки потреба заселення регіону на той час була дуже гострою.

Контингенту міських громад Черкас і Канева була притаманна етнічна строкатість, про що свідчить ревізія місцевих замків 1552 р. Безумовно, переважну кількість мешканців міст становило українське населення, що підтверджується наявним у документі переліком прізвищ та імен, характерних для українців. Водночас конкретизація ревізорами національної належності тих чи інших жителів, а також зафіксовані прізвища етнімічного походження засвідчують наявність в обох містах іноетнічного населення. Із огляду на це можемо констатувати, що, окрім українців, у Черкасах проживали представники таких національностей: білоруси – 1 («пушкарь на имя Ворона, родомъ з Менъску»); німці – 1 («пушкарь тамошній давній немецъ Томасъ Козель»); турки – 1 (Іван Турчин); волохи – 1 (Валах); євреї – щонайменше 4 (Мишко Мойсієвич, Жадко Налітневич, Жидко Трохимович, Степан Жедкевич тощо)¹¹³⁷. У Каневі визначений у такий спосіб контингент мав дещо інший вигляд: черемиси – 4 (Солтан Черемишенин, Лосішец Черемишенин, Чуващ Черемишенин, Єсеняк Чемеришенин); волохи – 2 (Степанець Волошенин, Ігнат Волошенин); черкеси – 1 (Степанець П'ятигорчин); мордвини – 1 (Федко Мордвинович); євреї – 1 (Демид Жидовинович)¹¹³⁸.

Однак це далеко не повна етнічна характеристика складу міських громад. Така теза підтверджується деякими опосередкованими даними – зафіксованими іменами й прізвищами, характерними для людей певної національності. Вочевидь, татарські, а можливо, й турецькі корені були в таких черкасців, як Ломан, Куян, Лазука, Дунко, Кубеча, Гусейм, Інука, Кудаш, Мехед, Чигас, Ширай, Данжул, Махмедер, Малик Баша тощо¹¹³⁹. Тюркського походження були також князь Василь Домонт та зем'яни Іван Зубрик (Жубрик), Михайло Грибунович-

¹¹³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Стр. 147. – Арк. 9; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 375.

¹¹³⁷ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 80, 87–89.

¹¹³⁸ Там же. – С. 104.

¹¹³⁹ Там же. – С. 87–89.

Байбуза¹¹⁴⁰. Хоча й у меншій кількості, проте таку ж етнічну належність мали й ряд канівських жителів: Гришко Калугир, Яноготко, СкинDIR, Жчалаш, Богуш Некрашевич, Мишко Тербердієвич, Азик Кравець, Толук Колодезький¹¹⁴¹.

Також написання імен та прізвищ свідчить, що певну частину населення в Черкасах становили поляки, литовці та представники інших сусідніх народів: Санко Мацкевич, Федко Радкевич, Яцко Сойкович, Ходко Синкович, Санко Солянков, Воіно Мацкевич, Борисець Дронкевич, Ян Келбовський, Радко Яцкович, Степан Тинкович, Войно Томіловоє, Ян Недригаль, Занко Ліба, Конашко Косилович, Щастний Драб¹¹⁴². У Каневі до такої категорії входили Панко Мишинич, Черторець Войникович, Тишечко Ришар, Валентий, Костя Станкович, Іван Коханович, Себестіан Бут, Конашко Скрипиця, Яцко Чоботар, Янко Пекарець¹¹⁴³. Аналізуючи національний склад населення, слід мати на увазі, що доволі часто в осіб із суто українськими іменами та прізвищами етнічні корені могли бути змішані. Окрім того, чимала кількість перелічених у нашому джерелі прізвищ важко піддається етнічному визначенню. Загалом же здійснені на основі вищезазначених даних попередні підрахунки засвідчують: іноетнічне населення становило в Черкасах щонайменше – 15 %, а в Каневі – 12 %¹¹⁴⁴. Цілкові вірогідно, що при здійсненні професійного лінгвістичного аналізу імен та прізвищ мешканців міст частка неукраїнського населення збільшиться. Проте поліетнічність жителів Черкас і Канева не послужила підставою для руйнування єдності особового складу міських громад і, тим більше, не стала приводом до виділення в містах громад за етнічною ознакою, як це мало місце, приміром, у Києві чи Львові¹¹⁴⁵.

¹¹⁴⁰ Яковенко Н. М. Українська шляхта..., 2008. – С. 191.

¹¹⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 104–105.

¹¹⁴² Там же. – С. 87–89.

¹¹⁴³ Там же. – С. 104–105.

¹¹⁴⁴ Порівняй: Сас П. М. станом на 1552 р. ідентифікував із-поміж мешканців Канева лише 4 татар та 2 молдаван, а в Черкасах – 2 татар, по одному білорусу, росіянину, молдаванину й туркові (див.: *Сас П. П.* Феодальніе города Украины... – С. 34).

¹¹⁴⁵ Див., наприклад: *Дашкевич Я.* Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV – XVII ст... – С. 133–136; *Капраль М. М.* Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. 07.00.01. – Л., 2004. – С. 9–26.

У підсумку зазначимо, що громади Черкас і Канева завдяки дієвості органів самоврядування були впливовими суб'єктами суспільних відносин. Примітною ознакою міст була етнічна строкатість населення, що не заважало йому становити єдині громади, члени яких мали рівні права, однаковий доступ до привілеїв, а також виконували відповідні зобов'язання перед самими громадами та державою. Натомість до контингенту громад не входили (так само, як і не підлягали «міському праву») тимчасові жителі міст.

Правове становище міських громад

Як відомо, частина міст ВКЛ володіли магдебурзьким правом. Решту міст історіографія зараховує до категорії «непривілейованих»¹¹⁴⁶ або, що більш чітко вказує на їхній правовий статус, на «руському», «звичайному» праві¹¹⁴⁷. Самоврядна сфера останніх, як і правове становище їхніх громад, регулювалася визнаними на рівні великокнязівської влади засадами, котрі ґрунтувалися на давньоруських правових традиціях і звичаєвому праві¹¹⁴⁸.

Черкаси й Канів, маючи державний статус, входили до категорії міст на «руському» («звичайному») праві. Воно базувалося на усталених нормах, на які посилалися місцеві мешканці, коли зверталися до верховної влади для відстоювання своїх прав і привілеїв. У таких випадках міщани класифікували звичні для них податки й повинності, об'єкти власності та угіддя, право на певний вид діяльності як «*обичай стародавній*», те, що «*вольно здавна*», апелювали до «*звечистого*» права. Що важливо, великий князь литовський підтримував такий спосіб трактування їхніх прав¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁶ Дюнар-Затольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 83; Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... – С. 78–79.

¹¹⁴⁷ Антонович В. Б. Исследование о городах юго-западного края. – С. 164; Сас П. М. Феодальные города Украины... – С. 165.

¹¹⁴⁸ Сас П. М. Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV – XVI ст. // УІЖ. – 1989. – № 2. – С. 110–111; Русина О. До проблеми початків київської магдебурґії. – С. 89; Гурбик А. О. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 7–9 квітня 1993 р. – Рівне, 1993. – С. 14. ЦДАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1 зв.–2; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–12; там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 97; Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. – С. 106.

Сукупність правових норм («местское право»), якими керувалися жителі того чи іншого міста, не була замкненою та незмінною. Це прямо стосувалося як Черкас, так і Канева. В одних випадках права міщан обмежувалися за рахунок «новин», «кривд і утисків», практикованих як вищою владою, так і, що було найчастіше, місцевою адміністрацією¹¹⁵⁰. В інших випадках мешканці цих міст отримували певні привілеї, що розширювали перелік їхніх прав. Зазвичай, подібні пільги стосувалися торгово-економічної сфери, сплати податків та виконання повинностей. Так, у 1558 р. черкаські й канівські бояри та міщани отримали від імені Сигізмунда Августа грамоти, що звільняли їх на всій території ВКЛ від сплати торгівельного мита¹¹⁵¹. Іншого разу глава держави своїм листом (від 2 травня 1569 р.) назавжди позбавив щойно запровадженого для них обов'язку сплачувати податок «серебцину»¹¹⁵². Пільговий характер для громад Черкас і Канева також мало розпорядження верховної влади київським міщанам про закупівлю риби тільки в місцевих рибалок, а також у черкаських і канівських¹¹⁵³. При виникненні конфліктів між повітовою адміністрацією й міщанами стосовно прав і обов'язків останніх литовський князь видавав свою «уставу», де чітко фіксувалися відповідні зобов'язання, права та пільги черкасців і канівців. Зокрема, саме такий зміст мала великокнязівська постановка, видана на Берестейському сеймі 1544 р. тощо¹¹⁵⁴. Загалом верховна влада систематично видавала правові акти, що закріплювали певний перелік економічних привілеїв і юридичний статус міщан.

Гнучкість реального змісту деяких правових норм була притаманна й містам із магдебурзьким правом¹¹⁵⁵. Такий динамізм

¹¹⁵⁰ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1–9; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–12; там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 366–376.

¹¹⁵¹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 149–150.

¹¹⁵² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 179–180. «Серебщина» («серебцизна») – загальнодержавний грошовий податок.

¹¹⁵³ Там же. – С. 111.

¹¹⁵⁴ Див.: ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 8–9; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 366–376; *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. – С. 106.

¹¹⁵⁵ *Сас П. М.* О характере самоуправления по магдебургскому праву в городах Украины (XV – 60-х годах XVI в.) // Актуальные вопросы исторической науки. – К., 1984. – С. 18–19.

уможлилював взаємну рецепцію деяких елементів самоврядування між системами «руського» («звичайного») та магдебурзького права. У результаті цього в непривілейованих містах мали місце запозичення деяких норм магдебурзького права, форм організації та управління містами. Вважаємо, що саме цим насамперед пояснюється факт іменування в Черкасах і Каневі представників місцевого самоврядування на зразок «війт», «бурмистр», «присяжники»¹¹⁵⁶. А отже, будь-яка інтерпретація наявності війта в обох містах як ознака того, що вони користувалися магдебурзьким правом у литовську добу, є абсолютно безпідставною. Відомо достатньо прикладів того, що в містах на руському праві на той час існували війти¹¹⁵⁷. Натомість жодне з джерел не дає достатніх підстав твердити про функціонування в Черкасах і Каневі магдебурзького права¹¹⁵⁸. Більше того, відомо, що Канів отримав магдебурзьке право близько 1600 р., а Черкаси – наприкінці XVIII ст.¹¹⁵⁹.

«Міське право» було одним із найважливіших консолідуючих місцеві громади факторів. Для своїх суб'єктів воно передбачало повноцінне користування міськими вигодами: право економічної експлуатації належних місту сільськогосподарських земель та угідь, здійснення певних видів діяльності та використання тих чи інших об'єктів власності, залучення до міського тягла нових членів громади, відстоювання власних інтересів перед іншими суб'єктами відносин тощо. Водночас міські громади мали певне коло зобов'язань перед державою, що кваліфікувалися визначеними повинностями та податками.

Громади Черкас і Канева володіли величезними просторами. Така практика виходила з давніх часів. Черкаси, зокрема,

¹¹⁵⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 88, 104; там же. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 12, 14; Грамоты ВКЛ... – С. 67.

¹¹⁵⁷ Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 320–321; Сас П. П. Феодальные города Украины... – С. 165–167.

¹¹⁵⁸ При цьому назва одного з документів, що міститься в картотеці залу каталогів ЦДІАУК – «Грамота короля Сигізмунда-Августа магістрату м. Черкаси про підтвердження прав і привілеїв» – містить грубу помилку. Адже саме слово й поняття «магістрат» немає ніякого відношення до змісту документу із вказаною назвою (див.: ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1–9.).

¹¹⁵⁹ Антонович В. Б. Исследование о городах юго-западного края. – С. 165; Гречило А. Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791 – 92 рр. – К.–Л., 1997. – С. 10.

традиційно називали свої території промислового призначення «звечистими», такими, що «стародавна они с прордковъ своихъ мають»¹¹⁶⁰. Канівці свої права на володіння, що належали місту, виводили щонайменше від часів Гедиміна, коли, за їхнім уявленням, виникли Черкаси й Канів¹¹⁶¹.

За характером географічного розташування призначені для промислового використання землі (уходи) були ближніми («неподалеку от замку») та віддаленими – сягали аж пониззя Дніпра (див. мапу 6). До Черкас тяжіли близько 30-ти уходів і станів по річках Дніпру, Ворсклі, Орелі, Тясмину, Інгулі, Самарі та ін. (Дубослей, Еланський, Воловський, Кременчуцький, Лісок, Тясминський, Псельський, Ревучий, Кешинський, Вовчий острів, три Орельські уходи, Романовський, Протолоч, Кошоум, Біле озеро, Отмут, Звонець, Болгар; уходи на дніпровських порогах: Волнеч, Ненаситенець, Плетениця, Базавлук, Носовський, Томаківка, Аргачин, Таванський)¹¹⁶². Канівські міщани здавна володіли землями від Білої Церкви до Тавані, маючи право займатися там землеробством, уходницькими промислами¹¹⁶³. Їм також належали уходи в гирлі р. Сули, «на Жжицы реце уходъ местскій былъ здавна» тощо¹¹⁶⁴.

Громади обох міст по-різному використовували общинні землі. Так, черкаські міщани не володіли ними на правах приватного використання. Коли Сигізмунд I запитав у черкаських міщан (1544 р.), чи мають вони приватні землі та уходи, ті відповіли «своего ничего не маемъ, одно Божіе и господарское»¹¹⁶⁵. Водночас експлуатацію належних громаді територій вони вважали загальним і рівноцінним правом для всіх її членів. Це, зокрема, стосувалося й орних угідь: «Пашуть черкашене мещане и бояре на поли, где хто хочеть»¹¹⁶⁶. У протистоянні з державною адміністрацією (старостами) чи з приватними особами місцева громада

¹¹⁶⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–12, 180.

¹¹⁶¹ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.

¹¹⁶² Там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9; там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 84.

¹¹⁶³ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – С. 91.

¹¹⁶⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 101.

¹¹⁶⁵ ЦДАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 8; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 374.

¹¹⁶⁶ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 86.

традиційно відстоювала свої «звечистые» права на ті чи інші землі як загально-общинні, а не належні конкретним міщанам¹¹⁶⁷. Так само використовувалася общинна округа і в Каневі. Джерело повідомляє, що «земля по полемъ, надъ мистом мещаном на паишню з давна была вольна...»¹¹⁶⁸. В обох випадках, щоб не сплутувати громадські землі та промислові угіддя із замковими володіннями, їм давали відповідні найменування: «местская земля», «местское», «уход местский», «пустовицизна мистская», «пасеки местский»¹¹⁶⁹.

Сигізмунд I. Худ. Я. Матейко

Водночас матеріали замкової ревізії 1552 р. фіксують у Каневі факти і приватного міщанського землеволодіння. Так, уходами на р. Сула – «Ромковщина, Мехведовщина, Шукаховицизна, а знамя Колявтинское» з бобровими гонами, пасіками – володіли четверо канівців. Такі ж «отчизні» уходи на річках Сулі, Сулиці, Мнозі та Удаю належали міщанам Бродовичу, Чабановичу, Колотвиновичу та Дідковичу. Ревізори зазначали також, що Андрій Русанович, котрий нещодавно повернувся з 15-ти річного татарського

полону, висловлювався про ухід «Лядхвеховщину» на р. Жжиці як про колишню «отчизну» свою. У районі Гостилівського уходу біля Лубен були «земљи мещанъские: Жолудева, Хорошъковщина,

¹¹⁶⁷ ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330 – Арк. 1–2; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9.

¹¹⁶⁸ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 97.

¹¹⁶⁹ Там же. – С. 89, 101, 102; там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 11–12.

*Ширьковицина, Демьковицина*¹¹⁷⁰. Отже, простори, що належали Каневу, поділялися на дві категорії – землі загального общинного користування та ділянки, розділені між конкретними особами, щоправда, не у великому числі (близько 10). Водночас користувачі останніх не обмежувалися в доступі до загального фонду земель, принаймні джерела цього не заперечують.

Індивідуальні міщанські володіння найімовірніше формувалися шляхом цілеспрямованого розподілу їх громадою або ж на умовах «захватного права», а можливо, й на підставі урядових пожалувань. При цьому такі землі не відзначалися стабільністю суб'єкта користування, міцністю його права на визначену ділянку. Наприклад, колишні уходи чотирьох міщан на р. Сула *«теперь держить то з данины государское, упросивши запусто [випрохавши як пустку. – Ю.М.] землянинь Драбъ»*. Згадуваний вище ухід Лядхвеховщина, що належав колись А. Русановичу, передано замковому слугі Гридку Колодезьському¹¹⁷¹.

Індивідуальними угіддями володіли також й інші члени міських громад – бояри. Черкаський боярин І. Зубрик (Жубрик) був власником Радивонівського уходу на р. Тясмин¹¹⁷². Пирятинська земля на р. Удай фігурує у джерелах як *«отчизна боярина каневского Чайки»*. Він же держав «землю Кашина». Боярин Драб зайняв усі уходи на р. Псел¹¹⁷³. Щоправда, такі земельні володіння, принаймні більшість із них, формувалися в XVI ст. не в результаті самоврядної практики громад, а шляхом купівлі (Радивонівський ухід І. Зубрика), великокнязівської данини на прохання боярина (Посульські уходи Драба), займанщини (уходи на р. Псел Драба) тощо¹¹⁷⁴. Однак при цьому як міщани, так і бояри на рівних правах користувалися общинними землями загального фонду. Це стосувалося як використання орних угідь (*«пашут черкашене мещане и бояре на поле, где хто хочеть»*), так і земель промислового призначення (у *«вси уходы хаживали черкашене – такъ бояре яко мещане»; «бобровые гоны по рекахъ ... хоживали черкасъцы*

¹¹⁷⁰ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 101–102.

¹¹⁷¹ Там же. – С. 101.

¹¹⁷² Там же. С. 86.

¹¹⁷³ Там же. – С. 102–103.

¹¹⁷⁴ Там же. – С. 86, 101–102.

мещане и бояре»; «мещаномъ и бояромъ ловить тамъ вольно здавна»¹¹⁷⁵.

Як уже зазначалося, всі землі, що перебували в користуванні міських громад належали їм на підставі звичаєвого права («*уходы звечистьи*» тощо). Юридичного закріплення за черкасцями й канівцями вони не мали і формально були приписані до замків, що підтверджено ревізіями останніх у 1552 р. Це означало, що ці обшири мали державний статус. Слушну думку з цього приводу висловив свого часу М. Владимирський-Буданов, зауваживши, що «*право користування навколишньою землею ... ґрунтувалося для міських громад на одному тому простому фактові, що земля ця нікому ще не належала; вона була приписана до певного замку, будучи державною в тому сенсі, в якому вся територія належить державі*»¹¹⁷⁶.

Зростання в регіоні державних потреб, особливо у сфері підтримання обороноздатності та військового потенціалу, змушувало державну владу використовувати як один із засобів вирішення цієї проблеми обмеження общинних прав на землю. Неабияку роль у цьому процесі зіграли й особисті амбіції місцевих урядовців (прагнення до розширення влади, поліпшення власного матеріального становища тощо). Процес наступу на земельні права міських громад виявлявся у повному вилученні частини володінь з метою приватної їх експлуатації. Такі землі поділялися на дві категорії: замкові уходи та призначені для пожалування приватним особам за умови виконання ними служби.

До речі, такі земельні пожалування зрідка робила великокнязівська влада, як-от «*данина государська*» чотирьох міщанських до цього уходів на р. Сула боярину Драбу, котрий «*служить с тыхъ отъчинъ самъ только одною особою*»¹¹⁷⁷. В окремих випадках великий князь навіть підтримував інтереси міщан, вимагаючи, щоб всі, хто отримують міські уходи, «*тыи бы нехай в службахъ и дачкахъ имъ* [міщанам. – Ю.М.] *помочны были, а естли бы*

¹¹⁷⁵ Там же. – С. 85, 97.

¹¹⁷⁶ Цит. за: Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 113.

¹¹⁷⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 101.

помогати в томъ имъ не хотели, абы еси тыи входы къ месту [староста. — Ю.М.] привернуль и мещаномъ подаль»¹¹⁷⁸.

До політики обмеження общинних земель надзвичайно активно вдавалися черкаські й канівські старости. Особливо це стосується часів старостування О. Дашковича. Зокрема, у скарзі черкаських міщан йдеться про такий випадок: «...которые уходы свои звечистьи на имя Звонец, Болгар они к месту мевали, и того вживали на Суле рыбы волно ловливали и зверь по всему Днепру бивали, и пан Остафей дей тыи вси доходы ихъ и пожитки ихъ отъ них отдалилъ...»¹¹⁷⁹. Надалі така практика набула значно ширших масштабів. Скажімо, О. Горностай дозволяв промишляти в черкаських уходах киянам, нехтуючи при цьому давнім правом черкасців на ці землі¹¹⁸⁰. За свідченням жителів Черкас великокнязівським ревізорам, раніше староста контролював тільки п'ять уходів, всі інші належали громаді. Натомість станом на 1552 р. староста володів усіма уходами (28 одиниць), надаючи перевагу в їх експлуатації німісцевим мешканцям («киянамъ, чернобыльцямъ, мозырцямъ, петриковцямъ, быховцямъ, могилевцямъ и инымъ чужогородцямъ»)»¹¹⁸¹.

Надзвичайно складною в той час була ситуація і в Каневі. Так, уходи по р. Сула, традиційно знані як «местское», староста «даєть уходы тамъ на себе чужогородцомъ» — киянам і могильовцям. На р. Жжиці «уходъ местъскій былъ здавна», однак його передано в користування замковому слuzі. Ряд уходів («на Удаю пустовицина местская», на «речъце Мнозе земли Волосовицизна, Какуто-вщицизна, Войтовицина», «отъ Суллы 4 мили, где Хоролъ речка у Пселъ упала») на час ревізії виявилися «пусті». Міщан туди староста не допускав, вимагаючи половини від здобичі, що для канівців було надто обтяжливим¹¹⁸².

Такий стан справ надзвичайно контрастував із ситуацією в попередні часи. Це, зокрема, підтверджує промислова легенда, складена канівцями з метою відстояти общинні права на

¹¹⁷⁸ Там же. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 12.

¹¹⁷⁹ Там же. — С. 10.

¹¹⁸⁰ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. — С. 106.

¹¹⁸¹ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 84–85.

¹¹⁸² Там же. — С. 101–103.

володіння землями. У ній зазначалося, що «*отъ початку Черкасѣ и Канева уходы по всимъ тымъ рекамъ* [Дніпру, Сулі. – Ю. М.] *вольны были каневцомъ*»¹¹⁸³. Отже, відбулися дуже різні зміни: права міщан на користування належними їм здавна угіддями були суттєво обмежені.

Окрім землі, міщани володіли й іншими об'єктами власності. Серед них були корчми. Як свідчать документальні матеріали, черкаські здавна мали «*четыре корчмы бражных местскихъ*»¹¹⁸⁴. Місцеві жителі зазнавали суттєвих обмежень у праві користування корчмами як статтею міських прибутків насамперед з боку державної влади. У період старостування О. Дашковича в Черкасах функціонувала вже лиш одна «*корчма ихъ местская звечистая*». Утім невдовзі згадуваний урядовець силою відібрав її у міщан і привласнив, що змусило черкасців згадати про це у скарзі на місцевого старосту, направлений Сигізмунду I. У ній, зокрема, наголошувалося, що існування корчми з міським статусом сягало часів князювання в Литві Казимира та Олександра¹¹⁸⁵. Король хоч і зобов'язав наступного черкаського старосту В. Тишкевича повернути незаконно відібрану корчму міщанам, та це не стало правовою нормою. Адже в 1552 р. всі три наявні на той час у місті корчми належали старості. У його власність потрапила також і канівська корчма¹¹⁸⁶.

Інколи до справи визначення власника таких об'єктів нерухомості долучався глава держави. Так, у 1506 р. Сигізмунд I дарував право на дворічне володіння двома корчмами в Черкасах королівському дворянину Данилу Дєдковичу «*за его издержки на службе въ Орде Татарской*». Стосовно цього до тогочасного старости князя В. Дашковича була направлена відповідна великокнязівська грамота¹¹⁸⁷.

Одним із складових елементів міського права був вільний доступ міщан до певних видів діяльності. До таких належали заняття ремеслами та торгівлею, землеробством і скотарством,

¹¹⁸³ Там же. – С. 103.

¹¹⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 143–144.

¹¹⁸⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10.

¹¹⁸⁶ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 83–84, 96.

¹¹⁸⁷ Див.: ЛМ. Кнуга № 8... – Р. 168–169.

ведення уходницьких промислів тощо. Обмежена джерельна база не дає змоги встановити весь перелік наявних у Черкасах і Каневі ремісничих спеціальностей, рівень та специфіку їх розвитку, обсяги виробництва тощо. Однак на підставі аналізу прізвищ міських мешканців можна зробити певні висновки. Так, у середині XVI ст. у Черкасах за приблизними підрахунками працювали кушнірі (2), чоботарі (2), ковалі (3), стрельники (2), пушкарі (2), тесляр (1) тощо. У Каневі зафіксовано 2 кушнірі, 5 чоботарів, 3 ковалі, а також кравець, лучник, калачник, пекар тощо¹¹⁸⁸. Водночас твердження деяких дослідників про існування тут у середині XVI ст. ремісничих цехів¹¹⁸⁹ не є достатньо аргументованими.

Торгівля черкасців і канівців ґрунтувалася переважно на продажу продукції уходницьких промислів. Механізм проведення торгівлі був доволі простим. Збут своїх товарів міщани здійснювали, зазвичай, у Києві та в інших містах (*«по великому князству Литовському и по всиму Понизовью и земли Вольньской»*). На вилучені кошти вони закупляли необхідні їм товари (*«сѣ товары своими ездять живность себе куповати»*)¹¹⁹⁰. Безперечним стимулом для торгівлі були датовані 04.04.1558 р. грамоти Сигізмунда Августа, які звільняли міщан Черкас і Канева *«как людей украинныхъ, отъ платежа мѣта за живность по всему в. к. Литовскому... до воли и ласки нашео господарьское»*¹¹⁹¹.

Утім, уже з часів старостування О. Дашковича черкаські міщани були значно обмежені в праві здійснювати певні торговельні операції. Так, названий староста заборонив їм возити на продаж до Києва мед і рибу, вимагаючи збувати цю продукцію йому відповідно до встановлених ним же цін¹¹⁹². Так само діяв і Я. Пенько¹¹⁹³. О. Горностай заборонив черкащанам *«кожъ и инъшихъ речей доброволне продавати»*¹¹⁹⁴. Я. Хрщонович, наслідуючи своїх попередників, *«береть медъ пресный у Черкасцовъ*

¹¹⁸⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 87–89, 103–105.

¹¹⁸⁹ Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – С. 77.

¹¹⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 149–150; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10, 111.

¹¹⁹¹ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 149–151.

¹¹⁹² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10; там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 367.

¹¹⁹³ ЛМ (1540 – 1543). 12-oji Teismu byly knuga... – Р. 89–90.

¹¹⁹⁴ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. – С. 106.

уставою — кадь по полъдевета десять грошей и недопускаеть имъ продавати меду никому иному». Окрім того, він же змушував черкасів продавати впольованих бобрів лише йому і за ним же встановленою ціною¹¹⁹⁵. Примітно, що для Канева така політика місцевих старост не була характерною, принаймні джерела не наводять таких фактів.

Як черкаські, так і канівські міщани володіли виключним правом постачати човни для караванів, що рухалися водним шляхом. Такий вид діяльності здавна становив для членів громад ще одну статтю доходів, яка тривалий час не обкладалася податками. Проте вже О. Дашкович примусив черкаських міщан платити йому від човна по золотому¹¹⁹⁶. Згодом таке нововведення поширилося на канівських міщан і набуло обов'язкового характеру. Як свідчить ревізія відповідних замків, у середині XVI ст. така практика носила вже звичний характер¹¹⁹⁷. Аналогічною була ситуація стосовно традиційного супроводу черкаськими торговельних валок сухохідльними шляхами: «... дей которыхъ купцовъ кафинскихъ и ишвыхъ они проваживали, и с того себе проводное мевали, то дей все панъ Остафей [Дашкович. — Ю. М.] на себе обернулъ»¹¹⁹⁸.

Додатковим, а для багатьох міських мешканців і основним джерелом прибутків було традиційне заняття уходницькими промислами. Зазвичай, вдавалися до таких видів господарської діяльності, як соляний промисел, бджільництво, полювання, рибальство. Кожен з них мав специфічну організацію проведення та відведені для цього угіддя — уходи.

Фактично всі види здійснюваних членами міських громад уходницьких промислів до середини XVI ст. потрапили під контроль замкової адміністрації та були оподатковані. Щоправда, це сталося поетапно. На таку думку нас наводять джерела, де сучасники тих подій наголошують на нововведенні обкладати податками одні промисли і водночас повідомляють про сплату за ведення інших як про звичайне явище. Так, черкаські міщани скаржилися, що О. Дашкович зобов'язав їх передавати йому

¹¹⁹⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 83, 85.

¹¹⁹⁶ Там же. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 10.

¹¹⁹⁷ Там же. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 82–83, 96.

¹¹⁹⁸ Там же. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 11.

половину здобичі від рибальства та мисливства («А хто дей з нихъ [міщан. – Ю. М.] зверъ собе тамъ уловить, або где ехавшы рыбы добудетъ и бобра убьетъ, и он дей с того всего половину себе беретъ, чого передъ тымъ не бывало»)¹¹⁹⁹. На момент ревізії замку 1552 р. досить незвичною була вимога до мешканців Черкас під час весняних осетрових ловів віддавати старості третину здобичі, оскільки «передъ тымъ не бирано отъ черкасцов»¹²⁰⁰. В іншому випадку як черкаські, так і канівські бояри та міщани мали повне право у визначений термін проводити осіннє полювання («ловы замковыя за Днепром», «на реце Супой»), в процесі якого, зазвичай, «выти жадное с того отъ них не бирано». Однак на початку 50-х рр. XVI ст. тогочасний староста Я. Хрщонович став привласнювати третину звіриного улову¹²⁰¹.

Документальні дані про оподаткування промислового уходництва фіксують його як традиційний факт, констатуючи суттєве збільшення розміру стягуваних податків. Наприклад, Я. Пенько за експлуатацію бобрових гонів змушував черкасців віддавати половину здобичі, незважаючи на те, що раніше вони відбувалися одним бобром від ватаги. Щоправда, київський воєвода А. Немирович, задовольняючи скаргу міщан на вказаного старосту, серед інших розпоряджень зобов'язав його повернутися до раніше встановленого податку¹²⁰². Однак невдовзі місцеві старости домоглися збільшення розміру такого виду обладання до двох бобрів, із чим, зрештою, городяни змирилися. Але Я. Хрщонович понад встановлену норму почав стягувати ще й сьому частину від загальної здобичі ватаги бобровників¹²⁰³. Для канівських міщан за ведення уходницьких промислів старости підняли оплату до половини від прибутку. В іншому випадку вони не допускалися у визначені промислові угіддя. Міщани не завжди погоджувалися зі встановленими тарифами, унаслідок чого ряд уходів залишалися не експлуатованими («пусті»)¹²⁰⁴.

¹¹⁹⁹ Цит. за: там же. – С. 9.

¹²⁰⁰ Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 85.

¹²⁰¹ Там же. – С. 86, 97.

¹²⁰² Акты ЗР. – Т. 2. – С. 353; також див.: LM (1540 – 1543). 12-oji Teismu byla knyga... – P. 89–90.

¹²⁰³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 85.

¹²⁰⁴ Там же. – С. 97–98.

Своєрідним чином здійснювалися стягнення за полювання в басейні річки Супой – так звана «супоєвщизна». Ці угіддя тривалий час були приписані до замку. Коли там збирався полювати староста, з ним повинні були їхати й канівські міщани. При цьому вони були зобов'язані *«стацею дати со всего места – овса польь осмаки, сена 3 возы, за лягунъ меду 15 грошей, лисицы 2 або 12 грошей за лисицу»*. Міщани в 1552 р. скаржилися, що староста хоч і не виїжджав на той час уже на лови, проте вимагав сплати за «супоєвщизну»¹²⁰⁵.

Слід також відзначити, що обмежувалися і права канівців на заняття землеробством. Даючи свідчення ревізорам, вони наголошували, що давна мали повну свободу у використанні орних угідь в околицях міста. Проте з часу появи тут князя Володимира Путивльського за його розпорядженням було запроваджено *«с пашень мещанских брати десятину»*.

Усе ж були й поодинокі випадки, коли певні види господарських промислів не обкладалися податками. Наприклад, експлуатація замкових пасік для міщан мала безмитний характер¹²⁰⁶.

Поряд із правами та вольностями норми міського життя передбачали виконання членами громади певних повинностей та сплати різних податків на користь держави (окрім тих, що визначені за право ведення того чи іншого виду діяльності). Їх перелік та обсяг формувався на основі існуючих традицій, котрі доповнювалися державною владою (головно старостами) і фіксувалися, як правило, в адресованих старостам чи жителям міст грамотах короля та київського воєводи¹²⁰⁷.

Повинності та стягнення найчастіше призначалися для підтримання в належному стані замкових та міських укріплень, а також для організації заходів по боротьбі з татарською агресією. Скажімо, у Черкасах і в Каневі на міщан та бояр покладался обов'язок при потребі ремонтувати замкові укріплення, міст, що вів через рів до замку, замковий вал. Вони також брали без-

¹²⁰⁵ Там же.

¹²⁰⁶ Там же.

¹²⁰⁷ Див.: ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк 1–9; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 366–376; там же. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–12.

посередню участь у будівництві та ремонті міських укріплень – острогу. Водночас міські мешканці залучалися до виконання військової служби. Вона, зокрема, полягала в організації час від часу польової сторожі (*«кгда на пашни выходятъ, або кгда ся выстерегають людей неприятельскихъ»*), котра виставлялася на більшій чи меншій віддалі від Черкас і Канева. Окрім того, члени місцевих громад становили собою важливу складову збройних сил, що перебували в підпорядкуванні старост. Як черкаські, так і канівці повинні були *«служити коньно, збройно и ездити съ старостою або и безъ старосты съ служебниками его противъ людей неприятельскихъ и въ погоню за ними»*¹²⁰⁸. Навіть за відсутності прямої татарської небезпеки черкаські бояри мали разом зі старостою чи його слугами кілька разів на літо робити виїзди в навколишні степи для патрулювання¹²⁰⁹.

На міські громади поширювалися деякі повинності господарського змісту. Мешканці Канева повинні були разом зі старостою брати участь у звіриних ловах: *«Повинны тежъ Каневцы — мещане и бояре — ездити зъ старостою в ловы на Супой и ловити тамъ з нимъ три дня»*. Як черкаські, так і канівські міщани були зобов'язані забезпечувати підводами й стадією послів та гінців. Слід відзначити, що в цій справі упродовж певного часу мали місце деякі зміни. За свідченням документа 1539 р., *«пословъ и гонцовъ Татарскихъ мають мещане стацьями поднимати, а староста медомъ»*¹²¹⁰. Натомість із описів місцевих замків (1552 р.) довідуємося, що черкаські й канівці повинні вже надавати продовольство та підводи як литовським, так і татарським послам, що правда, лише коли ті рухалися з Криму¹²¹¹. Не оминала черкасців і сплата «упоминків» Кримському ханству. Із листа Менглі-Гірея до великого князя литовського й короля польського Олександра (1506 р.) довідуємося, що Казимир IV Ягелончик *«даивал нам [кримському ханові. — Ю. М.] по тридцати кадеи меду съ своего*

¹²⁰⁸ «Тяглі» міщани, що давали «подачки» на замок, а також забезпечували підводами і стадіями послів, мали в цій справі деяку пільгу – не були зобов'язані брати участь у військових випавах із старостівськими служебниками, а лише на чолі з самим старостою.

¹²⁰⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82, 95.

¹²¹⁰ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 354; LM (1540 – 1543). 12-оји Teismu byly knyga. – Р. 90.

¹²¹¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82, 94–95.

города Черкасского своего меду, колко годовъ по тот мед нашъ человек ежживал, а с Черкасъ под тот медъ колеса и клячи даивали». Тому у зв'язку з очікуваним весіллям хан просив відправити до Бахчисарая тридцять бочок меду за рахунок черкасців¹²¹².

Незважаючи на певним чином фіксований характер повинностей, вони були нестабільними через розширення їх видів за рахунок старостівських нововведень. До таких слід зарахувати перекладення О. Дашковичем на черкаських міщан ясячної служби (насамперед забезпечення замку дровами, водою, підводами тощо), яку до цього часу виконували селяни Мошен. Окрім того, черкаський староста примушував їх «*подводды под гонцы и послы... самимъ давати, и каждого дня на себе робити, дрова возити, сена косити, неводды волочити и инииши дей роботы ими замьшлялѣ, чого они перед тым съ предковъ своихъ неповинны были робити*»¹²¹³. Цілий ряд нових зобов'язань наклав на черкасців Я. Пенько: наказував «*города Черкасского стеречи*», чим завжди займалися спеціально визначені старостою «башники»; змушував для своїх потреб сіно косити й дрова заготовляти; вимагав, щоб міщани надавали підводи для нього та його слуг¹²¹⁴. Так само поводився й О. Горностай, примушуючи міщан виділяти для його власних потреб підводи, особисто забезпечувати охорону замку, незважаючи на те, що вони сплачували кошти для найму сторожі¹²¹⁵. Реагуючи на скарги міщан, вища влада досить часто припиняла запровадження таких новацій. Однак вони продовжували з'являтися, а частина з них невдовзі набула усталеного характеру.

Поряд із повинностями з членів міських громад стягувалися грошові або натуральні побори («*дачки*», «*подачки*»). Одним із таких була «*сторожовищина*» («*кликівщина*») – грошовий податок у розмірі 2 грошів на рік із кожного дому, призначений для найму замкової сторожі¹²¹⁶. Цей вид оподаткування, зафіксований під 1552 р., також належить до числа старостівських нововведень.

¹²¹² Л.М. Книга Nr 8... – Р. 51.

¹²¹³ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–11.

¹²¹⁴ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 353.

¹²¹⁵ *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Приложения. – С. 106.

¹²¹⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 82, 95.

Донедавна в Черкасах і Каневі замкова сторожа наймалася лише з «*корчомныхъ пенезей*», що засвідчено в одному з королівських листів (1544 р.)¹²¹⁷.

Своєрідним видом старостівських поборів були святкові дарунки міщан. Розмір таких підношень, хоч і визначався традиційно, однак часто варіювався (як правило, збільшувався) відповідно до розпоряджень представника влади. Промовистим прикладом цьому слугує факт, пов'язаний із різдвяними дарунками. Зазвичай, черкаські міщани на Різдво Христове від групи 5 – 6 осіб «*одну кунциу шерстю старосте нашивали*». Натомість О. Дашкович став вимагати кунцию (або лисицю) окремо від кожного з міщан, а також ще й від їхніх наймитів¹²¹⁸. Так само скаржилися черкащани і на Я. Пенька, котрий збільшив «різдвяні колядки» з 6 до 12 грошів¹²¹⁹. Іншим видом святкових дарунків була так звана «весільна кунция»: виходячи заміж, дівчина повинна була дати старості 12 грошів (у Каневі – 6), а вдові це обходилося в 30 грошів¹²²⁰.

Отже, попервах правовий статус міських громад Черкас і Канева регламентувався руським (звичаєвим) правом, а в міру того, як розвивалася правотворча діяльність державної влади – ще й великокнязівськими постановами та законодавчими актами. Аналіз правового становища міщан показує характерну тенденцію устремлінь влади (насамперед, місцевої) з одного боку – до обмеження прав і вольностей, а з іншого – до розширення переліку та обсягу обов'язків, усіляких податків та виплат для членів громад.

Змагання міських громад за свої права

Суперечності й непорозуміння між міською громадою та місцевою державною адміністрацією стали характерним явищем громадсько-політичного життя міст, особливо Черкас, у XVI ст. Максимального напруження вони набули в 30 – 40 рр. XVI ст. Причиною конфліктів слугував цілий ряд обмежень «стародавніх»

¹²¹⁷ Литовська Метрика. Книга 561. – С. 246.

¹²¹⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10.

¹²¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 353.

¹²²⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 84, 96.

міщанських прав («кривди») та запровадження чисельних нововведень у вигляді поборів, повинностей тощо («новини»). Незважаючи на певні відмінності в деталях, що залежало від персоналії старости, який їх практикував, вони загалом були такого змісту¹²²¹:

- наближення старостою до себе групи міських жителів, що супроводжувалося звільненням їх від міських повинностей і податків. Найбільше обурювало решту міщан те, що обов'язки звільнених перекладалися на інших членів громади, а право користуватися всіма міськими вигодами у них залишалося;
- запровадження нових повинностей для потреб замку й особисто старости (везити дрова, косити сіно, волочити неводи, здійснювати охорону замку тощо);
- збільшення розміру поборів з міщанських промислів, святкових підношень, запровадження старостою виняткового права викупляти продукти промислів у міщан за визначеною ним вартістю;
- привласнення всього або частини майна міщан, котрі загинули чи потрапили до татарського полону, заволодіння об'єктами міської власності (уходами, корчмами тощо) та використання їх на власний розсуд, як правило, задля особистих інтересів;
- привласнення доходів із певних видів промислів («*провідного*» за супровід купців, отриманої внаслідок сутичок з татарами здобичі тощо)¹²²².

Така політика старост викликала велике невдоволення міщан. Тому не в змозі залагодити протиріччя на місці, вони змушені були, як відомо, зі скаргами звертатися до великого князя литовського. Перші серйозні претензії щодо методів управління були висунуті в 1536 р. й стосувалися О. Дашковича. Щоправда, це відбулося вже після смерті останнього. Очевидно, черкаські міщани через його круту вдачу та жорсткі підходи до управлін-

¹²²¹ У зв'язку з тим, що конкретизація змісту різних заходів старостівської адміністрації, спрямованих на обмеження прав міщан, здійснювалася в тексті раніше, вдаємося лише до окреслення узагальнюючих положень.

¹²²² Див.: ЦДДАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1–9; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 353; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–11.

ської діяльності не ризикнули зробити це за його життя. Натомість вирішили скористатися зміною керівника місцевої влади і звернулися з чолобитною до Сигізмунда I *«штожъ дей якъ держалъ ... тотъ замокъ Черкасский небожыкъ панъ Остафей Дашкевичъ, ино дей в тотъ часъ кривды ся великии имъ отъ него стали»*. За результатами розгляду 17 пунктів цієї скарги до тогочасного місцевого старости В. Тишкевича була відправлена королівська резолюція¹²²³. Хоча за своєю суттю вона була на користь черкашан, але сформульована досить неоднозначно. Більшість положень скарги було задоволено з вимогою до старости діяти *«подле давнего обычая»*. Водночас зазначалося, що попередні урядовці упустили деякі *«служби і подачки замкові»*, а О. Дашкович справедливо їх відновив. Відповідно, король наказував В. Тишкевичу, щоб той надзвичайно скрупульозно ставився до накопичення державних прибутків (*«пожитковъ нашихъ, што будетъ здавна на замокъ нашъ прислухало и всякихъ пошлынъ повинныхъ ничымъ не впуцалъ и того пильне смотрелъ, жебы никоторыи службы и дачки и иныхъ повинности и пожитки наши звечистыи отъ замку нашего ничымъ не отходили, ани ся уменьшали»*¹²²⁴). Таке рішення поставило старосту в незручну ситуацію. Адже від нього вимагали фактично зберегти майже всі попередні податки й повинності та при цьому не обтяжувати населення зайвими поборами. За визначенням А. Яковлєва, єдиним виходом із цієї ситуації, до речі, найвигіднішим для місцевої влади, було продовжити політику попередника¹²²⁵. Хоча джерела й не розкривають нам подальших кроків В. Тишкевича, вірогідно, він пішов саме таким шляхом. Очевидно, це й стало причиною народного виступу, котрий у тому ж 1536 р. вчинили проти нього черкаські міщани та бояри, котрих частково підтримали й мешканці Канєва.

На жаль, джерела не інформують, як саме розгорталося повстання, а подають лише окремі уривчасті відомості про його хід. Воно вибухнуло несподівано й загрожувало серйозними наслід-

¹²²³ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1–2; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 9–13.

¹²²⁴ Цит. за: Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 11–12.

¹²²⁵ Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году... – С. 85.

ками. Це змусило київського воєводу видати наказ направити каральний загін служебників київської роти на чолі з ротмістром проти бунтівників. На відміну від Канева, де місцеві жителі миролюбно зустріли військо й спорядили його провіантом і підводами, у Черкасах загін наштовхнувся на сильний опір міщан. Не маючи достатніх вогневих засобів для його придушення, він був змушений повернутися до Канева «по стрельбу» (артилерію). Прибувши сюди разом зі служебниками В. Тишкевича, військові, озлоблені невдачею, за словами міщан «о полночи квалтовне, обычаемъ неприятельскимъ, острогъ проломили, ворота выбили, сторожовъ побили и всихъ насъ сонныхъ без вести наскочивши забили». Але невдовзі на допомогу прийшли інші міщани і «вытерли зъ острога гвалтовнековъ тыхъ». Після завершення повстання київські служебники звинуватили канівчан, що ті з власної ініціативи здійснили на них напад, вбивши при цьому вісьмох і поранивши двох вояків. Це стало приводом до судового процесу 1542 р., внаслідок якого мешканцям Канева вдалося довести істину та виправдатися перед великим князем литовським¹²²⁶.

Не виключено, що підбурювачем невдоволених міщан був пан Я. Пенько, котрий, маючи певні доручення від короля, на той час мешкав у Черкасах. При розслідуванні цієї справи йому було висунуто звинувачення, що саме він спровокував черкашан на бунт, однак той зумів виправдатися перед владою¹²²⁷. У причетності до повстання були звинувачені й покарані кілька черкаських бояр: Іван Зубрик, Берндей, Ян Малик-баша, Семашкович, Позняк та Васько Ремень. Та через деякий час і вони змогли виправдатись, стверджуючи, що під час повстання були на боці В. Тишкевича, а закиди в їхній бік — не що інше, як наклеп¹²²⁸.

Як саме завершилося повстання — достеменно невідомо. Проте знаємо, що В. Тишкевича невдовзі змінив на посаді черкаського й канівського старости згадуваний у цій справі Я. Пенько. Але і його

¹²²⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 38–39; також див.: Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году... – С. 87–88.

¹²²⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 3–4.

¹²²⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – С. 146–147.

діяльність викликала обурення черкаських міщан. Для розгляду їхньої скарги в серпні 1939 р. до Черкас приїжджав київський воєвода А. Немирович, котрий не виявив старостівської вини. При цьому він зумів умовити обидві сторони розв'язати спірні питання шляхом обопільної домовленості, про що вже згадувалося вище, на основі чого конкретизував деякі податки та повинності міщан¹²²⁹. Однак така ухвала не вдовольнила мешканців Черкас. Вже при наступному старості А. Пронському група черкаських сімей, що не в змозі була більше терпіти тяжкі побори та повинності, близько 1540 – 1541 рр. переселилася до Канева. Водночас від жителів Черкас у 1541 р. до Сигізмунда I була направлена чолобитна *«про кривди і обтяжливості свої, котрі їм від старости діються»*. Натомість черкаський урядовець виправдовувався, що діяв на підставі постанови А. Немировича, що свого часу вимагав від нього король. Сигізмунд I прийняв резолюцію, що А. Пронський вчиняв правомірно згідно з розпорядженнями, переліченими у названій постанові. Але при цьому вказував, аби той трохи поступався міщанам, намагався з ними не конфліктувати¹²³⁰.

Проте сторони так і не дійшли компромісу, а відтак через кілька років знову постали перед королем. Міщани зізналися, що їхній староста не виходив за межі уставу київського воєводи. Натомість заявили, що для них обтяжливою є сама постанова А. Немировича. Утім, незважаючи на нарікання черкасців, Сигізмунд I залишив її в силі. А для авторитетності постанова була підтверджена на вальному сеймі в Бересті 1544 р.¹²³¹.

Не уникнув конфлікту з міщанами й наступник А. Пронського – О. Горностай. Різні новації та утиски стали причиною чергових скарг і звинувачень на адресу старости, направлених тепер уже Сигізмунду Августу. Той в одному зі своїх листів 1546 р., піддавши критиці оскаржувану мешканцями Черкас надмірну запопадливість у виконанні управлінських функцій, відзначив, що звіт урядника про його діяльність суттєво відрізняється від інформації, отриманої від черкашан. Щоб усунути всілякі непорозуміння,

¹²²⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354.

¹²³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 3.

¹²³¹ Там само. – Арк. 3–9; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 372–375.

великий князь литовський поставив старості вимогу діяти відповідно до устави Берестейського сейму 1544 р.¹²³².

Як далі розгорталися події – через брак джерел на разі не відомо. Слід гадати, що протистояння між старостами та міськими громадами більшою чи меншою мірою продовжувалося й пізніше. Принаймні, місцеві урядовці й надалі обмежували міщанські вольності та збільшували побори. Зокрема, наприкінці 60-х рр. XVI ст. черкаські жителі скаржилися Сигізмунду Августу на старосту М. Вишневецького за те, що той обмежив доступ до Єланського уходу, натомість дозволяв *«чужогородцямъ постороннымъ рыболовамъ тамъ стояти и рыбу ловити»*. Вимагаючи припинити це свавілля, зазначали, що *«немалую кривду и шкоду»* вони мають від збільшення розміру обкладання на продукти рибальського промислу. У цій ситуації король пішов назустріч постраждалій стороні, заборонивши допуск до Єланського уходу чужинців, і розпорядився звести побори з риболовлі до давня звичного розміру (*«водле стародавнего звичаю»*)¹²³³.

Характерними для життя міських громад були протиріччя з місцевими землевласниками – шляхтою та монастирями, котрі виникали переважно через землю. Наприклад, один із конфліктів пов'язаний із родом черкаських бояр Зубриків. Перші претензії міщан були зафіксовані близько 1536 р. у контексті скарги на О. Дашковича, де вони, без конкретизації місцевості, зазначали: *«мещанинъ черкаский Зубриковичъ также пасеки ихъ местских за себе забралъ и того имъ вживати забороняеть»*¹²³⁴. Невдовзі черкаський війт Сава *«со поплечники своими»* надіслав до київського воєводи А. Немировича скаргу про привласнення І. Зубриком їхніх уходів з пасіками, наголошуючи про його надмірні зловживання (*«втиски многии чинить»*). Це стало предметом судового розгляду, проведеного київським воєводою у серпні 1540 р. Йшлося про правомірність належності І. Зубрику земель понад р. Ольшанкою та Радивоновських угідь над р. Тясмин. А. Немирович перевірів межі володінь та права на них обох сторін, після чого

¹²³² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 375–376.

¹²³³ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 180–182.

¹²³⁴ Там же. – С. 11.

постановив, що претензії міщан безпідставні. Результати розгляду справи було внесено до відповідного судового листа¹²³⁵. Проте міщани, не зваживши на владне рішення, продовжували промислове використання належних Зубрикові земель. З огляду на це боярин подав скаргу на черкашців до короля, апелюючи до судового листа київського воєводи. Розслідування 1541 р. знову закінчилося на користь І. Зубрика, а міщанам було наказано не чинити кривди та шкоди в його маєтках («и дали бы ему вь томъ покой конечно»)¹²³⁶. Але після цього черкашани, вважаючи, що правда за ними, продовжували проникати в його володіння. У 1555 р. чергова скарга боярина знову довела справу до суду. Її розглядали уповноважені королем комісари — господарський дворянин Вацлав та черкаський і канівський староста Й. Халецький. Міщани були визнані неправими, й І. Зубрик знову виграв процес¹²³⁷. Пізніше черкаські міщани, посягаючи на Радивоновські маєтності, вдалися до хитрощів. Було сфабриковано документ, згідно з яким Василь Зубрик у 1565 р. начебто продав Радивоново якомусь Радузі Губі, котрий, у свою чергу, поступився ним у 1570 р. черкаським міщанам. Однак і ця справа закінчилася не на користь міщан¹²³⁸.

Є відомості й про іншу суперечку, що стосувалася земельної ділянки, відомої під назвою Яцьковські ґрунти в Потясминні¹²³⁹. Колись ці маєтності належали Зубрикам, згодом (1533 р.) перейшли до Яцька Тимкевича, а потім черкаські старости зробили спробу підпорядкувати спустілий хутір з навколишніми землями замковій адміністрації. Проте за розпорядженням Сигізмунда I (1544 р.) незаконно захоплені володіння було повернуто попереднім власникам, після чого ті відразу уступили ці володіння черкаським міщанам. У цей момент у справу втрути-

¹²³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1–2.

¹²³⁶ Грамоты ВКЛ... – С. 67.

¹²³⁷ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – С. 136.

¹²³⁸ ZD. Tom V. Lustracje krolewsczyzn ziem polskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Wydal Aleksandr Jablonowski. – Warszawa, 1877. – S. 225; *Кленатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 423.

¹²³⁹ В районі сучасного м. Сміла Черкаської області (див.: *Кленатский П. Г.* Очерки..., 1912. – С. 423).

лися Зубрики і того ж року через суд отримали привілей на селище Яцькове, яке від міщан перейшло до Стефана Зубрика. Усе ж черкаські ще деякий час робили несміливі кроки повернути насильно, за їх словами, відібрані в них володіння, але безуспішно¹²⁴⁰.

Такі конфлікти не оминули й канівську громаду. Скажімо, спірна ситуація склалася стосовно приписаних до селища Колтягаєва земель, іменованих Черленково і Ярилово, котрі свого часу відписав Київському Пустинно-Микільському монастирю О. Дашкович. Деякий час ці земельні угіддя за обопільною згодою експлуатували канівські міщани, за що сплачували монастирю десятину. Однак на певному етапі дії цієї домовленості канівці припинили традиційні виплати, продовжуючи повною мірою користуватися ґрунтами. По суті, громада привласнила ці маєтки, вважаючи їх «отчизними» міськими володіннями. З огляду на це ігумен монастиря «з братією своєю» звернувся з відповідною скаргою до короля. Той, розібравшись у деталях справи, у березні 1542 р. надіслав до канівських міщан листа із вимогою, щоб ті «*ув оные селища церковные вышей мененые ничим ся не вступовали и земл Колтогаевских некоторых церковных подь себе безправне не забирали...*», а справи з ченцями вели по праву і справедливості¹²⁴¹. Можна припустити, що на цьому конфлікт було вичерпано, оскільки якась інша інформація про ті події у джерелах допоки не траплялася.

Отже, громади Черкас і Канева цілком природно були консервативними у питаннях міських прав і вольностей. Намагаючись протистояти різним законним і незаконним діям державної влади і землевласників (обмеженню правомочності міщан на використання земельних та промислових угідь, збільшенню повинностей та податків), міські общини виявляли досить вольовий характер. Утім, перевагу в такому протистоянні, зазвичай, отримували опоненти.

¹²⁴⁰ Там же. – С. 423; ZD. Том V... – С. 225.

¹²⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 37–38.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії теми засвідчує, що проблема державного управління та громадського самоврядування на Південній Київщині 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. досі не була в наукових пошуках предметом окремого, цілеспрямованого і ґрунтовного вивчення. Виняток становлять кілька розвідок, присвячених деяким її аспектам. У низці наукових праць наявні матеріали, що стосуються теми, але вони представлені в контексті дослідження історії всієї Київської землі, українських земель у складі ВКЛ загалом. Зацікавленість істориків проблемою, що досліджується, є вкрай нерівномірною. Досить плідним у її науковому висліді є доробок учених кінця XIX – початку XX ст. Упродовж радянської доби дослідники до неї фактично не зверталися. Лише у рамках двох останніх десятиліть у міру хоча й повільного просування вперед литuanістичних студій питання діяльності органів державного управління та громадського самоврядування на Південній Київщині литовської доби набули епізодичного висвітлення. Утім, переважний обсяг нашої проблематики або взагалі не студійований, або далекий від поглибленого розкриття через дотичний, поверхневий характер досліджень.

Джерельна база теми представлена писемними пам'ятками, які диференційовано за походженням (опубліковані й архівні) та за змістовно-формальним принципом. Впадає в око, що опубліковані документи за кількісним складом та фактологічним матеріалом суттєво переважають відомі архівні джерела. Також далеко нерівномірним за змістовим наповненням є тематичний спектр документальних зібрань. Приміром, найчисельнішим джерельним підмурівком забезпечені питання військової та дипломатичної діяльності черкаських і канівських урядовців. Натомість найслабшими документальними засадами характеризується проблематика, що розкриває сутність та специфіку самоврядування населення Південної Київщини, передусім

сільської його частини. Утім, зміст та обсяг джерельної бази, а також здобутки історіографії дають можливість зробити певні висновки та узагальнення.

Організація державного управління та громадського самоврядування на Південній Київщині в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. була детермінована системою чинників як долитовського періоду, так і факторами власне литовської доби. Для розташованих на південь від Києва земель середньої течії Дніпра в досліджуваний період характерна своєрідна динаміка розвитку державно-політичного устрою. Упродовж 40 рр. – кінця XIII ст. на цих землях фактично виник вакуум князівської влади, який зрідка заповнювався появою в регіоні дрібних князівств (наприклад, Пороського) або ж підпорядкуванням цих земель київським князям наприкінці XIII – XIV ст., що сприяло поновленню й подовженню традицій державного життя. Проте з огляду на політичну слабкість, нетривале існування та незмогу поширитись на всю територію Південної Київщини, державний устрій того часу не міг повною мірою охопити весь регіон.

Через відсутність дієвої та стабільної державної влади, особливо в другій половині XIII ст., регуляцію життя населення взяли на себе громади з притаманними їм навичками самоуправління. Відсутність княжої влади зумовила перехід автономних громад під пряму зверхність татар, що означало таку ж васальну залежність від ординців, яку мали руські князівства.

У період монгольської зверхності на Південній Київщині, як й інших руських землях, з ініціативи ординців відбулося створення податкових округів – певної територіально-адміністративної системи, на чолі структурних одиниць котрої стояли отамани. Припускаємо, що такий поділ міг тією чи іншою мірою лягти в основу аналогічної системи, створеної згодом литовською владою. Водночас розвиток існуючої на той час у регіоні системи громад сприяв накопиченню досвіду самоврядування, що набув засадничого характеру в литовську добу.

На формування та функціонування державного управління та громадського самоврядування на Південній Київщині вплинули

ряд чинників литовської доби. Насамперед цій справі слугувала цілеспрямована політика як великих князів литовських, так і князів київських, спрямована на утвердження державності та побудову дієздатної і збалансованої вертикалі влади. Неабияку роль відіграло й геополітичне становище регіону. Адже Південна Київщина географічно сусідила з Кримським ханством та Московською державою, що надавало їй по суті статусу південного форпосту ВКЛ передусім у військово-політичній сфері. А це, у свою чергу, накладало відповідні функції на місцевих урядовців. Зрештою на формуванні кола фінансово-господарських обов'язків і повноважень замкової адміністрації позначилася специфіка соціально-економічного розвитку краю. Вказані чинники зумовили також еволюцію форм територіальної громади та її органів самоврядування.

У процесі формування повітової моделі адміністративно-територіального устрою в XV ст. на теренах Південної Київщини утворилися Черкаський і Канівський повіти (з початку XVI ст. – староства), які періодично в 20 – 60 рр. XVI ст. зливалися воєдино через те, що їх одночасно очолювала одна особа. Їхню адміністрацію становили намісницький, а згодом старостівський уряди з відповідним штатом: інститут заступників – своєрідна старостівська вертикаль влади (справця, намісник, підстароста), а також дрібніші посадовці (писар, децький, тивун, старостівські слуги тощо).

Аналіз джерел та наукових досліджень дає змогу ідентифікувати 22 особи, які в литовську добу очолювали Черкаський повіт (староство). Із них у XV ст. – 6, у XVI ст. – 16 осіб. Один із них – Матвій Александрович Кміта – двічі обіймав посаду черкаського намісника. На чолі Канівської адміністрації зафіксовано 12 осіб (усі впродовж XVI ст.), більшість із яких одночасно були й черкаськими урядовцями. Найдовше керував повітими (староствами) Південної Київщини О. Дашкович (близько 25 років).

У встановленні персонального складу та хронологічної послідовності обіймання посад черкаськими й канівськими

державцями, намісниками та старостами дослідники припускалися ряду помилок. Найсуттєвішими серед них є приписування старостування в Черкасах М. Вишневецькому (1540 р.), І. Вишневецькому (1541 р.) та Д. Вишневецькому (кінець 40-х – 50-і рр. XVI ст.). Також мають місце неточності у датуванні обіймання місцевими урядовцями посад.

Намісники й старости Черкаського та Канівського замків отримували посаду шляхом призначення київським князем, а після ліквідації Київського князівства – великим князем литовським, якому вони безпосередньо підпорядковувалися в переважній більшості складових своєї компетенції. З київським воєводою місцеві урядовці функціонували переважно як паралельні інститути, хоч за умов спільного виконання певної діяльності авторитет воєводи був вищим. Крім того, воєвода, порівняно зі старостою, мав статус вищої інстанції в судовій сфері.

Найважливішим обов'язком намісників і старост було забезпечення обороноздатності та захисту підпорядкованого регіону. Вони володіли також специфічною для свого статусу функцією – виконували дипломатичні повноваження. Окрім цього, у їхній компетенції перебували судово-адміністративні та фіскально-господарські справи.

Фактично в усіх сферах своєї діяльності керівники місцевої адміністрації почувалися повновладними господарями. На підставі делегованих державою повноважень чи з власної ініціативи вони систематично вдавалися до самовладних дій. Своєрідність геополітичної ситуації та встановлені урядовими колами дипломатичні повноваження зумовили практику ведення старостами почасти самостійних зовнішніх відносин із представниками сусідніх держав – Кримського ханства та, рідше, Великого князівства Московського. Самостійність та самовладність фіксуються також й у виконанні місцевими намісниками та старостами судово-адміністративних та фіскально-господарських функцій. З огляду на це Черкаський і Канівський повіти (староства) кінця XV – першої половини XVI ст. набувають статусу *квазіавтономності* – автономності, яка фактично наявна

в більшості сфер діяльності місцевої влади, але не підтверджена юридично.

Упродовж XIV – першої половини XV ст. базовою моделлю самоврядної організації населення Південної Київщини були волості. Вони мали сотенно-десяткову систему внутрішнього устрою, де первинною ланкою виступали дворища та села. Волостям було притаманне власне самоуправління, яке уособлювали такі інститути, як волосна адміністрація, представлена виборними сотниками та вічові збори.

У процесі еволюції територіальних форм громади відбулося руйнування волосного устрою. Цьому слугували ряд зовнішніх та внутрішніх чинників, а саме: татарська агресія, перехід окремих частин волостей у феодалну власність, вихід зі складу волості її членів, відокремлення центрального міста від волості. Під впливом перелічених чинників у середині – другій половині XV ст. відбувся розпад волостей, унаслідок чого виокремилися нові форми територіальних громад – сільського та міського типу. Внутрішню структуру сільських громад становив подимний устрій. Тогочасні села налічували, як правило, 3 – 10 димів. До складу сільської громади могли входити як мешканці одного села, так і кількох сусідніх сіл, що становили утворення волосного типу. Механізм функціонування громади, її органи самоуправління, по суті, відтворювали волосну модель із тією різницею, що сільська громада володіла меншими територіальними обширами, налічувала меншу кількість членів. Самоврядування в середовищі сільських громад репрезентували отамани та збори громади – копи.

Таку саму схему інститутів самоврядування мали міські громади Черкас і Канева, очолювані війтами. Верховна влада належала зборам громади. Самоврядування обох міст базувалося на засадах «руського» («звичайного») права, що передбачало наявність певних прав, вольностей та обов'язків. Громади непривілейованих міст поступово потрапили в підпорядкування представництва державної влади в регіоні. Ця обставина, а також відсутність чіткого розмежування державної та громадської майнової та земельної власності зумовили політику обмеження

владою «стародавніх» прав і вольностей. Невдовзі це переросло в серйозні зловживання з боку черкаських і канівських старост. Громади були змушені відстоювати свої права в судовому порядку та іноді вдавалися до радикальних дій – повстань (1536 р.). Проте влада, за винятком окремих випадків, відстоювала свої позиції.

Цією монографією далеко не вичерпується дослідження історії державного управління та громадського самоврядування на Південній Київщині в добу литовської зверхності. Маємо надію, що запропонована на розсуд читача праця не лише заповнить певні прогалини у вивченні минулого зазначеного регіону, а й викличе дискусію та стимулює наукові пошуки в означеному в книзі напрямку.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

*Державці, намісники й старости Черкаського замку
XV – 60-х рр. XVI ст.*

Ім'я	Датування обіймання посади	Соціальне походження	Джерела, література
<i>Рафал зі Слупова (Rphael de Sluprow)</i>	згадується 1409	?	ZD. Том XXII (Т. XI). – С. 110
<i>Кміта (Александр) Волчкович</i>	згадується 1434 (?)	пан	<i>Яковенко Н. М.</i> Українська шляхта..., 1993. – С. 156; <i>її ж.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 169
<i>Свиридов</i>	за князювання у Києві Семена Оленьковича	пан	Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362
<i>Матвій Александрович Кміта (Кміта Александрович)</i>	згадується 1482 (1482–1487 (?))	пан	<i>Владимирский-Буданов М.</i> Население Юго-Западной России ... – С. 83
<i>Богдан Федорович Глинський</i>	1488–1493 (весна 1494–(?))	князь	ЛМ. Кнуга № 4... – Р. 65; Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 195 – 196; Там само. – Т. 35. – С. 23
<i>Матвій Александрович Кміта (Кміта Александрович)</i>	1494 (не пізніше травня)–1496	пан	Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 8; AS. Том I. – С. 103; Акты ЗР. – Т. 1. – С. 152; Акты ЛМ. Т. 1. Вып. 1. – С. 70; <i>Клепатский П. Г.</i> Очерки..., 1912. – С. 416
<i>Ольбрахт Мартинович Гашгольд</i>	згадується 1498	пан	Дворцовые разряды. Том второй. – С. 900
<i>Іван Дашкович Глинський</i>	1500–1501	князь	Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 330; <i>Клепатский П. Г.</i> Очерки..., 1912. – С. 416; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 14
<i>Михайло Остафійович Халецький</i>	згадується 1501	пан	<i>Яковенко Н. М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 185
<i>Сенюшко (Семен, Сенько, Сень) Романович Волчкович</i>	1502–1503 (?)	пан	ЛМ. Кнуга № 15... – Р. 160; <i>Яковенко Н. М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 170, 176
<i>Сенько Полозович (Семен Федорович Полозович)</i>	згадується 1503	пан	Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 1; Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 113
<i>Василь Дашкович Глинський</i>	1504–1507	князь	Сборник ИРИО. – Т. 41 – С. 542; ЛМ. Кнуга № 6... – Р. 92, 96; <i>ibid.</i> Кнуга № 8... – Р. 168; Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 т. – С. 143–144

Тимофій Іванович Капушта	1507– щонайменше до травня 1511	князь	<i>Pulaski K.</i> <i>Dzikie pola.</i> – S. 31; <i>Яковенко Н. М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 367; РИБ. Т. XX. – Стб. 110, 133–135
Андрій Якубович Немирович (Немирич)	1511– травень 1514	пан	<i>Клепатский П. Г.</i> <i>Очерки...</i> , 1912. – С. 416; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 14
Остафій Іванович Дашкович	травень – червень (?) 1514–1535 (кінець 1536–(?))	пан	<i>Клепатский П. Г.</i> <i>Очерки...</i> , 1912. – С. 416; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 14; <i>Черкас Б. В.</i> Остафій Дашкович... – С. 56, 65
Василь Тишкевич (Василь Каленикович Тишкович)	1536–1537	пан	<i>Клепатский П. Г.</i> <i>Очерки...</i> , 1912. – С. 417; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 15; <i>Яковенко Н.М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 187; AS. Tom IV. – S. 81
Ян Петрович Пенько	осінь (?) 1537– травень – початок червня 1540	пан	ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1.–Спр. 147.– Арк. 5 зв.–7 зв.; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 17; LM (1540 – 1543). 12-oji Teistmu byly knyga... – P. 33, 89–91
Андрій Глібович Пронський	10.06.1540 –1544	князь	Акты ЮЗР. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 т. – С. 142; ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 3–4 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 374; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 11–12
Оникій Остафійович Горностай	29.09. 1544 – 6.09.1547	пан	Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 375 – 376; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 12; <i>Яковенко Н.М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 175
Ян Хрцонович	1547–1552	пан	Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С. 77; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 13
Дмитро Федорович Сангушко (Сангушкович)	кінець 1552–1553	князь	AS. Tom VI. – S. 135, 162–166; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 75; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 6. – С. 11; <i>Клепатский П. Г.</i> <i>Очерки...</i> , 1912. – С. 417; <i>Яковлев А.</i> Намісники, державці і старости... – С. 14
Йосип Михайлович Халецький	1555 (кінець 1553–(?)) – 1559	пан	ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51–52, 56; Акты ЮЗР. –Т.2. Прибавления к 1 и 2 т. – С. 151; <i>Яковенко Н.М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 185
Михайло Олександрович Вишневецький	1559–1584	князь	КПМВКЛ. – С. 180 – 181; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 140–141, 181; Грамоты ВКЛ... – С. 91; <i>Яковенко Н. М.</i> Українська шляхта..., 2008. – С. 123

Таблиця 2

*Державці, намісники й старости
Канівського замку XVI ст.*

Ім'я	Датування обіймання посади	Соціальне походження	Джерела, література
<i>Тимофій Іванович Капустя</i>	1507–1510 (1508 – (?))	князь	<i>Pulaski K. Dzikie pola. – S. 31; Яковенко Н. М. Українська шляхта... , 2008. – С. 367; РМБ. Т. XX. – Стб. 110, 133–135</i>
<i>Остафій Іванович Дашкович</i>	1510 (1508–(?)) – 1535 (січень 1536 – (?))	пан	<i>Клепатский П. Г. Очерки... , 1912. – С. 416; Черкас Б. В. Остафій Дашкович... – С. 56, 65</i>
<i>Чайка (намісник О. Дашковича)</i>	в часи старостування О. Дашковича	боярин	Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103
<i>Василь Тишкевич (Василь Каленикович Тишкович)</i>	1536–1537	пан	<i>Клепатский П. Г. Очерки... , 1912. – С. 417; Яковенко Н. М. Українська шляхта... , 2008. – С. 187; AS. Том IV. – С. 81</i>
<i>Ян Петрович Пенько</i>	осінь (?) 1537 – 1539 (?)	пан	ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 5 зв. – 7 зв.; Акты ЗР. – Т. 2. – С. 352–354; Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 17; LM (1540–1543). 12-ої Teismu byla knyga... – Р. 89–91
<i>Володимир Богданович Глинський-Путивльський (?)</i>	1539–1540 (?)	князь	<i>Михайлюк Ю. М. Старости Черкаського і Канівського замків... – С. 29</i>
<i>Никифор Васильович Бобоєд</i>	10.06.1540–1543	пан	ЦДІАУК. – Ф. КМФ – 36. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 64 зв.; AS. Том IV. – С. 369; <i>Клепатский П. Г. Очерки... , 1912. – С. 394.</i>
<i>Онукій Остафійович Горностай</i>	1544	пан	Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 375 – 376; <i>Яковенко Н. М. Українська шляхта... , 2008. – С. 175</i>
<i>Іван Васильович Соломерецький</i>	1545	князь	Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 38, 44.
<i>Ян Хрщонович</i>	1547–1552	пан	Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 77; <i>Яковлев А. Намісники, державці і старости... – С. 13</i>
<i>Дмитро Федорович Сангушко (Сангушкович)</i>	кінець 1552–1553	князь	AS. Том VI. – С. 135, 162–166; Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 75; Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 6. – С. 11; <i>Клепатский П. Г. Очерки... , 1912. – С. 417;</i>
<i>Йосип Михайлович Халецький</i>	1555 (кінець 1553–(?)) – 1559	пан	ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51–52, 56; Акты ЮЗР. – Т. 2. Прибавления к 1 и 2 т. – С. 151; <i>Яковенко Н. М. Українська шляхта... , 2008. – С. 185</i>
<i>Михайло Олександрович Вишневецький</i>	1559–1580	князь	КПМВКЛ. – С. 180 – 181; Архів ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 140–141, 181; Грамоты ВКЛ... – С. 91; <i>Яковенко Н. М. Українська шляхта... , 2008. – С. 123</i>

Таблиця 3

*Хронологічна послідовність обіймання посади
 черкаських намісниками й старостами**

за дослідженням А. Яковлєва**		за дослідженням П. Клепатського***	
Свиридов	намісник київського князя Семена Олельковича (друга полов. XV в.)	Свиридовъ	при СеменѢ ОлельковичѢ
князь Богдан Федорович Глинський	(1488) – 1493	Богданъ Ф. Глинскій	1494
Кмита Олександрович	1494 – 1500	Кмита Александровичъ	1494 – 6
князь Іван Дашкович	1500 – 1501	Иванъ Д. Глинскій	1500 – 1501
Семен (Сенко) Полозович	1501 – 1503	Сенько Полозовичъ	1503
князь Василь Дашкович	1504 – 1507	Василий Д. Глинскій	1504 – 7
князь Тимофій Іванович Капуста	(1508) – 1511	Тимофей Капуста	1511
Андрій Якубович Немирович	1511 – 1514	Андрей Немировичъ	1511 – 1514
Остафій Дашкович	1514 – 1535	Ольбрахтъ М. Гаштольдъ	1518
Василь Тишкевич	1536 – (1537)	Остафій Дашкевичъ	1514 – 35
Ян Пенько	(1537) – 1540	Василій Тышкевичъ	1536 – 7
князь Андрій Глібович Пронський	1540 – 1544	Янъ Пенько (Немировичъ)	1539
Оникій Горностай	1544 – 1547	Михаилъ А. Вишневецкій	1540
Ян Хрщонович	(1547) – 1552	Андрей Г. Пронскій	1540 – 44
князь Дмитро Сангушко	1553	Оникій Горностай	1544 – 46
Іосиф Михайлович Халецький	(1558) – 1560	Янъ Хрщоновичъ	1547 – 52
князь Михайло Вишневецкій	1560 – 1581	Дмитрій Сангушко	1552 – (+ 1554)
		Іосифъ Халецкій	1558 – 9
		Семень Кмита – справа	1559
		Михаил А. Вишневецкій	1560

* Із дотриманням авторського іменування персоналії, правопису та датування.

** Яковлєв А. Намісники, державці і старости... – С. 14.

*** Клепатский П. Г. Очерки..., 1912. – С. 416–417.

Таблиця 4

*Статті місцевих доходів Черкаського й Канівського замкових урядів у першій половині XVI ст.**

№ з/п	Видова форма доходів		Еквівалент
	Назва	Довідка	
Збір на сторожову службу			
1.	«Сторожовщина», «кликовщина»	для оплати послуг замкової та острогової охорони	2-3 гроші від диму
Судові збори			
2.	«Пересудь»	стягнення з позивачів, котрі виграли судовий процес	у Черкасах – 4 гроші, у Каневі – від 30 грошів до 10% від виграної суми
3.	«Вина», «повинное»	штраф на користь замку за неправомірну дію	відповідно до Статуту в залежності від виду скоєного
4.	«Повежное»	стягнення за утримання арештованого	у Черкасах становило 1–12 грошей, у Каневі – 3–30 грошей
Митні збори			
5.	З торгових караванів	мито збиралося з караванів незалежно від напрямку руху (із Криму чи навпаки)	дорогі тканини та одяг, елементи кінської збруї тощо
6.	З окремих торговців	мито стягувалося лише з тих, хто не мав «безмитних листів»	від копи по 3 гроші
7.	«Померное»	знімалося від обсягу товару, що продавався із воза	«от четвертки по 4 пенязи»
8.	«Обестка»	компенсація новоприбульця за отримання права на торгівельну діяльність	у Черкасах – 1 гріш, у Каневі – 2 гроші
Податки зі степових промислів та інших видів діяльності			
9.	«Соляное»	стягувалося старостою з ватаг, що доправляли сіль зі степу	1-2 ковші солі
10.	«Поклон» з «бобрових гонів»	давався старості від ватаги бобровників	від двох бобрів до 1/7 здобичі
11.	«Вить» з уходників	стягувалася з рибалок та мисливців при поверненні з промислів	1/8 від здобичі уходників (риба, сало, м'ясо, хутро, шкіра тощо)
12.	«Поклон» з осетрових ловів	збирався з уходників під час весняних осетрових ловів	немісцеві рибалки давали 1/8 улову, черкаські – від двох осетрів до 1/3 улову
13.	«Поклон» з уходників-чужгородців	збирався з ватаг немісцевих уходників за дозвіл на промисли	натуральний набір (певна кількість вівса, круп, солоду, колес чи меду) або гроші
14.	«Дань медовая»	стягувалася з уходників, що промишляли медом	залежно від продуктивності уходників
15.	З прибутку за транспортні послуги	стягувався з міщан, котрі надавали човни для караванів, що рухалися водним шляхом	«зъ каждого чолна по золотому»
16.	«Доходъ з бутынкоть»	стягувався з трофеїв степового протистояння	«одно што лепшое»

* Підготовлено на основі описів Черкаського і Канівського замків 1552 р. (див.: Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 76–105).

17.	«Доходь оть полоняниковъ»	брався у втікачів з татарського полону, коли ті приводили з собою одного коня і більше	один кінь
18.	«Кони з диковъ»	стягувалися із тих, хто приганяв зі степу збіглих коней, що належали німцєвим жителям (останні мали компенсувати затрати добродчинця)	12 грошей
19.	«Прибутки з корчми»	у середині XVI ст. корчми у Черкасах (3) і Канєві (1) належали старості, котрий монополізував виробництво і продаж меду та горілки	кадь меду коштувала 8 коп і 25 грошей, відро горілки – 40 грошей.
20.	«Сєно»	сіно мали постачати лише міщани	віз сіна з диму
Святкові дарунки			
21.	«Куниця»	сплачувалася при виході заміж	дівчина платила 6-12 грошей, а вдова – 30 грошей.
22.	«Колядки»	дарунки старості на Різдво Христове	хутро куніці чи лисиці або 6–12 грошей.

Таблиця 5

*Сєла й сєлиця на території Канівського повіту
 (староства) за даними ревізії 1552 р.**

№ з/п	Назва сєла або сєлиця	Власники або підпорядкування	Кількість мешканців
1.	Вороново	князь Капуста	15 сімей
2.	Ходорово	киянин Онкович	–
3.	Дєрдево (Жєрдево)	зем'янин Богуш Морозович	–
4.	Каменка	Зарубська (Трахтемирівська) церква	–
5.	Тєлєхтемирово	великий князь литовський	9 сімей
6.	Григорєво	зем'янин Богуш Морозович	–
7.	Подсичі	пан Служка	6 сімей
8.	Туліблє	дружина князя Володимира Путивльського	6 сімей
9.	Ярилово	Київський Пустинський монастир	–
10.	Колтягаєво	Київський Пустинський монастир	6 сімей
11.	Бувков	зем'янин Балакирьов	–
12.	Черленков	Київський Пустинський монастир	–
13.	Конончє (Кононча)	Київський Пустинський монастир	–
14.	Товарово	князі Глинські	–
15.	Совин	Київський Пустинський монастир	8 сімей

* Підготовлено на основі опису Канівського замку 1552 р. (див.: Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–105)

16.	Осетров	адміністрація Канівського замку	–
17.	Ождилово	зем'янин Драб	–
18.	Соркланово	Київський Пустинський монастир	–
19.	Арагєєв	Києво-Печерський монастир	–
20.	Царьово	адміністрація Канівського замку	–
21.	Вали	адміністрація Канівського замку	–
22.	Тепсеєв	адміністрація Канівського замку	–
23.	Пехов	адміністрація Канівського замку	–
24.	Репехов	адміністрація Канівського замку	–
25.	Городище	адміністрація Канівського замку	–

Таблиця 6

*Села й селища на території Черкаського повіту
(староства) за даними ревізії 1552 р.**

№ з/п	Назва села або селища	Власники	Кількість мешканців
1.	Мошни	половину селища тримав канівський зем'янин Богуш Морозович, а решту ділили між собою князь Василь Домонт та пан Ян Келбовський	–
2.	Лебедин	навпів володіли пан Ян Келбовський та пан Михайло Грибунович	–
3.	Глинськ	пан Михайло Грибунович	–
4.	Міхлеєво (Мліїв)	пан Іван Зубрик (Жубрик)	–
5.	Горловці (Орловець)	пан Іван Зубрик (Жубрик)	–
6.	Лічінци (Лінченці)	пан Іван Зубрик (Жубрик)	–
7.	Радивонівське	пан Іван Зубрик (Жубрик)	–
8.	Бузуків	Києво-Печерський монастир	–

* Підготовлено на основі опису Черкаського замку 1552 р. (див.: Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 84–90).

Таблиця 7

*Кількісний склад представників різних категорій
населення в Черкасах і Каневі за матеріалами ревізії
місцевих замків станом на 1552 р.**

м. Черкаси			
№ з/п	Категорії населення	Кількість сімей	Орієнтовна кількість осіб
1.	Князі	1	6
2.	Зем'яни	3	18
3.	Бояри	5	30
4.	Міщани господарські	191	1146
5.	Міщани городові (замкові)	31	186
6.	Міщани зем'янські	8	48
7.	Слуги городові (замкові)	23	138
8.	Драби**	–	160
9.	Службники старости	–	61
10.	Козаки «прихожі»	250	250
11.	Козаки постійно мешкаючі	?	?
Усього		262	2043
м. Канів			
1.	Бояри	7	42
2.	Міщани господарські	124	744
3.	Слуги замкові	46	276
4.	Драби	7	42
5.	Феодально залежні селяни, що перебралися жити до міста	37	222
6.	Козаки «прихожі» ***	?	?
7.	Козаки постійно мешкаючі	?	?
Усього		221	1326

* Підраховано на основі описів Черкаського і Канівського замків 1552 р. (див.: Архів ЮЗР – Ч. 7. – Т. 1. – С. 76–105).

** Ймовірно, у Черкасах драби і службники були без сімей (принаймні, про їхні сім'ї ніде не згадується) і власних будинків, а проживали в замку і, можливо, частково були розквартировані по місту.

*** Про цю категорію в Каневі ревізори зазначали, що «бывает их неровно завжды, але яко которых часов».

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

- 1.1. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. — Оп. 1. — Спр. 1926.
- 1.2. Ф. 131: Киевский Слупский Николаевский мужской монастырь. — Оп. 33. — Спр. 1.
- 1.3. Ф. 220: Колекція документів Київської археографічної комісії. — Оп. 1. — Спр. 12, 13, 14, 16, 639, 662, 663.
- 1.4. Ф. 221: Колекція документів „Новая серия”. — Оп. 1. — Спр. 13.
- 1.5. Ф. 223: Серія Б. — Оп. 1. — Спр. 330.
- 1.6. Ф. 2227: Колекція документів Волинського музею. — Оп. 1. — Спр. 147.
- 1.7. Ф. КМФ — 7: Документы и материалы по истории Украины из фондов Центрального государственного Архива древних актов СССР. — Оп. 2. — Спр. 88.
- 1.8. Ф. КМФ — 9: Документы и материалы по истории Украины из фондов и коллекций рукописного отдела Санкт-Петербургского отделения истории АН России. — Оп. 3. — Спр. 14.
- 1.9. Ф. КМФ — 15: Документы архивов и рукописных отделов библиотек Польской Народной Республики, отражающие историю Украины. — Оп. 1. — Спр. 10, 398.
- 1.10. Ф. КМФ — 36: Литовська Метрика. — Оп. 1. — Спр. 7, 9, 15, 24, 563.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. Вернадського*

- 1.11. Ф. 1: Літературні матеріали. — Спр. 8308.
- 1.12. Ф. 2: Історичні матеріали. — Спр. 1376, 1387, 6011
- 1.13. Ф. 71: Архив Кивлицкого Е. А. — Спр. 129.

2. Опубліковані

- 2.1. Акты из Метрики Литовской с 1374 — 1529 г. — СПб., 1895.
- 2.2. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. И. Леонтовичем. —

- Варшава, 1896–1897. – Т.1. Вып. 1 (1413–1498); Вып. 2 (1499–1507).
- 2.3. Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – М., 1897–1899. – Т. 1–2.
- 2.4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1 (1340–1506). – СПб., 1846; Т. 2 (1506–1544). – СПб., 1848; Т. 3 (1544–1588). – СПб., 1848.
- 2.5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1; СПб., 1865. – Т. 2.
- 2.6. *Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувейни*. История покорителя Вселенной // Родина. – 1997. – № 3/4. – С. 26–52.
- 2.7. *Амброджо Кантарини*. Путешествие в Персию // Барбаро и Кантарини о России. – Ленинград, 1971. – С. 210–234.
- 2.8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1. – Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). – К., 1883; Ч. 3. – Т. 1. Акты о козаках (1500–1648). – К., 1863; Ч. 4. – Т. 1. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867; Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886; Ч. 7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890; Ч. 7. – Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI – XVIII вв. – К., 1905; Ч. 8. – Т. 4. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII в. – К., 1907; Ч. 8. – Т. 5. Акты об украинской администрации. – К., 1907; Ч. 8. – Т. 6. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – К., 1911.
- 2.9. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. – К., 2009.
- 2.10. *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М, 1988.
- 2.11. Грамоти XIV ст. – К., 1974.
- 2.12. Грамоты Великихъ князей Литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ. Собранныя и изданыя подъ редакціею Владиміра Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

- 2.13. Густинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 233 – 373.
- 2.14. Дворцовые разряды. Том второй (съ 1628 по 1645 г.). – СПб., 1851.
- 2.15. Деций Й. Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало // Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – С. 172–178.
- 2.16. Документы Московского Архива Министерства Юстиции / Подгот. М. В. Довнар-Запольский. – М., 1897. – Т. 1.
- 2.17. Евреиновский список // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 357–412.
- 2.18. Ермолинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1910. – Т. 23.
- 2.19. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.
- 2.20. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 2–217.
- 2.21. История монголов по армянским источникам. – СПб., 1873.
- 2.22. История Татарии в материалах и документах. – М., 1937.
- 2.23. Каманин И. М. Материалы по истории // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 1–24.
- 2.24. Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г. / Издана М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1843. – Т. 1.
- 2.25. Кройника литовская и жмойтская // ПСРЛ. – М., 1975. – Т. 32. – С. 15–127.
- 2.26. Летопись Археологического общества // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 91–102.
- 2.27. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. 7.
- 2.28. Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып. 1. – С. 1–58.
- 2.29. Литовська Метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – К., 2005.

- 2.30. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
- 2.31. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. – К., 1989.
- 2.32. *Малиновскій* І. Сборникъ материаловъ, относящихся къ исторіи пановъ-рады Великаго Княжества Литовскаго. – Томскъ, 1901.
- 2.33. Мэн-да бей-лу («Полное описание монголо-татар»). – М., 1975.
- 2.34. Никоновская летопись // ПСРА. – М., 1965. – Т. 11. – С.1–172.
- 2.35. Ольшевский список // ПСРА. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 421–472.
- 2.36. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. – СПб., 1851. – Т. 1.
- 2.37. Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРА. – М., 1965. – Т. 13.
- 2.38. *Плано Карпини Дж. Дель*. История монголов. Г. де Рубрук. Путешествия в Восточные страны. Книга Марко Поло. – М., 1997.
- 2.39. *Рашид-ад-Дин*. Сборник летописей. – М.-Л., 1952. – Т. 1. – Кн. 2.
- 2.40. Розов В. Українські грамоти. – Т.1: XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928.
- 2.41. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. 20. – СПб., 1903; Т. 27. – СПб., 1910.
- 2.42. Сборник Императорского Русского Исторического общества. Т. 35. – СПб, 1848; Т. 41 – СПб, 1884; Т. 59. – СПб, 1887; Т. 95. – СПб, 1884.
- 2.43. Сборник князя Оболенского ? 1. Книга Посольская Великого Княжества Литовского 1506 г. – М., 1838.
- 2.44. Софийская первая летопись // ПСРА. – СПб., 1851. – Т. 5.
- 2.45. Список графа Красинского // ПСРА. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 153–190.
- 2.46. Список графа Рачинского // ПСРА. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 295–356.

- 2.47. Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса, 2002. – Т. 1; Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса, 2003. – Т. 2.
- 2.48. Супрасльський список // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 1–84.
- 2.49. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб, 1884; Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л., 1941.
- 2.50. Торгівля на Україні (XIV – середина XVII ст.): Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.
- 2.51. Уваровський список // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 85–124.
- 2.52. Українські грамоти XV ст. / Підг. тексту, вст. стаття і комент. В. М. Русанівського. – К., 1965.
- 2.53. Хроника Быховца. – М., 1966.
- 2.54. *Яковлев А.* З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI віку. Додатки. – К., 1907.
- 2.55. Ярлык хана Золотой Орды Тохтамышша к польському королю Ягайлу 1392–1393 года. Издан князем М. А. Оболенским. – Казань, 1850.
- 2.56. Acta Tomiciana. – Wrocław, 1961. – Т. 16. – Pars 2; Wrocław, 1966. – Т. 17.
- 2.57. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Tom I. 1366–1506. – Lwow, 1887; Tom 2. 1284–1506. – Lwow, 1888; Tom IV. 1535–1547. – Lwow, 1890; Tom VI. 1549–1577. – Lwow, 1910.
- 2.58. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2. – Ks. IV, V. – S. 700 – 1222.
- 2.59. Lietuvos Metrika (1540 – 1541). 10-oji Teismų bylų knyga. (XVI a. pabaigos kopija). – Vilnius, 2003.
- 2.60. Lietuvos Metrika (1540 – 1543). 12-oji Teismų bylų knyga. XVI a. pabaigos kopija. – Vilnius, 2007.

- 2.61. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 10 (1440–1523). Užrašymu knyga 10. – Vilnius, 1997.
- 2.62. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 14 (1524–1529). Užrašymu knyga 14. – Vilnius, 2008.
- 2.63. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 15 (1528–1538). Užrašymu knyga 15. – Vilnius, 2002.
- 2.64. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 25 (1387–1546). Užrašymu knyga 25. – Vilnius, 1998.
- 2.65. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4 (1479–1491). Užrašymu knyga 4. – Vilnius, 2004
- 2.66. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6 (1494–1506). Užrašymu knyga 6. – Vilnius, 2007.
- 2.67. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514). Užrašymu knyga 8. – Vilnius, 1995.
- 2.68. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 9 (1511–1518). Užrašymu knyga 9. – Vilnius, 2003.
- 2.69. Skarbiec diplomatov. Zebrał i wtresci opisal Ignacy Danilowicz. – Wilno, 1860. – Т. 1.
- 2.70. *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2.
- 2.71. Źródła dziejowe. Tom V. Lustracje krolewsczyzn ziem polskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Wydal Aleksandr Jablonowski. – Warszawa, 1877; Tom XX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). – Warszawa, 1894.
- 2.72. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552 гг.). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: Валеры Мянжынскі, Уладзімір Свяжынскі. – Менск, 2000.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрияшев О.* Нарис історії колонізації Київської землі // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 33–79.
2. *Андрияшев О.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1–29.
3. *Антонович В. Б.* Исследование о городах юго-западного края // Антонович В. Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 135–194.
4. *Антонович В. Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 534–576.
5. *Антонович В. Б.* Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетии // ЧИОНА. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 42–46.
6. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
7. *Археологія Української РСР: В 3-х т.* – К., 1975. – Т. 3.
8. *Бабенко Р.* Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004.
9. *Багалій Д. І.* Нарис історії України: доба натурального господарства. – К., 1994.
10. *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – 1950. – Т. 32. – С. 198–232.
11. *Барбашев А.* Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410). – СПб., 1885.
12. *Барвінський Є.* Набiг козакiв на Очакiв 1545 р. // Записки НТШ. – Львiв, 1897. – Т. 18. – С. 1–31.
13. *Бездрабко В.В.* Акти історичні // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. – С. 60–61.
14. *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (По материалам археологических исследований). – К., 1982.
15. *Беляева С. О., Кубишев А. І.* Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. (За матеріалами поблизу сіл Комарівка та Озаричі) – К., 1995.

16. Білоус Н. Відносини київської міської влади з воєводами у 1559 – 1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 7. – К., 2003. – С. 67–82.
17. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.
18. Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 23–39.
19. Білоус Н. Привілей на вїтївство київським міщанам Черевчєям // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 239–242.
20. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. // КС. – 2001. – № 3. – С. 73–86.
21. Блажевич Н. В. Древнерусское городище у с. Сахновки. // Открытия молодых археологов Украины. – К., 1976. – Ч. 2. – С. 18–19.
22. Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // УЦСЄ (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 8. – К., 2008. – С. 60–72.
23. Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягелончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 434–455.
24. Блануца А.В., Вацук Д.П. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // УІЖ. – 2006. – №2. – С.11–23.
25. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.). – Луганськ, 2002.
26. Боєчко В. Ф. Черкаське староство у XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань: У 2-х кн. – К. – Черкаси, 1997. – Кн. 2. – С. 119–123.
27. Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій в процесі генезису козацтва // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 48–63.

28. *Бойко А.* Київське монетне карбування // Наука і суспільство. – 1990. – № 4. – С. 76–77.
29. *Бокій Н., Козир І.* Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41–83.
30. *Бокій Н., Козир І., Позивай Т.* 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV – XV ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 4–18.
31. *Болтин И. Н.* Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка. – СПб., 1788. – Т. 1.
32. *Бондарук Т. Б.* Основоположники київської історико-юридичної школи: М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович. – К., 1995.
33. *Борисенко В.* Тернистий шлях державотворення (історичний досвід XIV ст.) // КС. – 1994. – № 1. – С. 2–9.
34. *Боряк Г.* Після Батієвого погрому // Київ. – 1985. – № 9. – С. 138–140.
35. *Брайчевський М.* Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали // Вісник АН УРСР. – 1951. – №10. – С. 64–73.
36. *Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993.
37. *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри О. Дашковича // Записки НТШ, 1913. – Т. 113. – Кн. 1. – С. 23–24.
38. *Бычкова М.* Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. – М., 1996.
39. *Ващук Д.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // УЦСЄ (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. – К., 2004. – С. 177–195.
40. *Ващук Д. П.* «Старина» як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії... – С. 415–433.
41. *Ващук Д. П.* Абыхмо держали их поддѣ права их земель. (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

42. Ващук Д. П. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 149–160.
43. Ващук Д. П. Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Україна Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2009. – Т. 1. – С. 34–42.
44. Ващук Д. П. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // *УІЗ*. Вип. 6. – К., 2004. – С. 70–84.
45. Ващук Д. П. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005.
46. Ващук Д. П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // *УІЖ*. – 2004. – № 1. – С. 90–101.
47. Ващук Д. П. Судовий процес та його функціонування в Київській землі в другій половині XV – першій третині XVI ст. (Аналіз статей уставних земських грамот) // *УІЗ*. Вип. 7. – К., 2004. – С. 69–94.
48. Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI століття // *УІЖ*. Вип. 5. – К., 2005. – С. 157–172.
49. Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480 по 1569 гг. (По изданным и неизданным актам). – Чернигов, 1898.
50. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь, 1997.
51. Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. – Дрогобич, 1992.
52. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) – К., 1891.
53. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868.
54. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Часть 1. Поместья Литовского государства. – К., 1889.

55. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. Часть 3. Крестьянское землевладение в России до половины XVI в. — К., 1893.
56. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР.— К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 1–85.
57. *Вовк Т., Отроценко В.* До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність. — 1997. — №5. — С. 92–96.
58. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів, 2000.
59. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів в XII — XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Львів, 1994.
60. *Ворончук І.* Роль М. Ф. Владимирського-Буданова в розвитку української археографічної традиції та архівної практики // Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 111–121.
61. Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.: матэрыялы міжнар. круглага стала «Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.», Гродна (16–18 мая 2003 г.). — Мінск, 2006.
62. *Галенко О.* Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // УЦСЕ (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. — К., 2002. — С. 379–387.
63. *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. — К., 1957.
64. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. — К., 1994.
65. *Горинь Г. Й.* Сільська громада та громадський побут // Історія української культури: В 5-ти т. — К., 2001. — Т. 2. — С. 152–161.
66. *Гошко Т. Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — поч. XVII ст.). — Львів, 2002.
67. *Гошко Т.* Джерела та історіографія Польщі щодо магдебурзького права України XIV — XVII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий (1995 — 1997 рр.). — Львів, 1999. — С. 79–89.
68. *Гошко Т.* Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи

- XIII – XVIII ст. в українській та польській історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
69. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950.
70. Греков Б. Татарское нашествие // Исторический журнал. – 1937. – № 6. – С. 46–63.
71. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. – Л., 1937.
72. Гречило А. Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791 – 92 рр. – К.-Л., 1997.
73. Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // УЦСЄ. Вип. 4. – К., 2004. – С. 276–292.
74. Гримич М. Литовський Статут і звичаєве право // Етнічна історія народів Європи: Збірн. наук. праць. – К., 2001. – С. 4–9.
75. Грушевський А. С. Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918.
76. Грушевський М. С. Барское староство: исторические очерки // Архив ЮЗР. – К., 1894. – Ч. 8. – Т. 2. – С. 1–57.
77. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
78. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – Б. м. и г.
79. Грушевський М. С. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Наука і суспільство. – 1989. – № 5. – С. 55–61.
80. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3; К., 1993. – Т. 4; К., 1994. – Т. 5; К., 1995. – Т. 6; К., 1995. – Т. 7.
81. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991.
82. Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 256–266.
83. Гурбик А. А. Сельская община на Украине в XIV – 60-х годах XVI в. (социально-экономический и правовой аспекты проблемы): Автореф. дисерт. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1991.
84. Гурбик А. О. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та

- міського самоврядування (історія та сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 7–9 квітня 1993 р. – Рівне, 1993. – С. 13–15.
85. Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV – XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 48–70.
86. Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.
87. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 110–116.
88. Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
89. Гурбик А. О. Типологія територіальної громади в Україні XIV – XVIII ст. // УЦСЄ. Студії з історії XI – XVIII століть. Вип. 1. – К., 2000. – С. 75–96.
90. Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из жизни Южной Руси в XIII и XIV столетиях. – К., 1876.
91. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885.
92. Дашкевич Я. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV – XVII ст. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. 26–27 листопада 1999. – К., 2000. – С. 133–136.
93. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1996. – Т. 222. – С. 28–44.
94. Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Основные черты социального и политического строя. – СПб., 1993.
95. Дернович О. Деятельность по изучению и изданию Метрики Великого Княжества Литовского в Беларуси // Новости Литовской Метрики. 5 (2001). – Вильнюс, 2002. – С. 27–34.

96. Дибенко В. З. Імперська ідея в Московській державі в кінці XV – XVI ст.: Дисерт. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Івано-Франківськ, 2001.
97. Добженок В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 76–82.
98. Довідник з історії України. Т. 2. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995.
99. Добнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1–118.
100. Добнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – К., 1905.
101. Добнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901.
102. Долматова Н., Ковальова С., Музиченко П. та ін. Суд і судочинство на українських землях XIV – XVI століть / За ред. П. Музиченка. – Одеса, 2000.
103. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. 1.
104. Егоров В. А. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках // ВИ. – 1985. – № 1. – С. 16–29.
105. Егоров В. А. Золотая Орда: мифы и реальность. – М., 1990.
106. Егоров В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985.
107. Егоров В. Н. Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва: Сборник статей. – М., 1980. – С. 193–197.
108. Егоров В. Н. Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде // ВИ. – 1974. – № 8. – С. 37–41.
109. Еманов А. Е. Север и Юг в истории комерции: на материалах Кафы XIII – XV вв. – Тюмень, 1995.
110. Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990.
111. Ждан М. Б. Україна під пануванням Золотої Орди // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1970. – № 4/5. – С. 82–94.
112. Желзняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-надніпрянського Правобережжя. – К., 1987.
113. Задорожній О. Нашадки Ігоря Святославича // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 43–51.

114. *Замлинський В.* Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // КС. – 1992. – № 4. – С. 2–6.
115. *Замлинський В.* Предслав Лянцкоронський і Євстафій Дашкевич // Дніпро. – 1989. – № 7. – С. 130–132.
116. *Иванишев Н.* О древних сельских общинах в юго-западной России. – К., 1863.
117. *История Украинской ССР: В 10-ти т.* – К., 1982. – Т. 2.
118. *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва в XIII – середині XVI ст. – К., 1996.
119. *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.* – К., 1967; *Київська область.* – К., 1971; *Черкаська область.* – К., 1972.
120. *Історія Русів.* – К., 1991.
121. *Історія України: Курс лекцій / За ред. А. Г. Мельника: У 2-х кн.* – К., 1991. – Кн. 1.
122. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 1.* – К, 2006.
123. *Казаков О. О.* Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV – на початку XVI ст.: Дисерт... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1998.
124. *Казаков О. О.* Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. – К., 1998.
125. *Каманин И. М.* К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 56–115.
126. *Капраль М. М.* Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини): Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. – Л., 2004.
127. *Карамзин Н.* История государства Российского. – СПб., 1892. – Т. 7.
128. *Каргалов В. В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М., 1967.
129. *Квашин-Самарин Н. Д.* По поводу Любецкого синодика // ЧИОИДР. – 1873. – Кн. 4. – С. 206–229.
130. *Кириченко К.* Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991 – 2003/4: основні тенденції // Ruthenica. – 2005. – Т. 4. – С. 215–229.
131. *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.

132. *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
133. *Ковальова С.* Інститут свідків в українських судах Великого князівства Литовського // Митна справа. – 2003. – №6. – С. 84–87.
134. *Ковальова С.* Судові чиновники в українських судах XIV–XVI століть // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 110–117.
135. *Ковальова С.* Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2001. – № 13. – С. 68–72.
136. *Ковальова С., Музиченко П.* Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV–XVI століть на українських землях // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць Одеської державної юридичної академії. – Одеса, 1998. – С. 77–84.
137. *Ковальова С., Музиченко П.* Земський суд на українських землях Великого князівства Литовського // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 23–31.
138. *Козубовський Г.* Монетне карбування в Україні // Вісник національного банку України. – 1996. – № 1. – С. 76–83.
139. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля: X – первая половина XIII века. – К., 1992.
140. *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории. – СПб., 1861. – Ч. 1.
141. *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. 9.
142. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
143. *Котляр М. Ф.* Шукачі й дослідники скарбів. – К., 1971.
144. *Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993.
145. *Крикун М. Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 24–41.

146. Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. (воеводства и поветы): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1992.
147. Крип'якевич І. П. Історія України. – К., 1992.
148. Кром М. М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. – СПб., 2000. – С. 73–100.
149. Кром М. М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 3. – К., 1994. – С. 68–85.
150. Кром М. М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца 15 – первой половины 16 вв. – М., 1995.
151. Кром М. М. Понятие «старинны» в политической и правовой практике Великого княжества Литовского XV–XVI вв. // Наш Радавод. Кн. 3: Материалы международной научной конференции по региональной истории Восточной Европы. – Гродно, 1991. – С. 540–544.
152. Крумаленко М. В. Правовой статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст.: Монографія. – Одеса, 2008.
153. Кульпин Э. С. Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 1998.
154. Куштан Д. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 75–81.
155. Лапто И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // ЖМНП. – 1908. – Ч. I–II. – С. 51–113.
156. Лапто И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик: В 2 т. – Юрьев, 1911. – Т. 2.

157. *Ланто И. И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Баторія (1569 – 1586): В 2-х т. – СПб., 1901. – Т. 1.
158. *Ластовський В.* Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 76–96.
159. *Ластовський В.* Остафій Дашкович – військовий і політичний діяч // ПС. – 2001. – № 6. – С. 57–61.
160. *Ластовський В.* Остафій Дашкович (Дашкевич) – перший український прикордонник // Кордон. – 2005. – № 2. – С. 44–45.
161. *Ластовський В.* Про стосунки Остафія Дашковича з українським козацтвом // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. Вип. 8. – К., 1999. – С. 134–136.
162. *Лашенко Р.* Копні суди на Україні, їх походження, компетенція й устрій // Збірник правничої комісії при історико-філософській секції НТШ. – Львів, 1925. – С. 1–67.
163. *Лемерсьє-Келькеже Ш.* Дмитро Вишневецький // Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991. – С. 7–24.
164. *Леонтович Ф.* Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XIV – XV столетий. – К., 1863.
165. *Леонтович Ф.* Очерки истории литовско-русского права // ЖМНП. – 1893. – Ч. XII. – С. 262–326.
166. *Леонтович Ф.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. – 1907. – Ч. IX/X. – С. 137–163.
167. *Леонтович Ф. И.* Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины // ЖМНП. – 1895. – Ч. VI. – С. 366–403.
168. *Леп'явко С. А.* Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань: Зб. наук. статей. – К.–Черкаси, 1995. – С. 200–203.
169. *Леп'явко С. А.* Українське козацтво на державній службі (початковий період) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 57–62.

170. *Леп'явко С.* Князь Михайло Вишневецький, офіційний патрон козацтва часів Стефана Баторія // *Історія України.* — 2002. — № 28. — С. 1–2.
171. *Любавский М. К.* К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. — СПб., 1894.
172. *Любавский М. К.* Литовско-русский сейм. — М., 1900.
173. *Любавский М. К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. — М., 1996.
174. *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки. — М., 1892.
175. *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910.
176. *Ляскоронский В.* История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К., 1897.
177. *Ляскоронский В.* Русские походы в степи в удельно-вечевые времена и поход князя Витовта на татар в 1399 г. // *ЖМНП.* — 1907. — Май. — С. 87–123.
178. *Лятошинський М. В.* Історичний нарис територіального складу Полтави // *Історико-географічний збірник.* — К., 1929. — Т. 3. — С. 203–208.
179. *Мавродин В. В.* Левобережная Украина под властью татаро-монголов // *Ученые записки Ленинградского университета.* Серия исторических наук. — 1939. — С. 39–65.
180. *Мавродин В. В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). — Л., 1940.
181. *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902.
182. *Максимович М. А.* Исторические письма о козаках приднепровских // *Максимович М. А. Собрание сочинений: В 2-х т.* — К., 1876. — Т. 1. — С. 277–316.
183. *Малиновский А.* Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // *Записки ООИД.* — Одесса, 1863. — Т. 5.
184. *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського

- і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.
185. *Мариновський Ю. Ю.* З історії села Жовніне в XVI – XVIII ст. // УІЖ. – 1987. – № 7. – С. 114–120.
186. *Марочкін В. П.* Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. – Toronto, 1999.
187. *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа гора. – К., 1968.
188. *Михайлюк Ю. М.* Старости Черкаського і Канівського замків (персональний склад та хронологічна послідовність) // П'ятнадцята наукова сесія Осередку НТШ в Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 10 – 27 березня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 26–30.
189. *Михайлюк Ю. М.* Умови та характер розвитку основних галузей господарства населення Середнього Подніпров'я у литовські часи // Український селянин: Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 5. – С. 4–8.
190. *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии: школа западно-русского права. – М.-Брянск, 1996.
191. *Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю.* До біографії Яна Оришовського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.-Черкаси, 1994. – С. 75–82.
192. *Мишко Д. І.* Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – К., 1959.
193. *Мишко Д.* Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.
194. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885.
195. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992.
196. *Насонов А. Н.* Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – М.-Л., 1940.
197. Наукова записка про час виникнення м. Черкаси // Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. – К., 1993.

198. *Нечай Н.* Податкова система України періоду Великого князівства Литовського // Вісник податкової служби. – 1998. – № 22. – С. 27–32.
199. *Новицький І.* Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII в. // Новицький І. Розвідки про селянство на Україні - Руси в XV – XVIII в. – Львів, 1901. – Ч. 1.
200. *Панащенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 114–132.
201. *Папуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М, 1950.
202. *Петров Н.* Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К, 1879. – Вып. 3.
203. *Поліщук В. В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564 – 1566 рр. // УІЖ. – 2003. – № 2. – С. 3–14.
204. *Поліщук В. В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564 – 1566 рр. // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 108–125.
205. *Поліщук В. В.* Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564 – 1566 років (службове підпорядкування і правові послуги): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003.
206. *Поліщук В. В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564 – 1566 рр. // Молода нація. Альманах. Вип. 1. – К., 2000. – С. 123–163.
207. *Поліщук В. В.* Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564 – 1566 років (службове підпорядкування і правові послуги): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003.
208. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква, 2009.
209. *Русина О. В.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005.

210. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки: В 15-ти т. – К., 1998. – Т. 6.
211. Русина О. До питання про київських князів татарської доби // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 194–203.
212. Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. 26–27 листопада 1999 р. – К., 2000. – С. 88–100.
213. Русина О. Історія Київського князівства XIV – XV ст. у світлі нових даних // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 184–202.
214. Русина О. Про князівську традицію на Київщині у XIII – XV ст. // КС. – 1997. – № 3/4. – С. 82–93.
215. Русина О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 62–74.
216. Русина О. До джерел історичного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 32–47.
217. Русина О. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. – 1996. – Т. 231. – С. 182–188.
218. Русина О. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст. // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 3–14.
219. Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV – начала XVI в. – М., 1974.
220. Сас П. М. Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV – XVI ст. // УІЖ. – 1989. – № 2. – С. 109–116.
221. Сас П. М. О характере самоуправления по магдебургскому праву в городах Украины (XV – 60-х годах XVI в.) // Актуальные вопросы исторической науки. – К., 1984. – С. 18–19.
222. Сас П. П. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989.

223. Сафаргаліев М. Г. Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960.
224. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
225. Семенов Ю. Н. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. — М., 1976. — С. 48–76.
226. Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорізької Січі // УІЖ. — 1992. — № 12. — С. 123–131.
227. Сергійчук В. Байда Вишневецький — ратник української землі // Дніпро. — 1989. — № 2. — С. 122–132.
228. Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич // УІЖ. — 1990. — № 3. — С. 124–131.
229. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. — К., 2003.
230. Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991.
231. Сидоренко О. Ф. Київське право складу: до питання про правові основи розвитку торгівлі у середньовічній Україні (IX — половина XVII ст.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 29–45.
232. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992.
233. Ставицький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні // УІЖ. — 1988. — № 6. — С. 32–40.
234. Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. — К., 1900.
235. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904.
236. Татищев В. Н. Избранные произведения. — Л., 1979.
237. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. — К., 1996.
238. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 164–175.
239. Тимошенко Б. Похід на Русь // ПС. — 1997. — № 6. — С. 13–30.

240. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближких // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259.
241. Толочко О. Коли перестала існувати «Київська Русь» // КС. – 1992. – № 6. – С. 7–18.
242. Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
243. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980.
244. Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996.
245. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992.
246. Томашиівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – Ч. 1.
247. Томілович Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001.
248. Україна: хронологія розвитку. – К., 2008. – Т. 3.
249. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К., 1990.
250. Федорова Л. Д. «Акты Южной и Западной России» // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. – С. 61–62.
251. Федорова Л. Д. «Архив Юго-Западной России» // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. – С. 139–140.
252. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.
253. Феннел Джон. Кризис средневековой Руси. – М., 1989.
254. Флоря Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сборник статей. – М., 1980. – С. 142–173.
255. Хоменко В. Україна і монголо-татарська колонізація // Берегиня. – 1997. – № 1/2. – С. 52–70.
256. Чабан А. Середнє Подніпров'я. – Черкаси, 1999. – Кн. 1–2.
257. Черкас Б. Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом на переломі XV – XVI ст.: причини, передумови, наслідки // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану

- доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 404–414.
258. Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
259. Черкас Б. В. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1994.
260. Черкас Б. В. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 22 с.
261. Черкас Б. Вільно, Краків, Кіркор у 1519–1520 рр. // УІЗ. – К., 2007. – №10. – С.47–53.
262. Черкас Б. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // УЦСЄ (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. – К., 2002. – С. 200–209.
263. Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. // УЦСЄ (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 8. – К., 2008. – С. 53–59.
264. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20 – 30-х роках XVI ст. // УЦСЄ. – К., 2001. – С. 97–118.
265. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві й боротьба Іслам-Гірея за владу в 20 – 30-х рр. XVI ст. // Історія України. – 2001. – № 4. – С. 4–7.
266. Черкас Б. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533 – 1540 рр. // УЦСЄ. Студії з історії XI – XVIII століть. Вип. 3. – К., 2003. – С. 117–128.
267. Черкас Б. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології. – К., 2007. – №1. – С.144–148.
268. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.
269. Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – першої половини XVI ст. // УІЗ. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 64–74.

270. Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20-30-ті рр. XVI ст.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 158–164.
271. Черкас Б. В. Державна служба Великого князівства Литовського // Нариси з історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 35–48.
272. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв. – К., 1928.
273. Чернецький Є. Старожитні часи на Пороссі. – Біла Церква, 2003.
274. Чукаєва В. О. Давньоруські князівства і Золота Орда в XIII – першій половині XIV століття: проблеми політичних взаємовідносин: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1998.
275. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. – К., 2010.
276. Шабульдо Ф. Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності. – 1994. – № 1/2. – С. 6–7.
277. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 3–15.
278. Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого князівства Литовського. – К., 1987.
279. Шабульдо Ф. М. Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель // УІЖ. – 1980. – № 9. – С. 68–79.
280. Шабульдо Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ. – 1984. – № 6. – С. 38–49.
281. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998.
282. Щербак В. О. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
283. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV середина XVII ст.) – К., 1995.

284. Юркевич В. Звинигородщина в XV – XVI вв. // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 1–10.
285. Юхо И. А. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы респ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 41–49.
286. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 4. – С. 85–101.
287. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3-х т. – К., 1990. – Т. 2.
288. Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М., 1973.
289. Яковенко Н. Н. Эволюция органов власти и управления Великого княжества Литовского и ее отражение в Литовских Статутах (на примере Киевской земли) // Третий Литовский Статут 1588 года: Мат. респуб. конференции. – Вильнюс, 1989. – С. 127–134.
290. Яковенко Н. Витоки роду Немиричів // *Mappa Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С. 156–177.
291. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. – К., 1997.
292. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
293. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008.
294. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Січень. – С. 81–89.
295. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб.

296. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889.
297. *Ясинский Н. М.* «Село» и «верв» Русской Правды. – К., 1906.
298. *Właszczuk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności (1492–1569). – Poznań, 2002.
299. *Boniecki A.* Poczest rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887.
300. *Franz M.* Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI – XVII wieku. – Torun, 2006.
301. *Jabłonowski A.* Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). T. XI. // Źródła dziejowe. Tom XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1897.
302. *Kaczata S.* Polityka polaków względem Rusi. – Lwow, 1879.
303. *Kolankowski L.* Obrona Rusi za Jagiellonow na przełomie XV – XVI w. – Warszawa, 1916.
304. *Koneczny F.* Sprawy z Mengli-Girejem 1473 – 1504 // Ate-neum Wilenskie. Rocznik IV. – 1927. – № 12. – S. 138–189; Dokonczenie. – № 13. – S. 287–348.
305. *Metricana.* Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літовскага. – Мінськ, 2001. – Т. 1; 2003. – Т. 2; 2004. – Т. 3.
306. *Ochmanski I.* Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV–XVI w. // SMHW. – 1960. – T. V. – S. 161–398.
307. *Podborodecki L.* Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1978.
308. *Pulaski K.* Szkice i poszukiwania historyczne. – Krakow, 1887.
309. *Pulaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469 – 1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. – Krakow – Warszawa, 1881. – T. 1. – S. 274–338.
310. *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Krakow, 1984.
311. *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznan, 1994.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Акты ЗР	– Акты, относящиеся к истории Западной России
Акты ЛМ	– Акты Литовской Метрики
Акты ЛРГ	– Акты Литовско-Русского государства
Акты МЛ	– Акты из Метрики Литовской
Акты ЮЗР	– Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
Архив ЮЗР	– Архив Юго-Западной России
ВКА	– Велике князівство Литовське
ВИ	– Вопросы истории
Грамоты ВКА	– Грамоты Великих князей Литовских
Документы МАМЮ	– Документы Московского Архива Министерства Юстиции
ЖМНП	– Журнал Министерства Народного Просвещения
Записки НТШ	– Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка
Записки ООИД	– Записки Одесского общества истории и древностей
ІРНЕУВ	– Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського
КПМВКА	– Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского
КС	– Киевская старина (1882–1906 pp.), Київська старовина (з 1992 р.)
ПС	– Пам'ять століть
ПСРА	– Полное собрание русских летописей
РИБ	– Русская историческая библиотека
Сборник ИРИО	– Сборник Императорского Русского Исторического общества
ЦДАУК	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві
УІЖ	– Український історичний журнал
УІЗ	– Український історичний збірник
УЦСЕ	– Україна в Центрально-Східній Європі
ЧИОИДР	– Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских
ЧИОНА	– Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца
AS	– Archiwum ksiązat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie
LM	– Lietuvos Metrika
ZD	– Zrodla dziejowe

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Ангел, товариш київської роти 158
Адрахман, турецький купець 176, 180
Алп-царевич (Алп-солтан) 184, 188, 191
Андріяшев О. 18, 70, 84
Антон, отаман 241
Антонович В. 9, 10, 11, 16, 17, 35, 36, 148
Атаманович Луцко 257
Ахмат, кримський царевич 93

Б

Бабенко Р. 49
Бака Федір 157
Балакирьов 294
Баранович А. 54, 230
Батий (Бату), ординський хан 44,
47–50, 53, 56, 59, 62, 64, 66
Бехи, овруцькі зем'яни 81
Белінський М. 136
Бельський М. 41, 104, 166, 170, 171
Бичкова М. 31
Білоус Н. 24, 139
Блануца С. 23
Блащук Г. 30
Бобоєд Никифор Васильович, канівський державця 117, 124, 125, 145,
147, 164, 179, 180, 217, 291
Бобровник Левко 250
Богдан, князь (див. Глинський Богдан Федорович)
Бодрухін В. 48
Боевко В. 26
Бонацький А. 28, 136
Бородович Панко, канівський вїйт 247,
255

Бродович 264
Бурундай, ординський воєначальник 55
Бут Себестіан 259

В

Валах 258
Валентий 259
Василь Андрійович, князь 52
Василь Іванович, московський князь
91, 101
Василь II Темний, московський князь
83
Василій III 183
Васкевич Грінко 118
Васкевич Федько 232
Васко Жила 100, 137
Васькевичі 232
Вацлав 281
Ващук Д. 22
Винар Л. 149
Вирський Д. 42
Вишневецькі, князі 147
Дмитро Іванович 11, 15, 30, 31,
140, 147–152, 286
Іван Михайлович 147, 170, 286
Михайло Олександрович, черкаський і канівський староста 11, 15, 125,
128–130, 139–141, 143, 145, 164,
166, 167, 168, 179, 181, 183, 190, 200,
201, 217, 280, 286, 290–292
Олександр 170
Вітовт, великий князь литовський 75,
77, 84, 95, 113, 114, 120, 215, 241
Владимирський-Буданов М. 12, 35, 54,
230, 266, 289

* Показчик не охоплює бібліографії

Вовк Т. 48
 Войникович Черторець 259
 Войтович А. 51, 52, 54, 55
 Володимир Василюкович, волинський князь 55, 56
 Володимир Ольгердович, київський князь 72, 74, 77, 79–82, 113, 231
 Володимир Путивальський (див. Глинські)
 Волошенин Ігнат 258
 Волошенин Степанець 258
 Волчковичі 136, 138
 Волчкович Олізар 222
 Ворона, черкаський пушкар 156, 258

Г

Гаштольд Ольбрахт Мартинович, черкаський намісник 139, 142, 289, 292
 Гваньїні О. 41
 Гедимін, великий князь литовський 53, 69, 70, 71
 Герберштейн С. 40, 41, 109, 175, 182, 183
 Гіреї, кримські хани 91
 Хаджи-Гірей 75, 83, 114
 Менглі-Гірей 60, 75, 91, 94, 169, 173, 192, 195, 228, 273
 Мухамед-Гірей 91, 181, 182, 188
 Саадет-Гірей 41, 128, 132, 168, 171, 172, 174, 186, 188–190, 192
 Іслам-Гірей 132, 171, 186, 188–192
 Сахіб-Гірей 165, 168, 187
 Девлет-Гірей 150, 175, 180, 193
 Глинські, князі 139, 232, 294
 Богдан Федорович, черкаський намісник 100, 125, 126, 137, 138, 141, 173, 191, 194, 214, 218, 232, 289, 292
 Василь Дашкович, черкаський намісник 116, 124, 125, 142, 268, 289, 292

Володимир Богданович Путивальський (109, 146, 272, 291, 294)
 Іван Дашкович, черкаський намісник 125, 137, 142, 186, 289, 292
 Михайло 10
 Федір 81, 232

Голобуцький В. 19, 25, 103, 147–150
 Голубець 100, 137
 Гольшанські, князі
 Януш 145, 179, 219
 Володимир, київський воєвода 145
 Горностаї Онисій Остафійович, черкаський і канівський староста 11, 107, 123, 126, 143, 145, 164, 186, 187, 200, 202, 208, 210, 249, 267, 269, 274, 279, 290–292

Гошко Т. 24

Греков Б. 48, 56

Грибунович-Байбуза Михайло 258, 295

Григоревич Іван, черкаський справця 129, 133

Григоровичі (Потаповичі-Мошенські) 231

Гридко Олексійович 201

Гришко, черкаський сотник 132, 228, 236

Груша 212

Грушевський М. 15, 48, 52–54, 56, 60, 62, 70, 143, 152, 177

Грушевський О. 14

Гурбик А. 24, 234, 236

Гусейм 258

Д

Данжұл 258

Данилович І. 36

Данило Романович Галицький, галицько-волинський князь 54, 55, 59, 60

Дашкевич М. 51, 54

Дашкевич Я. 22, 121
Дашкович Василь (див. Глинські)
Дашкович Іван (див. Глинські)
Дашкович Остафій Іванович, черкаський і канівський староста 10, 11, 15, 27, 28, 33, 41, 42, 107, 117, 118, 125–127, 129, 132, 133, 139, 142, 145, 165, 166, 168–172, 174, 175, 181–184, 186–194, 199–201, 204, 205, 208, 214, 221–223, 232, 245, 256, 267–270, 274–277, 280, 282, 285, 290–292
Дворніченко А. 31
Девлет-Гірей (див. Гіреї)
Демида 81
Держкович Ян 133
Децій Й. 42, 171
Деєкович Данило 198, 200, 268
Джучиди 48
Дідкович 264
Діонісій, московський митрополит 82
Дмитр, хан 71
Дмитро Александрович, пан, житомирський намісник 223
Дмитро Іванович (Донський), московський князь 82
Дмитро, князь 165
Довнар-Запольський М. 13, 17, 36, 219
Долматова Н. 22
Домонт Василь, князь 233, 258, 295
Дорошенко Д. 51
Драб, боярин 265, 266, 294
Дронкевич Борисець 259
Дунко 258

Е

Едигей, ординський хан 88

Є

Єгоров В. 48, 59

Єлець 232
Єрш 81
Єршевич Васько 115, 194, 232
Єршов Бориска 132
Єсманович Гліб 221
Єськович Михайло 149
Єфименко О. 53

Ж

Жедкевич Степан 258
Жидовинович Демид 258
Жос Омельян 250
Жубрик Іван 116, 117
Жчалаш 259

З

Задорожній О. 51
Замлинський В. 19
Зенкевич Митко 255
Зубрики (Жубрики) 232, 280, 281, 283
Василь 281
Іван 215, 217, 221, 258, 265, 278, 280, 281, 295
Стефан 282
Зубрицький Д. 51

І

Іван IV Васильович, московський князь 97, 98
Іван Володимирович, київський князь 115
Іван III Васильович, московський князь 91, 96, 100
Іванишев М. 35
Інокентій IV, папа римський 58
Інука 258
Іоанн-Володимир Іоаннович, київський князь 51–53
Іслам-Гірей (див. Гіреї)

К

Казимир (Ягелончик), великий князь литовський, король польський 91, 94, 268, 273

Калуگیر Гришко 259

Кантаріні А. 42, 109, 121

Капуста Тимофій Іванович, черкаський намісник 125, 127, 132, 133, 142, 188, 192, 233, 236, 290–292, 294

Качала С. 28

Качзей, хан 71

Квашин-Самарін М. 51

Келбовський Ян 233, 259, 295

Киприян, московський митрополит 82

Кирило, київський митрополит 60

Клепатський П. 13, 14, 17, 21, 82, 106, 116, 117, 121, 122, 136, 137, 139, 145, 147, 152, 215, 222–224, 289–292

Кміта (Александр) Волчкович, черкаський намісник 136, 137, 141, 289

Кміта Александрович, черкаський намісник 11, 125, 137, 141, 142, 170, 213, 214, 285, 289, 292

Кміта Матвій Александрович (див. Кміта Александрович)

Кміта Семен, черкаський справця 129, 130, 292

Ковальова С. 21

Козел Томас, черкаський пушкар 156, 258

Козловський В. 36

Кокис Семен 250

Колодезький Гридко 265

Колодезький Толук 259

Колотвинович 264

Конечний Ф. 29

Коріатовичі 67

Косилович Конашко 259

Костомаров М. 15, 35, 56

Котлубах, хан 71

Котляр М. 49

Коханович Іван 259

Кравець Азик 259

Крикун М. 21, 122

Крип'якевич І. 19

Кром М. 31

Крумаленко М. 22

Кубеча 258

Кудаш 258

Куремса, ординський воєнначальник 59, 60, 63

Куюк-хан 64

Куян 258

Л

Лазука 258

Латто І. 16

Ластовський В. 27

Лащенко Р. 18

Лев Данилович, глицько-волинський князь 56

Лемерсьє-Келькеже Ш. 31, 148

Леонтович Ф. 16, 17, 36

Леп'явко С. 25

Ленкова, зем'янка 223

Лисиченко Іван 232

Литвин Михаїл 42, 104, 109

Ліба Занко 259

Ліпінський Т. 136

Ломан 258

Любавський М. 16, 17, 21, 117, 121, 122, 222, 224

Ляцкоронський П. 174

Лятошинський М. 18

М

Максимейко М. 16, 131

Максимович М. 10, 11, 12
Малик Баша 258, 278
Мальченко О. 23
Мамай, ординський хан 74
Маркевич М. 15
Марко Васильович 220
Марочкін В. 24
Махмедер 258
Мацкевич Воїно 259
Мацкевич Санко 259
Менглі-Гірей (див. Гіреї)
Мехед 258
Микита, канівський десятник 132,
228, 236
Мина 149, 150
Михайло Козак 157, 165
Михайло Чернігівський, князь 64
Михайлюк Ю. М. 291
Мишинич Панко 259
Мишко Д. 19
Мілей 67
Міхей 58, 63
Млинський (див. Мина)
Мойсієвич Мишко 258
Молчановський М. 51, 66
Мордвинович Федко 258
Морозов Андрій 232
Морозович Богуш 119, 233, 294
Мстислав Данилович, галицько-волин-
ський князь 54, 56, 67
Музиченко П. 21
Муха, товмач 150
Мухамед-Гірей (див. Гіреї)

Н

Налістен Денис 250
Налістен Іван 250
Налітневич Жадко 258
Насиловський Войтех 221

Насонов А. 48
Невський Олександр, князь новгород-
ський, володимирський і київський 50
Недригаль Ян 259
Некрашевич Богуш 259
Немирович (Немирич) Андрій Якубо-
вич, черкаський намісник, київський
воєвода 125, 138, 139, 142, 147, 170,
181, 182, 185, 191, 194, 217, 220, 221,
223, 253, 271, 279, 280, 290, 292
Новицький І. 214
Нур-Девлет, кримський хан 75

О

Оболенський М. 36
Овруцький Андрій, князь 52
Олег Переяславський, князь 53
Олександр Казимирович, великий
князь литовський, король польський
94, 138, 142, 204, 213, 214, 246, 268,
273
Омелько Володимирович, київський
князь 80–82, 84, 231, 232
Олехно Сохнович 81
Ольгерд Гедимінович, великий князь
литовський 71, 72
Ольговичі 55
Онкович 294
Османський І. 30
Осташкович 81
Острозький Костянтин, князь 125,
168, 170, 171
Отроценко В. 48
Охмат 204

П

П'ятигорчин Степанець 258
Павлович Яків, канівський в'їт 247, 250
Павша Михайло 115, 219, 232

Панащенко В. 19, 117
 Пацевич Юрій, київський воєвода 100, 137
 Пацуро В. 49
 Пекарець Янко 259
 Пенько Ян Петрович, черкаський і канівський староста 11, 126, 140, 142, 145, 147, 164, 168, 194, 217, 220, 253, 269, 271, 274, 275, 278, 290–292
 Плано Карпіні Дж. Дель 58, 59, 63–68, 76
 Плещєєв Михайло 206
 Повитка Ждан 217
 Подгородецький А. 30
 Позняк 278
 Поліщук В. 21
 Полозович Семен Федорович, черкаський намісник 11, 138, 142, 204, 289, 292
 Похилевич А. 15
 Претвич Б., барський староста 175
 Пронський Андрій Глібович, черкаський староста 107, 125, 126, 140, 143, 145, 147, 153, 164, 175, 179, 180, 200, 202, 204, 207, 209, 220, 279, 290, 292
 Пуласький К. 27, 28, 136
 Путивальська, княгиня 233
 Путивальський Іоанн, князь 51
 Путьатич Д. 185

Р

Радзивіл Юрій Миколаєвич, гетьман, маршалок двірський 125, 170, 222
 Радкевич Федко 259
 Радуга Губа 281
 Рафал зі Слупова, черкаський намісник 29, 136, 141, 143, 289
 Ремень 278
 Ржевський 149

Ришар Тишечко 259
 Рожиновський Юрій Іванович, князь 77, 81
 Розбицький Петро, ротмістр 134, 158
 Росомака 131
 Ростислав Володимирович, смоленський князь 55
 Рубрук Гильом Д. 65
 Ружинський Остафій, князь, черкаський і канівський підстароста 130
 Русанович Андрій 263–265
 Русина О. 23, 50–52, 70

С

Сава, черкаський вїт 246, 247, 280
 Савинич Іван 250
 Саадет-Гірей (див. Гіреї)
 Сад-Ахмат, ординський хан 83
 Сангушки, князі
 Федір 170, 175
 Дмитро Федорович, черкаський і канівський староста 92, 100, 125, 140, 141, 143, 145, 177, 180, 206, 290–292
 Сас П. 20
 Сахіб-Гірей (див. Гіреї)
 Свидригайло, великий князь литовський 114, 115
 Свиридов, черкаський намісник 11, 82, 85, 120, 141, 143, 289, 292
 Семашкович 278
 Семен Омелькович, київський князь 80–86, 120, 141, 194, 232, 289, 292
 Сенко Скипор 81
 Сенюшко Романович, черкаський намісник 138, 142, 289
 Сенькевич Микита 250
 Сергієнко Г. 25
 Сергійчук В. 25, 147, 148
 Серчик В. 30

Сигізмунд I, великий князь литовський, король польський 95, 102, 116, 125, 138, 153, 157, 165, 168, 172, 182, 188–192, 196, 198, 200, 201, 204, 207, 208, 214, 217, 218, 221, 228, 256, 257, 263, 268, 277, 279, 281

Сигізмунд II Август, польський король 36, 95, 98, 110, 129, 130, 140, 150, 153, 158, 159, 180, 190, 201, 215, 217, 261, 269, 279, 280

Синкович Ходко 259

Скиндир 259

Скиргайло, київський князь 79, 113, 114

Скрипиця Конашко 259

Служка 233, 294

Слуцький Ю. 168, 170, 171

Сойкович Яцко 259

Соломерецькі, князі

Іван Васильович, канівський державця 117, 124, 146, 224, 291

Марина Васиївна 146

Ганна Васиївна 146

Богдан Васильович 146

Солтанович Александр 132, 237, 243

Солянков Санко 259

Станіслав-Терентій Іванович, київський князь 52, 53, 62

Станкович Костя 259

Стрийковський М. 41, 51, 66, 73, 79, 113, 114

Т

Тарас, канівський вїйт 247, 249

Татищев В. 67

Телебуга, ординський хан 56

Темир-Кутлук, ординський хан 88

Тербердієвич Мишко 259

Тереценко Ю. 48

Тимкевич Яцько 209, 281

Тимошенко Б. 50

Тинкович Степан 259

Тихомиров М. 78

Тишкевич Василь Каленикович, черкаський і канівський староста 11, 126, 132, 134, 140, 142, 145, 164, 187, 188, 196, 202, 215, 221, 237, 268, 277, 278, 290–292

Толочко О. 49, 50, 51, 57

Толочко П. 57

Томаїївський С. 48

Томілович Л. 47, 54, 55

Томіловоє Войно 259

Топольський Й. 30

Токтамиш, слуга князя Капусти 133

Тохтамиш, ординський хан 74, 75, 77, 95

Трохимович Жидко 258

Турчин Іван 258

У

Удатний Мстислав, галицький князь 54

Уздемир, татарський царевич 189, 191

Уліріх Циморман, черкаський пушкар 156

Ф

Федір, київський князь 53, 67, 72

Феогност, єпископ 60

Франц М. 30

Х

Хаджі-Гірей (див. Гіреї)

Халецький Йосип Михайлович, черкаський і канівський староста 98, 141, 143, 145, 152, 168, 208, 281, 290, 291

Халецький Михайло Остафійович, черкаський намісник 138, 142, 289, 292

Ходкевич Ю., київський воєвода 219

Ходор, отаман 241

Хрціонович Ян, черкаський і катівський староста 126, 129, 133, 134, 140, 143, 145, 158–160, 164, 199, 204, 269, 271, 290–292

Ч

Чабан А. 26
 Чабанович 264
 Чайка, боярин 129, 265, 291
 Чаплич Петро, ротмістр 158
 Челюстинський Степан, черкаський вїйт 247
 Чемеришенин Єсеняк 258
 Черемішенин Лосіпец 258
 Черемішенин Солтан 258
 Черемішенин Чуваш 258
Черкас Б. 21, 26, 27, 171, 187, 189, 290, 291
Черкаський І. 18, 19, 242, 252
 Чигас, черкаський вїйт 247, 249, 258
 Чигаса Яцко, черкаський вїйт 247
 Чиж 147
 Чингизиди 60
 Чоботар Яцко 259
 Чортгорійський О. В., князь 146
 Чухліб Т. 25

Ш

Шабульдо Ф. 79, 82
 Шашко Ієремія 81, 120
 Ширай 258

Ших-Ахмат, екс-хан Великої Орди 187
 Шромоватий Марко, писар 131

Щ

Щастний Драб 259
Щербак В. 25
 Щур, козацький ротний 165

Ю

Юрій Борисович 81
 Юрій Львович, галицько-волинський князь 56, 68
 Юрій Михайлович, торунський князь 55
 Юрій Пороський, князь 53–55, 57
Юркевич В. 18
Юхо І. 19

Я

Яблоновський А. 28, 29, 136
Яворницький Д. 15, 139, 148
 Ягайло, великий князь литовський 74
 Яким 241
Яковенко Н. 19, 25, 48, 136, 138, 143, 231, 289–291
Яковлев А. 12, 85, 114, 136, 137, 152, 277, 289–292
Якубовський А. 48
 Яноготко 259
 Яцкович Радко 259

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Азов, м. 73
Арагєєв, с. 295
Астрахань, м. 11

Б

Бакота, м. 67, 114
Балаклія (Балаклея) с. 232, 239
Барахти, с. 232
Бахчисарай, м. 29, 96, 108, 187, 203, 274
Бельськ, м. 170
Берестя, м. 279
Бєхївщина 81
Біла Орда 74
Біла Церква, м. 73, 263
Білгород, м. 174
Біле озеро 104
Біловежі, с. 127
Білорусь 20
Білоруські землі 19
Білоцерківське староство 87
Білоцерківський замок 87
Білоцерківський обвід 14, 117
Боброве, с. 82
Бобруйськ, м. 107, 170
Богатирські ліси 104
Болохівська земля 61
Борисфен (див. Дніпро)
Борщів, м. 75
Брагинь, м. 157
Брацлав, м. 93, 113, 115, 153
Брацлавське воєводство 86
Брацлавський повіт 119, 230
Брацлавщина 103
Брянськ, м. 100, 206
Бувков, с. 294
Бужин, фортеця на Дніпрі 84

Бузуків, с. 202, 232, 234, 295
Бузукове озеро 104
Бургун, фортеця на Дніпрі 84
Бусурменське, городище 81
Бучак, с. 46

В

Василиця, с. 66
Вали, с. 295
Велика Орда 87, 91, 92, 187
Велике князівство Литовське (див. ВКЛ)
Велике князівство Московське 96,
181, 183, 185, 223, 286
Великий кордон 22, 105, 121
Великий курган 162
Венеція 42
Вись, р. 104, 122
Витачівський брід 90
Вишгород, м. 62
Вільно, м. 29, 102, 108
Вільшанка, р. (див. Ольшаниця, р.) 7, 232
Вінницький повіт 201, 230
Вінниця, м. 93, 114, 115, 153
ВКЛ 4–5, 6, 12, 14–16, 20–23, 26, 28, 29,
31, 34, 36, 42, 63, 69, 74, 75, 77–80,
82–87, 92, 93, 95, 99, 102, 110–112,
120–123, 126, 150, 151, 168, 178,
180–190, 193, 195, 203, 205–207, 210,
217, 227, 246, 247, 260, 261, 269, 283, 285
Воїнь, м. на р. Сула 47
Войтовщина, земля 249, 267
Волга, р. 73
Волинська земля 94, 269
Волинське воєводство 86
Волинь 54, 55, 68, 86, 143, 170, 227, 237
Володимирський повіт 227
Волосовцизна, земля 267

Волоська земля 85
 Волощина 99
 Вороново, с. 230, 233, 236, 238, 294
 Ворскла, р. 7, 49, 75, 88, 104, 105, 120,
 263
 Вручий (див. Овруч)

Г

Галицько-Волинська земля 55
 Галицько-Волинське князівство 55, 67
 Галичина 86
 Гвоздів, с. 76
 Гербердіїв 84
 Глинськ, с. 295
 Гнилий Тікич, р. 104, 119
 Голохвастово, с. 127
 Голубів, с. 82
 Гомель, м. 126
 Горловці (див. Орловець)
 Городенський повіт 222
 Городище, с. 295
 Горошин, м. 78
 Гощов, с. 132, 237
 Григорівка, с. 46
 Григорево, с. 294

Д

Дверен, м. 47, 78, 228
 Демковщина, земля 265
 Десна, р. 81
 Дике Поле 122, 162
 Дніпро, р. 7, 29, 42, 46, 49, 53, 56, 59,
 60, 65, 69, 76, 81, 84, 85, 89, 91, 92, 95,
 97, 98, 100, 103–105, 110, 119–121,
 131, 139, 149, 150, 153, 157, 162, 168,
 171–173, 193, 203, 206, 208, 236, 263,
 267, 268, 271, 284
 Дністер, р. 81, 84, 95, 120
 Домонтово, с. 194

Дон, р. 73, 76
 Дроков, м. 157

Є

Єремковичі, с. 81

Ж

Жердево, с. 232, 294
 Жжиця, р. 263, 264, 267
 Житомир, м. 102, 113, 223
 Житомирський повіт 112, 230
 Жолудєва земля 264

З

Замки українні 193
 Запоріжжя 140
 Зарубська церква 294
 Зарубський брід 90
 Затясминня 122
 Західне Поділля 86
 Звенигород, м. 47, 73, 75, 79, 93, 113,
 114, 153, 226
 Звенигородська пустеля 119
 Звенигородський замок 113
 Звенигородський повіт 7, 112, 118
 Звенигородщина 18, 89, 118, 119
 Золота Орда 48, 49, 56, 59, 60, 76, 87,
 91, 189
 Золотоношка, р. 103

І

Іван, м. 47
 Іловеч, м. 113
 Інгул, р. 89, 105, 120, 263
 Інгuleць, р. 89, 104, 120
 Іраклій, р. 122
 Ірдинське болото 104
 Ірдинь 104, 162
 Іслам-Кермен, м. 92, 174, 191

К

Казань, м. 41

Кам'янець, м. 153

Каменецький повіт 127

Каменіця, р. 77, 81, 120

Каменка, с. 234, 294

Камень, м. 113

Канів, м. 6, 10, 11, 13, 14, 15, 20, 24, 27–30, 34, 47, 58, 59, 62, 67, 69, 70, 73, 78, 88–90, 93–95, 97, 100, 103, 105, 110, 113, 118, 119, 122, 125, 126, 128, 129, 131–134, 139–141, 145, 146, 150, 155, 156, 158–160, 163, 171, 177, 185, 189, 190, 194, 197, 199, 200, 205, 206, 212, 214, 216, 228, 230, 232, 236, 241, 244–246, 248–265, 267–275, 277–279, 282, 287, 293, 294, 296

Канівська волость 236

Канівська округа 106, 109, 230

Канівська фортеця (див. Канівський замок)

Канівський замок 14, 18, 28, 33, 36, 39, 40, 94, 106, 111, 116–119, 123, 125, 131, 135, 144, 146, 153–159, 173, 180, 195, 201, 202, 214, 216, 218, 231, 232, 234, 246, 249, 252, 253, 286, 291, 293–296

Канівський обвід 14, 117

Канівський повіт (староство) 4, 7, 13–15, 18, 22, 25, 28, 32, 34, 35, 39, 86–88, 95, 102, 103, 105, 109–113, 116–119, 123, 124, 127, 129–131, 135, 144–149, 164, 167, 169, 195–197, 207, 209, 212, 218, 219, 221, 224, 226, 229, 230, 234, 237, 238, 244, 248, 285, 286, 294

Канівський регіон 103

Канівські ліси 103

Канівщина 232

Каравул 84

Каракорум, м. 58

Кафа, м. 69, 73

Качибейський замок 84

Кашина, земля 265

Кашутовщина, земля 267

Кієво-Печерський монастир 202, 234, 295

Кієво-Пустинський Микільський монастир (див. Пустинно-Микільський монастир)

Київ, м. 16, 23, 29, 46, 49–53, 58–60, 62, 63, 71–73, 75, 76, 82, 86, 88–93, 96–98, 100, 102, 109, 110, 114, 115, 133, 141, 165, 170–172, 187, 192, 194, 195, 206, 220, 223, 224, 259, 269, 284

Київська земля 10, 13, 16, 17, 20, 22, 24, 29, 40, 51, 52, 78, 82, 86, 88, 94, 112, 113, 115, 124, 139, 143, 144, 152, 185, 207, 210, 213, 215, 241, 283

Київська Русь 51

Київське воєводство 21, 23, 40, 116, 122, 178, 198, 213, 218, 220

Київське князівство 16, 17, 49, 50, 61, 80, 113, 120, 286

Київський замок 158

Київський повіт 82, 119, 127, 218, 227, 230

Київський уділ 17, 85

Київщина 6, 10, 14, 18, 23, 48, 52, 53, 55, 56, 60, 69, 70, 77, 78, 83, 84, 86–88, 97, 98, 133, 138, 143, 144, 206, 226, 231, 237

Клемятин, с. 115, 208, 219, 232, 234

Ключники, с. 75

Коленовське сільце 127

Коломак, р. 97

Коломна, м. 182

Коатягаєво, с. 106, 123, 127, 201, 216, 230, 232, 234, 238, 282, 294

Комарівка, с. 46, 76

Кононча, с. 106, 294

Королівство Польське 86
 Корсунь, м. 47, 78, 228
 Корсунь-Шевченківський, м. 66
 Краків, м. 102
 Краківське воеводство 143
 Кременець 236
 Кременецький повіт 227
 Кременчук 84, 104
 Крим 39, 42, 73, 91, 92, 98, 100, 102, 103,
 108–110, 120, 167–170, 174, 175, 184–
 187, 190–192, 197, 205, 206, 273, 293
 Кримське ханство 5, 26, 28, 29, 36, 39,
 85, 87, 88, 91, 92, 94, 95, 103, 120–122,
 144, 168, 180, 186, 193, 195, 273, 285,
 286
 Кримські улуси 15, 191
 Кричов, м. 157
 Кснятин, м. 47
 Куликове поле 82

Л

Лебедин, с. 118, 232, 295
 Лебединський ліс 104
 Литва 12, 20, 91, 94, 108, 120, 168, 187,
 193, 268
 Литовська держава 70, 85, 101, 174
 Литовські володіння 169
 Литовсько-руські землі 170
 Лівобережжя 60, 119, 120
 Лінчинці, с. 118, 232, 239, 295
 Лісостеп 105
 Лубни, м. 47, 104, 264
 Лука, с. 127
 Луцьк, м. 102
 Луцький повіт 107
 Любецький повіт 112
 Люблін, м. 170
 Львів 259

М

Масевичі, с. 127
 Медвин, с. 47
 Микільський монастир (див. Пустинно-Микільський монастир)
 Мишурин Ріг 84
 Міхлієво (див. Мліїв)
 Мліїв, с. 118, 232, 239, 295
 Многа, р. 264, 267
 Мозир, м. 223
 Мозирський повіт, 17, 112
 Монастирище, урочище 98, 168
 Москва, м. 29, 40, 41, 82, 96–100, 102,
 109, 146, 168, 183, 193, 206
 Московська держава 5, 26, 29–31, 39,
 87, 94, 96, 97, 102, 103, 119, 144, 168,
 181, 184, 187, 193, 205, 285
 Московське князівство (див. Велике
 князівство Московське)
 Московське царство 139
 Московські землі 181, 183
 Московщина 42, 140, 182
 Мостища 162
 Мошни, с. 81, 115, 119, 162, 194, 221,
 232, 233, 274, 295
 Муравський шлях 89, 90
 Мурафа, р. 120

Н

Наддніпрянський край (див. Наддніпрянщина)
 Наддніпрянщина 53, 88, 121
 Новгород-Сіверський, м. 181
 Новий городок, м. 114
 Новоселиця, с. 201
 Носов, с. 127

О

Овеча Вода, р. 120
 Овруч 113, 133

Овруцький повіт 112
Ождилів, с. 232, 295
Ока, р. 90
Олевська волость 127, 222
Олучи, м. 157
Ольшаниця (Ольшанка), р. 42, 170, 171, 280
Ольшаниця, с. 66
Орда 58, 62, 64, 71, 74, 82, 87, 95, 133, 159, 169, 185, 203, 221, 268
Орель, р. 7, 97, 105, 120, 190, 263
Орловичі (Орловець), с. 118, 232, 239
Осетров, с. 295
Османська імперія 88
Остер, р. 77, 81
Остерський повіт 112
Острог, м. 141, 180
Очаків, м. 73, 120, 174, 175
Очаківський замок 84

П

Паволоч, м. 127
Перекоп 69, 73, 89
Перекопська орда 85
Переяслав, м. 45, 53, 59, 78, 119, 153
Переяславська країна 84
Переяславський замок 93, 113
Переяславський повіт 7, 113
Переяславщина 18, 48, 59, 76, 83, 119
Персія 42
Пехов 295
Пирятинська земля 265
Південна Київщина 4–7, 9, 10, 13–15, 19, 20, 22, 24, 25, 28, 29, 31, 32–35, 37, 40, 42–45, 47, 49, 56, 58–61, 63, 66–69, 71, 73, 74, 76–79, 87–90, 93, 95, 96, 99, 102, 103, 107–110, 113, 114, 116, 124, 144, 193, 194, 208, 225–227, 229, 231, 232, 236–238, 240, 242, 243, 283–285, 288

Південна Русь 48, 53, 64
Південний Буг, р. 60, 61, 73, 76, 84, 95
Південно-руські землі 77
Північне Причорномор'я 92, 100, 187
Північний Кавказ 63
Пінськ, м. 170
Поділля 63, 66, 67, 71, 76, 114
Подільська земля 66, 94, 113, 114
Подніпров'я 18, 29, 39, 41, 42, 49, 53, 62, 64, 66, 71, 74, 88, 95, 97, 98, 123, 156, 168, 170, 174, 189, 228, 238
Подсичі, с. 230, 233, 236, 238, 241, 294
Полісся 89, 104
Половецьке, хутір 47
Полствин, с. 75
Полтавщина 18
Польські землі 170
Польша 12, 20, 108, 121, 143
Поросся 47, 54, 55, 87, 103, 231
Пороське князівство 55, 284
Порубіжжя (порубіжні землі) 101, 173
Порубіжні замки 158–160
Почеп, м. 183
Правобережжя 55, 91, 97
Придніпровські волості 157
Придністров'я 53
Пропойськ, м. 157
Пропойська волость 118
Псел, р. 7, 49, 97, 98, 104, 105, 119, 120, 190, 267
Пустинно-Микільський монастир 34, 115, 141, 201, 208, 211, 214, 216, 217, 234, 282, 294, 295
Путиваль, м. 52, 62, 73, 81, 92, 97, 125, 206
Путивальський повіт 112, 227
Путивальщина 81

Р

Радивоново, с. 82, 118, 119, 232, 239, 281, 295
 Радивоновські маєтності 232, 281
 Радивоновські угіддя 280
 Радогощ, м. 147, 183
 Речиця, м. 157, 170
 Рєпехов, с. 295
 Річ Посполита 6, 139, 153
 Росія 20
 Роставиця, р. 77, 81
 Рось, р. 7, 63, 77, 81, 89, 105, 119, 200, 226, 232
 Русава, р. 120
 Русь 44, 50, 56, 57, 64, 96, 225, 227, 238
 Руські землі 48
 Рязань, м. 182

С

Сальково, городище 81
 Самара, р. 7, 104, 105, 120, 121, 240, 263
 Сарайська тьма 60
 Сераків, с. 81, 232
 Серебрянка, р. 232
 Середнє Подніпров'я 46, 55, 61–64, 66, 75, 82, 93, 102, 104
 Середня Наддніпрянщина 102, 103, 106
 Сині Води, р. 73
 Синюха, р. (див. Сині Води) 76, 110
 Сіверський Донець, р. 120
 Сіверські уходи 119
 Сіверські землі 181, 183
 Сіверщина, 41, 183
 Скала, м. 114
 Сліпород, м. 47, 62
 Слобожанщина 97
 Слупов, м. 136, 141, 143
 Случ, р. 61

Смоленськ, м. 75
 Снепород, м. (див. Сліпород) 78
 Снепород, р. 69
 Совин, с. 106, 214, 230, 238, 294
 Сокнятин, м. 78
 Соколець, м. 113
 Соркланово, с. 127, 232, 295
 Софія Київська 146
 Спасо-Преображенський монастир 51
 Стамбул, м. 108
 Стара Буда, с. 75
 Стародуб, м. 181, 183
 Старосілля, с. 232, 239
 Степ 105, 205
 Степова Україна 105
 Сугарєв курган 162
 Сула, р. 7, 47, 77, 90, 92, 97, 103–105, 119, 120, 263–268
 Сулиця, р. 264
 Сулій, р. 7, 103, 105, 119, 120, 271–273
 Східна Європа 44
 Східне Поділля 115

Т

Таванський перевіз (див. Таванська переправа)
 Таванська переправа 110, 121, 174, 176, 206
 Тавань 84, 89, 100, 101, 110, 120, 121, 150, 162, 187, 205, 206, 263
 Таврія 73
 Таганча, с. 81, 231
 Татарія 121
 Татарські улуси 39, 165, 173, 220
 Телехтемирово (див. Трахтемирів)
 Терн, земля 81
 Терпсіїв, с. 238, 241, 242, 295
 Тетерів, р. 60, 61, 77, 81

Тиха Сосна, р. 120
Товарів, с. 81, 232, 294
Торговиця, м. 73, 110
Торговиця, с. 76
Торчеськ, м. 54
Трахтемирів, с. 119, 230, 232, 234, 236,
238, 240, 241, 294
Трубіж, р. 103
Тулине, с. 81
Тулібле, с. 230, 232, 233, 236, 238, 241,
294
Туреччина 92, 99, 108, 148–150, 205
Турія, р. 121
Тягинка 84
Тягинь (Тягиня) 84, 120
Тясмин, р. 7, 59, 63, 104, 105, 119, 121,
122, 162, 184, 226, 232, 263, 265, 280

У

Угорщина 62, 191
Удай, р. 77, 81, 97, 104, 105, 119, 264,
265, 267
Україна 5, 22, 85, 86, 225, 227
Українські землі 21, 40, 41, 74, 96, 102,
169, 170, 173, 174, 177, 187, 190, 226
Українські терени 21, 168
Упек, фортеця на Дністрі 84
Урочища Клим'ятинські 208
Уходи 38, 70, 105, 107, 119, 135,
207–209, 240, 263–267
 Дубослей 263
 Єланський 263, 280
 Воловський 263
 Кременчуцький 263
 Лісок 263
 Тясминський 263
 Псельський 263
 Ревучий 263
 Кешинський 263
 Вовчий острів 263

три Орельські уходи 263
Романовський 263
Протолоч 263
Кошоум 263
Біле озеро 263
Отмут 263
Звонець 263, 267
Болгар 263, 267
Волнеч 263
Ненаситенець 263
Плетениця 263
Базавук 263
Носовський 263
Томаківка 263
Аргачин 263
Таванський 120, 263
Лядхвеховщина 264, 265
Ромковщина 264
Мехведовщина 264
Шукаховщина 264
знамя Коляв'ятинське 264
Гостилівський 264
Радивонівський 265
Уша, р. 81

Х

Хишино, с. 127
Ходорково, с. 241
Ходорова, с. 294
Хорол, р. 97, 119, 267
Хорошковщина, земля 264
Хортиця, острів 98, 152, 168
Хортицький замок 151

Ц

Царьград 82
Царьово, с. 295
Центрально-Східна Європа 29

Ч

Чаплище, с. 81

Черкаси, м. 6, 10, 11, 13–15, 18, 20, 24, 26–30, 34, 42, 47, 62, 69, 70, 73, 75, 79, 82, 85, 88, 89, 91–95, 97, 98, 100, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 113–115, 117–122, 125, 126, 128–134, 136, 137–141, 145, 151, 153, 155, 157–160, 163, 165, 166, 171, 172, 177, 184–190, 192–195, 197, 199–201, 204–206, 212, 214, 216, 220, 223, 226, 228, 230, 232, 235–237, 245–248, 250–263, 267–269, 271–275, 278, 279, 282, 287, 293, 294, 296

Черкаси П'ятигорські 69

Черкаська волость 235

Черкаська округа 33, 116, 239

Черкаська фортеця (див. Черкаський замок)

Черкаський городок (див. Черкаський замок)

Черкаський замок 14, 18, 28, 33, 36, 39–41, 88, 94, 106, 107, 111, 116, 118, 119, 125, 131, 133, 135, 145, 153–158, 162, 168, 172, 173, 186, 195, 199, 202, 218, 234, 246, 274, 277, 286, 289, 293, 295, 296

Черкаський обвід 14, 117

Черкаський повіт (староство) 4, 7, 13–15, 18, 21, 22, 25, 26, 28, 32–35, 39, 82, 86–88, 95, 102, 103, 105, 106,

109–111, 113, 115–124, 129–131, 133, 135, 136, 138, 147–149, 164, 167, 169, 171, 194–197, 207, 209, 212, 218, 219, 221, 224, 226, 229, 230, 232, 234, 235, 237, 238, 244, 248, 285, 286, 295

Черкаський посад 170

Черкащина 75, 115, 168, 171

Черленково, с. 282, 294

Чернен, м. 114

Чернігів, м. 168

Чернігово-Сіверська земля 96

Чернігово-Сіверщина 76, 86, 184

Чигирин, м. 59, 162

Чичейковский єз 200

Чичерська волость 118

Чорне море 84

Чорний ліс 89, 104, 170

Чорний шлях 89, 90

Чернобильський повіт 17, 112

Чумгак, р. 103

Чучин, м. 47

Ш

Ширковщина, земля 265

Я

Ярилово, с. 123, 216, 282, 294

Ярославське городище 81

Яцькове озеро 104

Яцькове, с. 209, 282

Яцьковські ґрунти 281

ПЕРЕЛІК МАП

- Мапа 1.** Монгольська навала на українські землі:
Атлас з історії України. 7 клас. – К.: Інститут
передових технологій, 2009 45
- Мапа 2.** «Київські гради» зі «Списку руських міст
далеких і близьких» за М. Тихомировим: Тихомиров М. Н.
Список русских городов дальних и близких // Исторические
записки. – М., 1952. – Т. 40 78
- Мапа 3.** Татарські шляхи на українських землях:
Енциклопедія українського козацтва [електронний ресурс].
– Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/euk/main1024.htm> 90
- Мапа 4.** Населені пункти Черкаського й Канівського
повітів (староств). Мапа П. Клепатського за технічною
редакцією Ю. Михайлюка: Клепатский П. Г. Очерки
по истории Киевской земли. Литовский период. –
Біла Церква, 2007 233
- Мапа 5.** Південні кордони ВКЛ наприкінці
XV – середині XVI ст. кольор.
іЛ.
- Мапа 6.** Території промислових угодів населення
Черкаського й Канівського повітів (староств) кольор.
іЛ.
- Мапа 7.** Орієнтовні межі Черкаського й Канівського
староств у середині XVI ст. кольор.
іЛ.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Монгольський лучник. Китайський малюнок XIII ст.:
[електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://thomaschen.freewebspace.com/catalog.html> 44
2. Бату-хан. Малюнок з китайського манускрипта XIII ст.:
[електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1274.htm>. 48
3. Золотоординські монети кінця XIII – середини XIV ст.:
Одеський музей нумізматики [електронний ресурс]. –
Режим доступу: http://www.museum.com.ua/expo/orda_ukr.html 65
4. Баскаки. Худ. С. Іванов 68
5. Великий князь литовський Гедимін. Гравюра початку
XVII ст.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії /
Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. – К., 2009 70
6. Великий князь литовський Ольгерд. Гравюра початку
XVII ст.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії /
Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. – К., 2009 72
7. Уривок сторінки з хроніки М. Стрийковського з
описом подій навколо Синьоводської битви:
Strzykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i
wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2 73
8. Монета Володимира Ольгердовича: Одеський музей
нумізматики [електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.museum.com.ua/nauch_isled/vestn5.html#29 80
9. Татари женуть жіночий ясир: Кащенко А. Ф.
Оповідання про славне Військо Запорозьке
низове. – Дніпропетровськ, 1991 89
10. Іван III Васильович. Портрет із «Царського титулярника»
(XVII ст.): Росія. Полный энциклопедический
иллюстрированный справочник. – М., 2002 96
11. Іван IV Васильович. Портрет із «Царського титулярника»
(XVII ст.): [електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Ivan_grozny_frame.jpg 98

12. Російська дворянська кіннота. Гравюра XVI ст.:
Герберштейн С. Записки о Московитских делах. Павел
Иовий Новокомский. Книга о московитском посольстве /
Введение, пер. и примеч. А.И. Малеина. – СПб., 1908 99
13. Новгородський торг. Худ. А. Васнецов 101
14. Переселення в Дике Поле. Худ. Х. Сиротенко 106
15. Кінь на аркані. Худ. Ю. Брандт 108
16. Сигізмунд II Август. Худ. Я. Матейко 130
17. Дмитро Вишневецький. Невідомий художник:
Український портрет XVI – XVIII століть.
Каталог-альбом. – К., 2006 149
18. Черкаський замок у XVI ст. З діорами художника
О. В. Казанського в Черкаському обласному
краєзнавчому музеї 154
19. Козак на посту. Худ. Ю. Брандт 161
20. Варта над Дніпром. Худ. Ю. Брандт 163
21. Остафій Дашкович. Худ. Я. Матейко 171
22. Герб О. Дашковича: Українська геральдика
[електронний ресурс]. – Режим доступу
<http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=1277#verh> 172
23. У похід. Худ. М. Пимоненко 173
24. Похід на Крим. Худ. М. Самокиш 176
25. Козацька атака. Худ. Ф. Рубо 178
26. Сигізмунд Герберштейн: Герберштейн С.
Записки о Московитских делах. – СПб., 1908 184
27. Литовський статут 1529 року: [електронний ресурс]. –
Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/
Файл:Lithuanian_Statute_I.jpg](http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lithuanian_Statute_I.jpg) 251
28. Сигізмунд I. Худ. Я. Матейко 264
29. Черкаси в XVI ст. З діорами художника О. В. Казанського
в Черкаському обласному краєзнавчому музеї кольор.
іл.

SUMMARY

The South Kyivschyna in the 60 's. XIV – the 60 's. XVI century: state administration and public bodies

The main attention in the monograph focuses on the study of the structure and nature of the system's function of state administration and self-government of territorial communities of the South Kyivschyna during the 60 's. XIV – the 60 's. XVI century.

In order to achieve this goal, we resolved a number of research tasks. First of all, revealed the state of scientific processing threads, as well as quantitative and qualitative level of her spring base. Significant attention is paid to historical reasons and factors that influenced the formation and activity of state administration and self-government of the South Kyivschyna. Investigated the specific formation and structure of the castle (village elder) governments in Cherkasy and Kaniv, as well as refined and is known today the personnel composition of Cherkasy and Kaniv statesmen, governors and the village elder and their chronological order of tenure. Special attention is focused on the functions and powers of local government officials. Addressed the complex issues of the system's function of self-government: analysed the evolution of forms of the territorial communities; reconstructed self-governmental organization of rural and urban population; it is proved that the public authorities, including the city, has a significant strain as a result of interference in the affairs of state power.

Chronological framework of the scientific search covering the 60-ies. of the XIV century – the 60-ies. of the XVI century. Presented in the book of materials related to the domains of the South Kyivschyna, represented, as known, by Cherkaskiy and Kanivskiy regions (village elder). This is far from being exhausted monograph research history of state administration and self-government in the South Kyivschyna in day of Lithuanian superiority. We hope that the proposed at the discretion of the reader to work not only to fill certain gaps in learning about the past of this region, but also will spur discussion and stimulates research searches characterized in the book.

CONTENT

INTRODUCTION	4
CHAPTER 1. HISTORIOGRAPHY AND SOURCE	9
1.1. Overview of historiography	9
1.2. Spring base	32
CHAPTER 2. FACTORS INFLUENCING THE EVOLUTION OF THE PUBLIC ADMINISTRATION AND SELF-GOVERNMENT IN THE SOUTH KYIVSCHYNA	43
2.1. Historical background of establishment and development of public administration and self-governed organization (the 40-ies. XIII – the 60-ies. XIV)	44
2.2. Determinants of the evolution of public administration and self-governance in Lithuanian day	79
CHAPTER 3. ADMINISTRATION OF CHERKASY AND KANIV REGIONS (ILLAGE ELDERS)	111
3.1. Management aid	112
3.2. The military, and diplomatic activities of local government officials	152
3.3. Forensic-administrative functions of the castle governments	196
CHAPTER 4. PUBLIC AUTHORITIES ON THE LANDS OF THE SOUTH KYIVSCHYNA	225
4.1. The evolution of forms of the territorial communities. Agricultural self-government	226
4.2. Self-government in Cherkasy and Kaniv	245
CONCLUSIONS	283
SUPPLEMENTS	289
BIBLIOGRAPHY	297
LIST OF ACRONYMS	325
NOMINAL INDEX	326
GEOGRAPHICAL INDEX	334
LIST OF MAPS	342
LIST OF ILLUSTRATIONS	343
SUMMARY	345

Для нотаток

Наукове видання

Юрій МИХАЙЛЮК

**ПІВДЕННА КИЇВЩИНА
в 60-х рр. ХІV – 60-х рр. ХVІ ст.:
державне управління та
громадське самоврядування**

Монографія

*Технічний редактор,
дизайнер
Оригінал-макет
Коректор
Комп'ютерний набір*

С. А. Кандич
С. Г. Кандич
Г. А. Ярмоленко
Ю. М. Михайлюк

На обкладинці: Черкаси в ХVІ ст. (з діорами художника О. В. Казанського в Черкаському обласному краєзнавчому музеї) та портрет Остафія Дашковича (рисунок Я. Матейка).

Здано до набору 15. 08. 2010. Підписано до друку 15. 12. 2010.
Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.
Гарнітура Lazurski C.
Обл. вид. арк. 21,52. Умов. друк. арк. 20,46. Вид. № 130
Наклад 500 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ПП Кандич С.Г.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2
тел. (0472) 50-07-63, 067-292-21-83